

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Наталія Сивачук

ІСТОРІЯ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ

Навчальний посібник

Умань
Візаві
2021

УДК 398(091)(075.8)

I-90

*Рекомендовано до друку Вченою радою факультету української філології
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини (протокол № 7 від 25.11.2020 року)*

Рецензенти:

Семенов О. М., доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

Дмитренко М. К., доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу української та зарубіжної фольклористики . Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України

Вовк М. П., доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу змісту і технологій педагогічної освіти Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України

I-90 Сивачук Наталія

Історія фольклористики : Навчальний посібник / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини; Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2021. 182 с.

У навчальному посібнику висвітлено наукові аспекти фольклористичного доробку найвидатніших дослідників усної словесної творчості: М. Цертелєва, М. Максимовича, І. Срезневського, П. Куліша, М. Костомарова, О. Потебні, М. Драгоманова, І. Франка; схарактеризовано здобутки відомих фольклористів у контексті внеску у теорію практику української фольклористики, напрями їхньої дослідницької візії, методичний арсенал тощо.

Навчальний посібник стане в нагоді студентам філологічних спеціальностей і викладачам вищих закладів освіти, дослідникам усної народної словесності та всім, кого зацікавлять проблеми історії української фольклористики.

УДК 398(091)(075.8)

© Сивачук Н.П., 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	6
Напрями і школи у фольклористиці	8
Запитання та завдання до самоперевірки	19
Донаукові зацікавлення та перші наукові дослідження в царині української фольклористики	21
Відомості про український фольклор у джерелах пізньої княжої доби і наступних віків (XII – XVIIст.)	23
Відомості про український фольклор у старопольських історичних і літературних пам’ятках.....	24
Звернення до української народної творчості в українських літературних та історичних пам’ятках XVI – XVII ст.	26
Початки наукового зацікавлення українським фольклором (збирання і вивчення).....	27
Запитання та завдання для самоперевірки	30
МИКОЛА АНДРІЙОВИЧ ЦЕРТЕЛЄВ	31
Біографія Миколи Цертелєва	31
Запитання та завдання для самоперевірки	43
З листа М.А. Цертелєва до М.Максимовича 16 березня 1827 року «Про народні вірші»	44
ІЗМАЇЛ ІВАНОВИЧ СРЕЗНЄВСЬКИЙ	46
Біографія І. І. Срезневського	46
Доробок Ізмаїла Срезневського в українській фольклористиці	48
«Запорожская старина» - явище романтичної фольклористики ..	50
Запитання для самоперевірки.....	53
З листа М.В. Гоголя до І.І. Срезневського	54
МИХАЙЛО ОЛЕКСАНДРОВИЧ МАКСИМОВИЧ	55
Життєвий і творчий шлях М.О.Максимовича.....	55
Фольклористична діяльність Михайла Максимовича	59
Запитання для самоперевірки.....	65
З передмови М.Максимовича до збірника українських пісень....	65

З передмови М.Максимовича до збірки «Українські народні пісні»	67
З листа М.В. Гоголя до М. О. Максимовича	68
МИКОЛА ІВАНОВИЧ КОСТОМАРОВ	69
Біографія М.І. Костомарова.....	69
Фольклористична діяльність Миколи Івановича Костомарова ...	77
Запитання та завдання для самоперевірки	88
З праці М. І.Костомарова «Об историческом значении русской народной поэзии»	90
ПАНТЕЛЕЙМОН ОЛЕКСАНДРОВИЧ КУЛІШ	92
Біографія П.О.Куліша	92
Фольклористичні мандрівки П.Куліша 1840-х р.р.	99
«Записки о Южной Руси» П.Куліша – унікальне явище української фольклористики середини ХІХ століття	102
Запитання для самоперевірки.....	111
ОЛЕКСАНДР ОПАНАСОВИЧ ПОТЕБНЯ.....	113
Життєвий шлях О.О.Потебні.....	113
Фольклористична діяльність О.О.Потебні	118
Запитання для самоперевірки.....	125
«Із лекцій по теорії словесності» О.О.Потебні	126
МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ ДРАГОМАНОВ.....	128
Біографія М.П.Драгоманова	128
Фольклористична спадщина Михайла Драгоманова.....	132
Запитання та завдання для самоперевірки.....	140
Михайло Драгоманов. Нові українські пісні про громадські справи (1764 – 1880)	141
Із статті Михайла Драгоманова «Фатальна вдова (Карно-психологічна тема в українській народній пісні)».....	147
ІВАН ЯКОВИЧ ФРАНКО	149
Збирацько-дослідницька діяльність Івана Франка.....	149
Жанри українського фольклору у висвітленні Івана Франка	154
Іван Франко – представник культурно-історичної школи	164
Запитання та завдання для самоперевірки	168

Іван Франко про весільні пісні і обряди	169
Із статті Івана Франка «Жіноча неволя в руських піснях народних»	170
Із статті Івана Франка «Як виникають народні пісні».....	172
Із статті Івана Франка «Дещо про Борислав».....	178

ВСТУП

Фольклористика – наука про уснопоетичну творчість (фольклор). Вона вивчає значення словесного народного мистецтва і його специфіку, особливості й закономірності розвитку в різні періоди історії, співвідношення колективного й особистого творчих начал у фольклорі, його взаємозв'язок з художньою літературою та іншими видами мистецтва, досліджує походження, зміст і форму фольклорних жанрів, окремих творів, їх варіанти і т.д.¹

Історія фольклору – це галузь фольклористики, що вивчає процес виникнення, розвиток, побутування, функціонування, трансформацію (деформацію) жанрів та жанрові системи у різні історичні періоди на різних територіях. Історія фольклору вивчає окремі народнопоетичні твори, продуктивні та непродуктивні періоди окремих жанрів, а також цілісну жанрово-поетичну систему в синхронному (горизонтальний зріз окремого історичного періоду) та діяхронному (вертикальний зріз історичного розвитку) планах.²

Історія фольклористики – науковий напрям, що досліджує становлення та функціонування фольклористичних шкіл, визначного внеску фольклористів, етнографів, етнологів, антропологів, мовознавців, письменників у розвиток фольклористичної галузі.³ Історія фольклору вивчає окремі народнопоетичні твори, досліджує продуктивні та непродуктивні періоди розвитку окремих жанрів, а також цілісну жанрово-поетичну систему в синхронному та діяхронному планах.

Історія фольклористики взаємодіє з іншими науками. Вона є *історичною* дисципліною, оскільки розглядає всі явища від передумов їх зародження, розвитку, становлення та відмирання, виявляє, які події, суспільні умови впливають на фольклор, врешті осмислює його як історичне джерело.

¹Лесин В.М., Пулинець О.С. Фольклористика . Словник літературознавчих термінів/ ред.В.М.Лесин, О.С.Пулинець. Київ, 1971. С.427.

²Лановик М.Б., Лановик З.Б. Українська усна народна творчість: Підручник. 4-те вид., стер. Київ: Знання-Прес, 2006. С.19.

³Історія фольклористики//Українська фольклористична енциклопедія: у 2 т. Т.1. Київ: НАН України, ІМФЕ ім. М.Т.Рильського/ Упоряд., наук редактор М.К.Дмитренко. 2018. С.537.

Історія фольклористики тісно зв'язана з *етнографією*, яка вивчає побут і життя народу, його соціальну організацію, є джерелом вивчення усної народної творчості.

Проблеми дослідження культурних традицій та звичаїв, вивчення фольклору у різних його аспектах єднає історію фольклористик з *культурологією*.

Відомо, що фольклор – це джерело виникнення та розвитку театру, музики, хореографії, живопису, то історія науки про народне словесне мистецтво межує з *мистецтвознавством*.

У фольклорних текстах ми спостерігаємо згадки про давні вірування, культи, священні ритуали, тому історія фольклористики пов'язана з *релігієзнавством*.

Усна народна творчість передає давні уявлення про буття людини у світі, осмислення нею природних явищ, суть життя і смерті, розуміння матеріального і духовного. У цьому виявляється зв'язок історії фольклористики з *філософією*.

Історія фольклористики тісно пов'язана з *літературознавством*, оскільки усна народна поетична творчість – це джерело виникнення та розвитку професійного словесного мистецтва – художньої літератури.

Той факт, що у фольклорі відображено моделі поведінки людини, правила її буття у суспільстві, розуміння добра і зла, норми моралі єднає історію фольклористики з *етикою*.

У фольклорній спадщині українського народу сформувалося система поглядів на прекрасне і потворне, трагічне і комічне, на гармонізацію взаємин людини і природи, способів життєдіяльності людини, її намагання прикрасити свій побут, що поєднує історію фольклористики з наукою *естетикою*.

Багатий досвід виховання дітей, позитивні моделі поведінки, моральні імперативи збереглись у казках, колискових піснях, забавлянках та ін., тому історія фольклористики тісно зв'язана з народною *педагогікою*.

Фольклорні твори переповнені емоціями людей, їх герої люблять і ненавидять, сумують і радіють, в них відображена вся сфера почуттів, а отже історія фольклористики тісно межує з *психологією*.

Фольклор відображає історичний розвиток живої народної мови, він презентує усі говірки та діалекти, і в цьому прослідковується єдність історії української фольклористики з

діалектологією, топонімією, історією мови, взагалі з *мовознавством*.

В народних легендах та переказах відображено походження географічних назв, топонімів, гідронімів, що єднає історію фольклористики з *географією*.

Фольклор – це скарбниця рослинної та тваринної символіки, в ньому відображено походження різних природних явищ, в цьому історія фольклористики межує з *природознавством*.

Справіку народні перекази та легенди зберігають знання про лікувальні властивості рослин, а замовляння – про лікувальні властивості слова, що вказує на єдність історії фольклористики з *медициною*.

Упродовж віків люди спостерігали за природою, її явищами, передбачали погоду, уклали усний перелік народних прикмет. Ці факти єднають історію фольклористики з *гідрометеорологією*.

У фольклорі упродовж віків склалися і збереглися закони життя спільності, особливості співжиття окремих верств людей, що свідчить про близькі зв'язки історії фольклористики з *соціологією*.

Напрями і школи у фольклористиці

Наука фольклористика має свою історію становлення та розвитку. Упродовж віків склалася система поглядів на усну народну творчість, її походження, з'явилися наукові напрями та школи, а саме: міфологічна, міграційна, антропологічна, історична, радянська, географічно-історична, школа структуралізму, ритуально-міфологічна (неоміфологічна).

Міфологічна школа сформувалася у Німеччині під впливом філософії романтизму на початку XIX століття на основі уявлення про міф як «природну релігію», універсальне значення, основу поезії, розуміння метафори та метонімії як «маленького міфа». Значний вплив на становлення цієї школи та її філософські засади мала праця Я. та В.Грімм «Німецька філософія», у якій автори висловили думку, що фольклор має божественне походження, що з міфу виникає казка, легенда, народний епос, вони «скористалися найновішими науковими напрацюваннями,

головно здобутками порівняльного мовознавства, висунули теорію індоєвропейської спільності, первісної єдності мовної та світоглядної системи арійських народів».⁴

Міфологічна школа пройшла декілька етапів свого розвитку. На першому етапі виникає «теорія символів», в основі якої концепція про природне походження міфу і його осмислення як символу природних явищ. Представники цієї школи Готфрід, Міллер, Швенк, Велькер, Крайцер вважали, що в основі фольклору лежить первісна таємна релігійна символіка, хранителями якої були жерці.

Наступним етапом розвитку фольклористики стає виникнення порівняльно-міфологічної школи. Її адепти висунули теорію, що жанри усної народної творчості походять з міфу, а його уламки вони знаходили у казках, легендах, обрядах, мові. Ці дослідники прийшли до висновку, що індоєвропейські народи мають спільні релігійні уявлення, спільний світогляд, спільні елементи побуту, фольклору.

Українська міфологічна школа розвивалася дещо осібно від європейської, її представники М.Максимович, Я.Головацький, М.Костомаров, І.Нечуй-Левицький, О.Потебня, П.Чубинський, М.Сумцов обстоювали національну самобутність, глибінність української культурної традиції. Ці вчені досліджували міфи, їх залишки в мові, звичаях, усній народній творчості.

Культурно-історична школа в українській фольклористиці сформувалася у добу романтизму, вона пройшла шлях від аматорського захоплення народною словесною культурою, збирання фольклору до наукового їх осмислення. Її представниками є З.Доленга-Ходаковський, М.Цертелєв, М.Максимович, М.Шашкевич, Я.Головацький, І.Вагилевич, А.Метлинський, І.Срезневський, О.Бодянський, а М.Костомаров та П.Куліш були її прихильниками на ранньому етапі наукової діяльності. Науковці культурно-історичної школи створили передумови для розвитку української наукової фольклористики, пропагували застосування наукових методів дослідження та прийомів. Їм належать перші спроби класифікувати, систематизувати фольклорну спадщину, осмислити її жанрову специфіку. Особливе місце у дослідженнях представників

⁴ Пилипчук Святослав. Міфологічна школа в оцінці Івана Фрвнка//Вісник Львівського національного університету.Філологічні науки. Львів, 2010. Вип 43. С.107.

культурно-історичної школи посів порівняльний метод дослідження фольклору, прихильниками якого були М.Драгоманов, І.Франко, М.Грушевський. Дослідницьку методологію науковців культурно-історичної школи використовують в сучасних фольклористичних студіях. Методику таких досліджень в українській фольклористиці, компаративістський підхід до аналізу усної поетичної творчості розробив М.Драгоманов. Він же обґрунтував теорію запозичень. І. Франко у статті «Етнологія та історія літератури» писав, що «цивілізація є справою міжнародною, продуктом діяльності всіх віків і багатьох народів, які в різний спосіб контактували між собою, а отже, продукти духовні є в значній мірі витвором цієї діяльності і відлунням цих взаємин, ми можемо з часом сягнути і в сивину предісторії з більшою, ніж нині, надією до якихось певних результатів».

Про прихильність М. Грушевського до історико-порівняльного методу дослідження свідчать його праці «Історія України Руси» та «Історія української літератури».

Напротивагу «арійській теорії» Т.Бенфей висуває **«теорію запозичень»** чи **«мандрівних сюжетів»**, що сформувались у міграційну школу. На думку її представників, сюжети спочатку зародилися в Індії, потім «мандрували» на інші території, внаслідок культурно-історичних відносин між народами. Послідовниками Т.Бенфея були М. Ландау, І.Больте, Г.Паріс, Е.Коскен, А.Клоустон, М.Мюллер, М.Буслаєв, В.Стасов, О.Піпін, О.Веселовський та ін., а в українській науці – М.Сумцов, М.Драгоманов, частково М.Грушевський.

Представники **міграційної школи** на основі минулого історичного досвіду розглядали усну народну творчість кожного народу з урахуванням взаємозв'язку і взаємовпливів з фольклором інших народів. Теорія запозичень давала відповідь на питання: як пояснити численні тотожності у фольклорі різних народів. У передмові до німецького перекладу «Панчатавра» Т.Бенфей пише про те, що прабатьківщиною казкового епосу є Індія. Вчені вважають, що дослідження Т.Бенфея «показали вченому світові що те, що міфологи вважали за дуже давнє, ще доісторичне й ісконне, властиве тому чи іншому народові є, поперше, далеко пізніше й відноситься до епохи історичної, а, по-друге, воно є чуже і запозичене, і що, таким чином, будувати на

ньому уявлення про національність, як це гадали патріотично-романтики, у великій мірі небезпечно».⁵ Прихильно ставився до теорії Ф.Бенфея М.Грушевський оскільки вважав, що «Україна...мусила здавна служити тим мостом, через котрий переходили греко-римські й індійсько-єврейсько-арабські, а додамо – і ще старші вавілонські теми на північ, захід, схід».⁶

І.Франко вступав у заочну дискусію з Бенфеєм і попри прихильні відгуки інших дослідників вважав міграційну школу такою, що потребує допрацювань. Так, наприклад, він зазначав, що сфера впливу міграційної школи є дієвою щодо казки, однак має незначний вплив на пісні, прислів'я, загадки. Як зазначає дослідник Святослав Пилипчук, «І.Франко підтримував титульну ідею міграціоністів щодо пояснення «многоти спільного» в усній словесності багатьох народів як наслідку численних запозичень і переходів».⁷ Він писав: «Позаяк перехід той дуже трудно, а звичайно й неможливо вловити, так сказати, на гарячих слідах, а завсігди в науці мається діло з результатами того переходу, не раз дуже сильно зміненими, повриваними, попутаними і пов'язаними за складовими частинами інших творів, для того наука про ці твори вимагає дуже бистрого ока, обширної знайомості матеріалу і холодного критичного розуму, щоб не дати звестися привидам, не взяти речей запозичених та занесених за питому власність даного народу, розпізнати в творах сильно змінених, в неясних не раз уривках основні типові риси певного твору і при всім тим бути дуже осторожним в виводах і заключеннях. Щоб мати певний критерій, чи якийсь твір усної словесності є оригінальним витвором народу, чи позиченим з заграниці і переробленим, на се не раз треба бути і філологом, і істориком на широкий розмір, і тонким психологом».⁸

У 60-х роках ХІХ століття англійські вчені Е.Тейлор та А.Ланг запропонували **теорію самозародження сюжетів**, згідно якої усі схожі явища у міфології і фольклорі пояснюються закономірностями духовного розвитку людства, спільністю психологічних законів, тотожністю людської природи. Саме історичними впливами пояснювали прихильники цієї теорії

⁵ Білецький Л. Основи української літературно-наукової критики. Київ: Либідь, 1998. С.406.

⁶ Грушевський М. Історія української літератури: у 6т., 9 кн. Т.І. Київ: Либідь, 1993. С.161.

⁷ Пилипчук Святослав. «Шукання в орієнті»: Міграційна школа у рецепції Івана Франка// Українське літературознавство. 2010. Вип.72. С. 227 – 238.

⁸ Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Т.46. Київ.: Наук думка, 1976 – 1986. С.28.

наявність спільних сюжетів у різних народів світу. Теорія побутового самозародження набула поширення, її прихильниками стали: М.Ландау, І.Больте, Г.Паріс, Е.Коскен, А.Клоустон, Д.Помпаретті, М.Мюллер, М.Буслаєв, В.Стасов, О.Піпін, О.Веселовський та ін.

Ідеї міграційної школи мали вплив на науково-дослідницьку діяльність М.Сумцова, зокрема працю «К вопросу о влиянии греческого и римского свадебного ритуала». Ідеї Ф.Бенфея мали вплив на М.Драгоманова та М.Грушевського, який однак наполягав на тому, що мандрівні сюжети в українському фольклорі були органічно засвоєні на національному ґрунті, осмислені крізь призму народної психології. М.Грушевський критично оцінював цю концепцію і писав: «Виходячи від фольклорних фактів, вони поборювали національний романтизм, міркували про «народну душу», відбиту в творах народної творчості, конструювання характеристичних національних прикмет на підставі нашвидку проінтерпретованих творів... Наш фольклорний матеріал з певними виїмками признано одним великим запозиченням».⁹

Вчені вважають, що позитивним у цій теорії було те, що усна народна словесність кожного народу розглядалася не відірвано від інших, а у тісному зв'язку.

Антропологічн (етнографічн) школа – напрям у європейській, переважно англійській етнографії та фольклористиці. Назва походить від антропології – біологічної науки, що вивчає людину, її тілесну природу (морфологія людини), походження (антропогенеза), розвиток, раси та їх співвідношення з етносами й націями (етнічна антропологія). Тут об'єктом дослідження є людина, що зближує антропологію з гуманітарними науками, як-от: археологія, етнографія, психологія, фольклористика та ін. Вчені цієї школи наголошували, що подібність найвіддаленіших культур зумовлена єдиними законами людської психіки. У фольклористиці цю школу започаткували Е.Б.Тайлор та А.Ланг. Послідовниками її стали Е.Гартленд, Дж.Дж.Фрезер, В.Мангардт, Е.Роде, А.Дітеріх, Е.Дюркгейм, О.Веселовський. В Україні частково поділяли ідеї антропологічної школи О.Охримович,

⁹ Грушевський М. Історія української літератури: у 6т., 9 кн. Т.1. Київ: Либідь, 1993. С.351.

К.Сосенко, М.Сумцов, її прихильником став О.Котляревський. Представники цієї школи висунули теорію самозародження сюжетів, яку Ф.Колесса назвав *теорією політенізму*. Згідно неї подібні явища міфології та фольклору пояснюються спільністю психологічних особливостей та духовним розвитком багатьох народів. Відповідно цього вчені вивели закон «тотожності людської природи», в основі якого думка про те, що повторюваність фольклорних сюжетів, мотивів, образів та символів пояснюється не тільки історичними впливами, а й подібністю побутових умов, релігії, психологічними уявленнями, що вже зникли з повсякдення, але збереглися у фольклорі. О.Котляревський вважав, що на ранніх стадіях розвитку суспільства кожен народ проходить однакові стадії розвитку. Вчений наполягав на необхідності вивчення історичного минулого рідного краю, на основі якого можна виявити національний дух в усній народній творчості. Великого значення вчений надавав міфології, географії та історії у справі дослідження фольклору, при цьому наполягав на необхідності урахування психологічного фактору, здобутків з археології, палеографії, звертав увагу на давні обряди та народну демонологію.

Концепція антропологічної школи, яка базувалася на ідеї еволюціонізму Ч.Дарвіна, була добре знайома І.Франку. Він писав, що «...основний блуд, якого допускається та школа, трактуючи явища історичні так, мовби то були явища природничі..., зводячи всю безконечну різноманітність явищ етнологічних до спільного іменника – однакової природи людської».

Науковий доробок М.Максимовича, Й.Бодянського, П.Куліша, М.Костомарова, О.Котляревського став підмурівком до становлення в Україні **історичної школи фольклористики**. Її представники розглядали усну народну творчість як пам'ятки минулого, в яких відображається життя народу. Ідеї історичної школи набули наукового рівня в працях професора Київського університету імені Св. Володимира Миколи Дашкевича (1852 – 1908), який вважав, що усну народну творчість необхідно розглядати на історичному тлі і у зв'язку з дійсністю. Вчений прийшов до такого висновку:

а) історичні дослідження необхідні для з'ясування умов та причин появи творів у певний період;

б) крізь призму історичного підходу можна інтерпретувати твори, оскільки кожен з них має історичну основу, важливу для його цілісного розуміння;

в) необхідно враховувати різночасові нашарування у творі, що долучились внаслідок різних історичних епох, періодів, подій;

г) твори усної словесності не є історичними документами, але передають ставлення народу до тих чи інших подій, фіксують загальні риси часу.¹⁰

Концепцію М.Дашкевича підтримували М.Сумцов, П.Житецький, В.Антонович, П.Чубинський, К.Студинський, І.Єфремов, а також М.Драгоманов, який розглядав усну народну творчість у зв'язку з історичним розвитком народу, що її презентує, був прихильником порівняльно-історичного методу. Про нього Л.Білецький писав: «Досліди М.Драгоманова над українською поетичною творчістю не є випадкового характеру..., а характеру цілком органічного».¹¹ М.Драгоманов був ерудитом, добре розбирався в різноманітних фольклористичних напрямках, школах, концепціях і прийшов до висновку, що всі вони містять раціональне зерно, взаємодоповнюють одне одного. Вчений «признає ідеї еkleктизму, себто вибору з кожної системи того, що найбільше пригоже в даному випадку, вибору відповідного підходу при досліді й пояснюванні окремих творів усної словесності, які визначаються такою великою різnorodністю й відмінами, таким складним характером».¹² Прихильниками концепції еkleктизму були М.Грушевський, І.Франко, В.Гнатюк.

У 20-х – 30-х роках ХХ століття в США набула розвитку **етнопсихологічна школа**. Її засновником називають А.Кардинера, який вважав, що культура кожного народу є виявом індивідуальної психології кожного окремого її представника. Прихильники цієї теорії вважали, що психологія особистості закладається в перші роки життя і становить основу народної

¹⁰ Лановик М.Б., Лановик З.Б. Українська усна народна творчість: Підручник. 4-те вид., стер. Київ: Знання-Прес, 2006. С.47.

¹¹ Білецький Л. Основи української літературно-наукової критики. Київ: Либідь, 1998. С.275.

¹² Колесса Ф. Українська усна словесність. Едмонтон, 1983. С.121.

творчості, а відмінності культур народів пояснювали різними досвідами дитинства.

В кінці XIX – на початку XX століття виникає **соціологічна школа** у фольклористиці. Її засновником став Е.Дюркгейм, а прихильниками – Л.Фробеніус, Ф.Гребнер, І.Бахофен, Дж.Лабек, Л.Морган. Представники цієї школи пояснювали виникнення фольклору соціальними явищами, а його розвиток соціальною зумовленістю. М.Грушевський був першим з українських вчених, хто звернувся до ідей соціологічної школи, осмислив суть дослідження проблем фольклору соціологічними методами. Він писав: «Хотілося зовсім натурально пояснити ці пережитки, які заховались у різних слов'янських народів, в тім числі і українського, з загальної еволюції соціального життя і подружніх відносин і навзаєм – слов'янським матеріалом підкреслити загальну схему, дану згаданими дослідниками».¹³ Вчений заохочував «вибирати тільки те, що безпосередньо служить до розуміння еволюції народного життя».¹⁴ М.Грушевський веде мову про свою ідею поєднувати генетичний та ретроспективний методи дослідження фольклору і підкреслює, що «приходиться збирати найдрібніші звістки, натяки, подробиці...та доповняти їх щедро висновками ретроспективними з матеріалів пізніших..., щоб зложити собі якийсь образ тутешніх обставин і загальної тутешньої еволюції тутешнього життя».¹⁵ Тезу Е.Дюркгейма про те, що «соціальні факти повинні пояснюватися іншими соціальними фактами»¹⁶. М.Грушевський доповнив внутрішніми і зовнішніми факторами, вказав на їх вплив та різноманітність. Крім того, поява нового соціального факту дає нову психологічну мотивацію, які, у свою чергу, породжує людина.

Школа **структуралізму** виникла на початку XX століття, почала складатися у 20-х – 30-х р.р., стала популярною у 40-х, а у 60-х – 80-х одержала найрізноманітніші філософські та естетико-мистецтвознавчі інтерпретації. Структуралізм – лат. термін (*structura*), що означає будова, розташування, порядок. Вчені

¹³ Грушевський М. Початки громадянства. Генетична соціологія. Відень. 1921. С.9.

¹⁴ Грушевський М. Початки громадянства. Генетична соціологія. Відень. 1921. С.9.

¹⁵ Грушевський М. Початки громадянства. Генетична соціологія. Відень. 1921. С.9.

¹⁶ Церковник О. Соціологічна школа в контексті світової фольклористики. Теоретична концепція Еміля Дюркгейма. Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. Філологічні науки. Київ, 2007. № 18. С.56.

вважають, що поява структуралізму як конкретно-наукового напрямку зумовлена переходом окремих гуманітарних наук від описово-емпіричного до абстрактно-теоретичного рівнів дослідження, а також елементів математизації та формалізації. Найбільшого розповсюдження структуралізм набув у Франції (К.Леві-Стросс, М.Фуко, Ж.Лакан, Р.Барт). Французькі структуралісти переводять етнологію у сферу наук, безпосередньо пов'язаних з психологією, що займається переважно дослідженнями не культури, а специфіки мислення через призму культури. Фольклорна творчість розглядаються структуралістами як сукупність знакових систем, таких як мова, релігія, міфологія, звичаї тощо, а фольклорні явища – як структури міфем, що можуть творити нові версії.¹⁷

Ритуально-міфологічна школа (неоміфологічна) сформувалася на початку ХХ століття, її представниками стали Дж.Фрезер, Л.Харрісон, Ф.Реглан. Вони продовжували втілювати в життя ідеї міфологічної школи, при цьому підкреслювали перевагу ритуалу над міфологією і його виняткове значення для походження мистецтва і філософії. В синтезі зі вченням К.Юнга про архетипи народилася ритуально-міфологічна концепція. В її основі думка про те, що будь-який твір має ритуально-міфологічну основу. Яскравим її представником у літературі був Нордтон Фрей (1912 – 1991). Його концепція була презентована у літературознавчій праці «Початки критики». Сильний вплив на цю роботу мало вчення К.Юнга і Дж.Фрезера, згідно якого міф – структурна основа усієї літератури. Представниками ритуально-міфологічної школи були Е.Миро, Ш.Отран, П.Сентив, Г.Леві, Ф.Реглан, Е.Хайман. Ці вчені розглядали ритуально-міфологічні моделі не як джерело поетичної фантазії, а як її структуру. У фольклорних творах вони простежували міфологічні моделі не як джерело поетичної фантазії, а як її структуру, простежували у їх змісті міфологічні мотиви, символи, метафори; а також відшукували відтворення певних ритуальних схем, особливо обряду ініціації (посвячення) як психологічного архетипу смерті і нового народження.¹⁸

¹⁷ Лановик М.Б., Лановик З.Б. Українська усна народна творчість: Підручник. Вид. 3-тє., стер. Київ: Знання-Прес, 2005. С.52.

¹⁸ Лановик М.Б., Лановик М.Б. Українська усна народна творчість: Підручник. Вид.3-тє, стер. Київ.: Знання-Прес, 2005. С.53.

Українська радянська фольклористика розвивалася в умовах новочасної української культури, «простеження якісних змін і модифікації у змістовій і формальній фактурі фольклорної традиції, процесу фольклорної традиції, процесу політизації ідейного змісту фольклорного слова у зв'язку з різними станами суспільно-політичного буття України в умовах чужинницької окупації, протидії тоталітарним режимам, напруженої боротьби нації за своє самозбереження, визволення і державну незалежність».¹⁹

Українська радянська фольклористика базувалася на засадах матеріалістичного світогляду та марксистської ідеології в царині гуманістичних наук. Фольклор повинен був служити новій ідеологемі і стати виразком класових інтересів пролетаріату, а фольклористика стала вульгарно політизованою. «Радянській фольклористиці в період її становлення довелося вести боротьбу на два фронти: проти шкідливих тенденцій, успадкованих від буржуазної науки і проти «лівої небезпеки» – Пролеткульту. Теоретики цієї культурно-освітньої організації, що продовжувала свою діяльність аж до 1932 року вважали, ніби пролетаріат, взявши владу до своїх рук, повинен створювати «свою», «суто пролетарську» культуру, без будь-якого зв'язку з культурними надбаннями попередніх поколінь. В результаті перелицьовувалися зразки усної народної творчості, виникали «новотвори» на зразок колядки:

*Добрий вечір тобі, славний пролетарю!
Радуйся! Ой радуйся, земле,
Світ новий народився!*

Таким чином виникали штучні тексти усної народної поетичної творчості, «незаможницькі пісні», «незаможницькі щедрівки», які пропагували комуністичні ідеї, закликали селян об'єднуватися в комуни, в колективні господарства».²⁰ Авторами таких «новотворів» були знані в усій країні поети. І.Березовський називає навіть їх імена у праці «Українська радянська фольклористика».

Особливо складною була доля української народної казки, яка зазнала нещівної критики. У часописі «Радянська освіта» В.

¹⁹ Ваннікова Людмила. Фундаментальне монографічне дослідження фольклору ХХ століття//Народна творчість та етнологія. 2011. №6. С.119.

²⁰ Березовський І. Українська радянська фольклористика. Київ.: Наук. думка, 1968. С.22.

Буасло пропонує «викинути казку взагалі як форму літературну, а з певною низкою казок із ворожою нам ідеологією, зробити саме те, що зроблено з іншими літературними зразками, цебто вкласти в неї потрібний нам зміст. В доборі казок треба дотримуватись ідеологічних вимог».²¹ Е.Яновська стверджувала, що казка взагалі непотрібна пролетарській дитині.

З середини 20-х років починається проводиться політика «українізації», яка мала однобічний, ідеологічно спотворений характер. Поряд з постановами про українізацію культурного і суспільного життя та науки приймалися подібні про проведення антиріздвяних та антивеликодніх акцій, що руйнівню впливало на народну культуру, духовне здоров'я народу. Під гаслом боротьби з релігією було заборонено проводити національні свята, натомість впроваджувалися радянські. У статті «Школа і Різдво» Харитон Невіра (мабуть, псевдонім) пише: «Релігія тягне за собою низку традицій, до яких я відношу звичаї колядувати, посипати. Організація різних «ялинок». «свят-вечорів», «меланок», «йорданок», «колядок» є річчю далеко не безучасною для свідомості активної частини громадян, зокрема, тих, на кого влада поклала великий обов'язок виховання майбутнього громадянина -комуніста. Всі атрибути ялинки – *янголи, діди-морози, херувимчики*, такі близькі до релігійних традицій. Влаштуваючи ялинки під час радянських свят, ми цим лише протирічимо собі».²²

В цей час було заборонено творчість П.Чубинського, М.Грушевського, С.Єфремова, О.Потебні, К.Сосенка, О.Воропая та ін.

Паралельно з цими процесами серед народу нуртував розвиток усної народної творчості, нещівній критиці піддавалися всі негаразди соціалістичного ладу, висміювалося його керівництво.

Важливо, що у цей час плідно працювали учені-фольклористи, віддані своїй справі, сподвижники науки І. Березовський, С.Грица, О.Дей, М.Дмитренко, В.Довженок, А.Іваницький, А.Лобода, Р.Кирчів, Ф.Колесса, П.Павлій, М.Рильський та ін.

²¹ Буасло В. Казка в системі виховання (дискусійна)// Рад. освіта. 1929. №12.С.41.

²² Невіра Х. Школа і..Різдво// Новими стежками. 1922. Лист. – груд. С..3.

У 1925 році важливого програмно-методологічного вивчення набула стаття М.Грушевського «Збереження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання». Основні її положення про державні заходи у сфері екології народної культури не втратили своєї наукової значимості й досі. Академік НАН України Г.Скрипник оцінила її так: «Розвідка М.С.Грушевського – це властиво своєрідна цілісна програма державного підходу до охорони етнокультурної спадщини».²³

У 1936 році було засновано Інститут українського фольклору АН УРСР з відділами оповідного фольклору, музичного фольклору, фондів. Першим директором інституту (1936 – 1937 рр.) був А.К Хвиля. У 1939 – 1941 роках інститут очолював Ю.М.Соколов. У 1939 році було створено відділ у Львові, яким керував Ф.М.Колесса. Інститут розгорнув збирання та вивчення словесного та музичного фольклору України, організовував наради збирачів фольклору, народних співців, кобзарів та оповідачів Спільно з управлінням у справах мистецтв видавався журнал «Український фольклор» (від 1939 року – «Народна творчість»). У липні 1964 року Інститут одержав ім'я М.Т.Рильського. А з 1994 року Інститут носить сучасну назву – Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського, його очолює Г.А.Скрипник. Важливим підрозділом Інституту є відділ фольклору, наукові традиції діяльності якого сягають академічних установ 20-х років. ХХ століття. За підтримки М.Рильського фольклористами було започатковано серію «Українська народна творчість» (опубліковано 22 томи). Відділ очолювали в різні часи відомі українські фольклористи П.Попов, Ф.Лавров, О.Дей, М.Пазяк, Й.Федас, М.Дмитренко. Вчені-фольклористи опублікували монографії з проблем українського епосу, народної пісенності, параміології, історії фольклористики.

Запитання та завдання до самоперевірки

1. Поміркуйте над оцінкою українською фольклору, запропоновану М.Рильським: «Говорити про творчість спокійно,

²³ Скрипник Ганна. Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України – 85 років//Народна творчість та етнологія. 2006. №5. С.6.

в суто академічному тоні...дуже важко – скільки прекрасної, винятково багатой і романтичної за змістом і засобами художнього вислову поезії містить у собі український фольклор» (Рильський М. Зібрання творів у 20 т. – Т.16. – К.: Наук думка, 1987. – С.152).

2. Прочитайте статтю Святослава Пилипчука «Міфологічна школа в оцінці Івана Франка», прокоментуйте її зміст, виокреміть найважливіші думки, виписіть важливі цитати.

(Пилипчук Святослав. «Шукання в орієнті»: Міфологічна школа у реценції Івана Франка// Українське літературознавство.2010. Вип.72. С.277 – 238).

3. Назвіть імена вчених, що презентують культурно-історичну школу в українській фольклористиці.

4. Доведіть прихильність М.Грушевського до історико-порівняльного методу дослідження фольклору.

5. Поясніть суть «арійської теорії» у фольклористиці.

6. Розкрийте суть «теорії запозичень» чи «мандрівних сюжетів» Т.Бенфея.

7. Доведіть, що М.Грушевський прихильно ставився до теорії Т.Бенфея.

8. Розкажіть про ставлення І.Франка до міграційної школи.

9. Поясніть суть теорії самозародження сюжетів Е.Тейлора та А.Ланга.

10. Складіть письмову розповідь про антропологічну школу в європейській фольклористиці.

11. Яку оцінку дав І.Франко антропологічній школі?

12. Поясніть концепцію О.Котляревського щодо дослідження фольклору.

13. Чий науковий доробок став підмурком до становлення в Україні історичної школи у фольклористиці?

14. Поясніть суть концепції М.Дашкевича щодо дослідження фольклору.

14. Назвіть імена вчених, що поділяли концепцію М.Дашкевича щодо дослідження фольклору.

15. Поясніть суть соціологічної концепції дослідження фольклору.

16. Прочитайте статтю О.Церковника «Соціологічна школа в контексті світової фольклористики: Теоретична

концепція Е.Дюркгейма», пояснить її зміст, розкрийте суть її основних положень (Церковник О. Соціологічна школа в контексті світової фольклористики: Теоретична концепція Е.Дюркгейма// Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство, Мовознавство, Фольклористика.2007. №18. С.36).

17. Розкрийте суть етнопсихологічної школи у фольклористиці, назвіть імена її творців та прихильників.

19. Пояснить концепцію школи структуралізму у фольклористиці, назвіть імена її засновників та прихильників.

20. Розкрийте суть ритуально-міфологічної (неоміфологічної) концепції дослідження фольклору, назвіть імена її прихильників в українській школі фольклористики.

21. Розкрийте основні положення статті М.Грушевського «Збереження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання». Як оцінила цю працю Г.Скрипник?

22. Складіть усну розповідь «розвиток української фольклористики тоталітарної доби».

Донаукові зацікавлення та перші наукові дослідження в царині української фольклористики

Про фольклор вперше згадується в писемних пам'ятках Київської Русі: Початковий літопис – «Повість минулих літ», Київський літопис, Галицько-Волинський літопис, в яких ідеться про різні жанри усної словесності, а також про побут, звичаї, етнокультурні традиції протоукраїнських племен.

У «Повісті минулих літ» є інформація про те, звідки пішла руська земля і хто почав у ній правити, а також сюжети з усного побутування про святого апостола Андрія Первозванного, про заснування Києва, про смерть князя Олега, про князя Ігоря, легенди про Кирила Кожум'яку та ін.

У текстах літописів зустрічаються словесні формули ритуального мовлення, замовляння, закляття, а також прислів'я, приказки, фразеологізми як-от: «Якщо повадиться вовк до овець, то виносить по одній все стадо...», «Мертві сраму не імуть», «Погинули всі як обри», «Не порушивши бджіл – меду не їсти» та ін.

У «Повісті минулих літ» йдеться також про звичаї давніх русичів, зокрема полян, радомичів, в'ятичів, сіверян, древлян. Автор хвалить полян, які «мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх, до матерів своїх...І веселий звичай мали вони», дорікає древлянам, які «жили по-скотськи і вбивали один одного, їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат біля води», картає радимичів, в'ятичів і сіверян за те, що весіль у них теж не було, а «ігрища межі селами».

Серед обрядів у літописах згадуються весілля, точніше язичницьку весільну обрядовість, до якої автор був налаштований опозиційно. Тут також описується похорон достойника, який спостерігав арабський письменний X століття Ахмед Ібн-Фадлан. Разом з покійним повинна була піти на той світ і його наложниця, яка прощалася з подругами, пила вино і...співала. Микола Сумцов у своєму коментарі цієї сцени висловив припущення, що це, мабуть, був плач-голосіння рабині. А на думку професора Р. Кирчіва, народний загаль загалі реагував на смерть своїх очільників плачами. Тут доцільно згадати і плач Ярославни із відомої літературної пам'ятки кінця XII ст. «Слово о полку Ігоревім»:

*Плачу, – рече, – зозулю по Дунаєві,
Омочу шовковий рукав на Каялі-річці,
Утру князю кривавії його рани
На дужому його тілі...*

На думку М. Сумцова, «Слово» «...повне такими ж чудовими за красою звертаннями до природи, до рослин, до звірів, до сонця, вітру, якими славна і пізніша українська поезія – пряме свідчення того, що це твори одного творчого духу». До того ж «Слово» тісно пов'язане з розвинутою на той час лицарсько-дружинною поезією, виразником якої був Боян. «Українська народна епічна поезія, яка так неповторно яскраво і сильно проявилася у козацьких умовах XVI – XVIII ст. й історичних піснях мала своїм попередником билинний епос Київської Русі, генетична спорідненість з яким позначилася в ряді конкретних реалій її змісту і поетики»,²⁴ – пише Роман Кирчів.

²⁴ Кирчів Роман. Донаукові зацікавлення українським фольклором та етнографією//Народна творчість та етнографія 2005. № 1. С.44.

Літописи свідчать про поширеність в усному і книжному побутуванні оповідань демонологічного змісту. У «Києво-Печерському Патерику» XIII ст. йдеться про боротьбу праведних монахів з різними бісами та спокусами. Про розвинутість усної народної творчості є свідчення візантійських авторів X ст. Костянтина Порфирородного, Лева Диякона, західноєвропейського мандрівника Дитмара, єпископа Магдебурзького.

Відомості про український фольклор у джерелах пізньої княжої доби і наступних віків (XII – XVIIст.)

Татаро-монгольська навала на Русь, завоювання Києва Батием у 1240 р. отримали розвиток Київської держави. Головним писемним джерелом післямонгольської доби є Галицько-Волинський літопис, який доніс до нас легенду про євшан-зілля, розповідь про князя Володимира Васильовича, голосіння княгині-вдови: «Цесарю мій благий, кроткий, справедливий! По праву наречено було тебе у хрещенні Іван. Всею доброчесністю подобен ти єсть йому. Багато обид зазнав ти од своїх родичів, не бачила я тебе, господине мій, щоб ти за їх зло яким зло воздавав, а, на Бога покладаючи, ти все переносив».²⁵ Літописець розповідає, що за князем плакали всі, що «з плачем великим прийшли вони, і весь город зійшовся, і бояри всі, і старі, і молоді, плакали над ним».²⁶ На думку вчених, «ці моменти – цінне свідчення того, що голосіння побутували і у вищих суспільних верствах Київської Русі, а також, що їх виконавцями були і чоловіки».²⁷

Від XIVст. Україна стає здобиччю своїх агресивних сусідів Литви, Польщі, Московії, однак, на думку М.С. Грушевського, в цей час продовжує розвиватися дружинна епічна традиція, твори релігійно-легендарного характеру, духовні вірші серед старцівства.

Існує думка, що «наукову достовірність тези про продовження і розвиток української фольклорної традиції у добу

²⁵ Літопис Руський. Київ, 1989. С.445.

²⁶ Там само. – С.444.

²⁷ Кирчів Роман. Донаукові зацікавлення українським фольклором та етнографією//Народна творчість та етнографія. 2005. №1. С.46.

польсько-литовського поневолення, упродовж «покривджених історією століть» підтверджують і відомості про різні реалії цієї традиції, які, попри середньовічну упередженість до простолюду і його культури, часто явну її неґацію, все-таки прориваються на сторінки тогочасних писемних джерел, у тому числі й позаукраїнських, чужомовних».²⁸

Найдавнішим записом української народної пісні вважається текст староукраїнської балади про Стефана-воєводу «Дунаю, Дунаю, чом смутен течеш», яку було знайдено у рукописній чеській ґраматичі XVI ст. церковного діяча Яна Богослова (1523 – 1571).

Відомості про український фольклор у старопольських історичних і літературних пам'ятках

Польські писемні джерела зберегли до нашого часу оповіді про сміливість козаків, їх боротьбу зі степовими кочівниками, в них висловлюється захопленість їх лицарським духом і відвагою. Письменник та історик Бартош Папроцький (1544 – 1614) у книзі «Герби польського лицарства» пише, що на відзначення своєї бойової удачі козаки співали пісень, грали на кобзах і стріляли.

В «Анналах...» польського письменника Станіслава Сарницького (1532 – 1593) зафіксована одна з перших згадок про українські народні думи та унікальний опис їх виконання. Тут ідеться про те, що їх співали тужливим голосом, похитуючись то в той, то в інший бік, виражаючи в такий спосіб зміст і настрої пісні з проґраванням час від часу на сопілках. Цей останній момент щодо проґравання на сопілках – незвичайний для дум. З того часу походять і свідчення про те, що думи виконувалися і в супроводі кобзи.²⁹

Саме зі старопольських історичних і літературних пам'яток ми дізнаємось, що вже в XVII ст. думи мали певне жанрове і функціональне оформлення, а їх виконавець був поважний співець-кобзар. Учений-славіст Вотрослав Яґичі у

²⁸ Кирчів Роман. Донаукові зацікавлення українським фольклором та етноґрафією// Народна творчість та етноґрафія. 2005. №1. С.46.

²⁹ Кирчів Роман. Донаукові зацікавлення українським фольклором та етноґрафією// Народна творчість та етноґрафія. 2005. №2. С.50.

*Польський письменник, що народився і жив в Україні.

праці «Про слов'янську народну поезію» (1876) зауважує: «Немає сумніву, що інтелігенція в XVII – XVIII ст. добре знала українські народні думи».

Український фольклор і народна мова мали вплив на творчість польського письменника Миколая Оля, який згадує билинних героїв Чурила та Іллю Муромця. І. Франко писав: «Виходило з того, що в першій половині XVI ст. в Південній Русі, навіть спеціально в Червоній Русі, де перебував і мандрував Рей,* була ще жива пам'ять про героїв того билинного епосу, який переховався до наших днів головню на далекій півночі Росії, і що Рей ще чув, як «бајано» у нас розповідав про тих богатирів». До цих оповідів звертався також М.С.Грушевський.

Джерелом відомостей про Україну на той час стала поема Себастьяна Фабіана Кльоновича (1545 – 1602) «Roxolania». Автор називає мешканців західної частини української землі русинами, змальовує природу краю, акцентує увагу на особливі вірування та пісні. Є у поемі і відгуки народних вірувань українців про відьом, чарівниць, а також про похоронні звичаї, обряди і плачі-голосіння, що їх супроводжують. Виконавцем голосіння була спеціально найнята особа, що вказує на існування уже в той час інституту професійних плакальниць, які за відповідну плату оплакували померлого відразу після того, як він «подих останній із уст своїх віддасть».

Українське мовне фольклорне середовище мало вплив на творчість польських поетів зі Львова Шимона Зіморовича, Бартоломея Зіморовича. Так, Б.Зіморович у вірші «Кобзарі» змальовує образи українських музикантів Дем'яна і Панаса, подільського кобзаря Данила.

У XVII ст. Були поширені рукописні книги, в яких збереглися тексти українських пісень. Наприклад, у збінику Чорторійських їх нараховувалося 68. Серед таких пісень дуже популярною була українська балада про козака Плахту і дівчину Кулину.

Звернення до української народної творчості в українських літературних та історичних пам'ятках XVI – XVII ст.

У 17 ст. спостерігається наростання визвольної боротьби українського народу проти поневолювачів, яка спричинила розвиток історично-мемуарної прози, а надто козацьких літописів, а саме: літопис Самовидця, Григорія Грабянки, Самійла Величка. Автори літописів використовували, окрім історичних джерел, живі спогади очевидців, народні перекази, легенди. Професор Роман Кирчів вважає, що явною залежністю від народної думки про Хмельницького і Барабаша чи якихось народних оповідань на цю тему позначено розповідь у літописах про хитре здобуття Б.Хмельницьким листів польського короля Володислава з привілевіями для козаків, які підступно заховав полковник Барабаш. Вчені вважають, що фольклорне походження мають також оповідання про розмову Б.Хмельницького і польського коронного гетьмана С.Конецьпольського. З народних легенд походить наведена С.Величком оповідь про знамення, які предвіщали події Хмельниччини.

Опис подій, їх драматизм, емоційна тональність козацьких літописів позначені впливом фольклору. Вчені вказують, що близькість історіософічного мислення авторів наших літописів до фольклорного історизму прослідковується в багатьох місцях, вона засвідчується й тим, що свою книжну (вчену), «козацько-руську» мову вони часто оживляють і збагачують народно-розмовними елементами із властивим їм семантичним та емоційним навантаженням. Так, у текстах зустрічаємо прислів'я та фразеологізми на зразок: «Кого Бог покарати хоче, тому й розум відбере», «Здійснилося полянам те, що мовиться в приказці: кого Бог хоче покарати, то спершу збавить його знань і розуму його».

Українська книжна поезія XVI – XVII століть свідчить про питому вагу усної народної творчості в культурному житті українців. Зближення фольклору і книжної мови виявляється в ритміці, темі, обрядності, стилістиці. Свідченням цього є творчість Климента Зіновієва.

Початки наукового зацікавлення українським фольклором (збирання і вивчення)

В кінці XVIII – на початку XIX століття активізуються науковий інтерес до історії, міфології, побуту українського народу. Про це свідчать «Известия» (краткие географические, политические и исторические) о Малой Руси...» Василя Рубана (1742 – 1795), його ж «Краткая летопись Малой России» та ін. Про життя і побут, а також звичаї Галичини і Буковини писав австрійський учений-природознавець Балтазар Гакет, про це свідчить «Описание свадебных простонародных обрядов в Малой России и слободской Украинской губернии, також и в великороссийских слободах, населенных малороссиянами употребляемых» армійського офіцера Григорія Калиновського. Однак у цьому описі народних весільних звичаїв немає жодного тексту весільних пісень.

Перші нотні записи українських народних пісень було вміщено у збірнику кінця XVII – XVIII ст., що був укладений студентом Києво-Могилянської Академії Захарієм Дзюбаревичем. Серед його записів є такі, наприклад, тексти таких кантів: «Скажи мені, соловейку правду», «Ой біда, біда мені, чайці небозі».

У другій половині XVII століття виходять три видання «Собрание русских народных песен с их голосами» І. Прача, де було вміщено 16 українських народних пісень. У 1797 – 1798 роках вийшли у світ пісенники І.Гістенберга – Ф. Дітмара, які містили українські пісні «Да орав мужик край дороги», «Ой, під вишнею», «Їхав козак за Дунай». Дослідники фольклору вказують, що в цей час відбувалася зміна в смаках збирачів-фольклористів: від пісні стилізованої під народну – до суто народної, від авторської – до фольклорної.

У 1790 році вийшов збірник з піснями релігійного змісту, який одержав назву «Богогласник». До нього входили такі популярні й понині колядки як «Нова радість стала», «Бог предвічний» та ін.

Процес українського літературного розвитку, зокрема поява «Енеїди» І.Котляревського спонукав до зацікавлень народною творчістю, фольклором зокрема.

На зміну споглядальному зацікавленню фольклором приходять усвідомлена необхідність нового підходу до вивчення народної культури. Про це свідчить той факт, що наприкінці 70-х років XVIII ст. Федір Тумановський, «пильний дослідник українського життя», запропонував графу Рум'янцеву, правителю Гетьманщини, програму для збирання історичних, географічних, статистичних, етнографічних відомостей для того, щоб дати всебічний опис України. Сюди було долучено анкети, що включили збір фольклорного матеріалу. Це був час, коли активно нищилася козацько-гетьманська держава, однак її інтелігентська еліта була налаштована патріотично і чинила опір поневолювачам. Про це свідчить історично-літературний трактат «Історія Русів», в якому «козацький народ» представлений як творець культури. Ця книга вийшла друком у 1846 році, хоча набула розповсюдження в численних рукописах еред еліти (Опанас Лобисевич (1732 – 1805), Василь Ломиковський (1778 – 1845), Олексій Павловський (1773 – після 1882) та ін.).

О.Оглоблин назвав О.Лобисевича, нащадка козацького роду, людиною глибокої національної свідомості, який мав на меті опублікувати українські інтермедії, головним достоїнством яких вважав народну мову.

Кінцем XVIII – початком XIX століть датується перша збірка українських дум, записана на Миргородщині, яка мала назву «Повести малороссийские числом 16. Списаны из уст слепца Ивана, лучшего из рапсодов, которого застал я в Малороссии в начале XIX века». В одній із копій є ім'я записувача і час запису: «Малорусские думы и песни, записаны в 1805 г. Ломиковским из уст слепца Ивана, лучшего рапсодиста, которого он застал в начале XIX века». Василь Ломаківський є також автором збірки народознавчих матеріалів «О Малороссии, о древних обычаях малороссийских, о службе воинской и гражданской, о чинах и должностях чиновников по алфавиту» (1808р., виданих лише 1894р.). Ця збірка є свідченням становлення української фольклористики, вона містить записи тринадцяти дум, а саме: «Вдова і три сини», «Брат і сестра», «Від'їзд козака», «Втеча трьох братів з Азова», «Три брати Самарські», «Федір Безрідний», «Іван Богуславець», «Самійло Кішка», «Олексій Попович», «Вдова Сірка Івана», «Розмова Дніпра з Дунаєм», «Іван Коновченко», «Отаман Матяш». Василь

Ломиковський, як збирач народних дум, учений, звернув увагу на епічність цих творів і назвав їх повістями (термін «дума» з'явився пізніше).

До фольклорних матеріалів звертався також автор «Граматики малороссийского наречия» (1818р.). У передмові до неї йдеться про характер українців: «Вони мають природну проникливість, остроту, схильність до музики і здатність до співу. Гостинність і простота вдачі складають їх суттєві властивості. В поведінці надто прості і дещо наче грубі; в ділах – справедливі, в розмові – відверті, хоча часто тонкі і надзвичайно хитрі, в намірах – ґрунтовні. Люблять охайність і чистоту. Займаються найбільше тим, що належить до економіки, працюють тихо, але ґрунтовно. В пристрастях рідко зберігають поміркованість. До наук схильні, здається, від природи».³⁰ Автор також висловлює думку про усну народну творчість українців і пише: «Пісні їх завжди майже тужливі, але в них скриваються, особливо цікаві для поетів, замисли, невимушений вираз думок і виблискуюча завжди якась ніжність і невинність, що робить їх незрівнянними...Що може бути більш вражаючим від того, як слухати, коли малоросіяни вечорами приємних літніх днів, зібравшись значною кількістю і сидячи на пригорку в колі, співають свої сумовиті пісні? Тоді ехо, що відлунує в докільлі, приносить з полів і від лісів до чутливого серця найбільш зворушливі тони».³¹

У другій частині своєї праці О.Павловський вмістив низку народних фразеологізмів, прислів'їв, приказок, усних народних оповідань, а також пісню «Гомін, гомін по діброві». Цю пісню професор вважають одним із шедеврів української народнопісенної лірики. Існує думка про те, що можливо О.Павловський і сам її написав.³²

Вчені зауважують, що у граматиці О.Павловського прослідковується трактування української мови як «исчезнувшего наречия», проте наголошується на необхідності

³⁰ Кирчів Роман. Початки наукового зацікавлення українським фольклором (збирання і вивчення)// Народна творчість та етнографія. 2006. № 1. С.61.

³¹ Кирчів Роман. Початки наукового зацікавлення українським фольклором (збирання і вивчення)// Народна творчість та етнографія. 2006. № 1. С.61.

³² Кирчів Роман. Початки наукового зацікавлення українським фольклором (збирання і вивчення)// Народна творчість та етнографія. 2006. № 1. С.61.

збереження її для науки. Однак ця праця вченого стала одною з перших у царині дослідження української мови, фольклористики.

Запитання та завдання для самоперевірки

1. Поясніть, у яких пам'ятках України-Руси згадується фольклор?

2. Назвіть фольклорні жанри, що згадуються у пам'ятках України-Руси?

3. Про які звичаї та обряди згадується у пам'ятках України-Руси?

4. Доведіть, що «Слово..» генетично пов'язане з українською лицарсько-дружинною поезією?

5. Знайдіть у тексті Києво-Печерського Патерика XIII ст. оповідання демонологічного змісту, дайте їм умовну назву.

6. Доведіть, що в XVI – XVII століттях спостерігається вплив усної народної творчості на літературні та історичні пам'ятки.

7. Назвіть дату виходу в світ першої збірки українських дум, записаних на Миргородщині? Про що свідчить ця збірка?

8. Доведіть, що автор «Грамматики малороссийского наречия» (1818) звертався до фольклорних матеріалів.

10. Перекажіть думку О.Павловського щодо усної народної творчості українців.

11. Прочитайте статтю професора Р.Кирчіва «Початки наукового зацікавлення українським фольклором» («Народна творчість та етнографія», 2006. №1. С.58 – 64.) і доведіть її важливість для сучасної фольклористики.

12. Вишийте зі «Слова о полку Ігоревім» фольклорні елементи, прокоментуйте їх.

МИКОЛА АНДРІЙОВИЧ ЦЕРТЕЛЄВ

Біографія Миколи Цертелєва

Микола Цертелєв народився у місті Хорол на Полтавщині в родині грузинського князя, що оселився в Україні. Автандил Цертелі, дід майбутнього вченого, одразу створив грузинсько-російський сімейно-культурний осередок: його дім відвідували знані грузини, серед них і Д.Гурамішвілі, а пізніше відбувається його зближення з козацько-старшинськими верствами.³³ Дослідники творчості М.Цертелєва констатують, що відомості про його дитинство, на жаль, практично відсутні. Однак сучасна дослідниця Марина Суздаль здійснила спробу психобіографії вченого, де припускає, що «немає жодних підстав сумніватися в тому, що дитина мала всі умови для розвитку базальної* довіри, що і склало її перший «світовий порядок». Припускаємо, що народження в сім'ї Цертелєвих першої дитини (травень 1790 року) було великою і радісною подією. Хлопчик змалку попадає у сприятливе середовище».³⁴

³³ Косарик Д.Давид Гурамішвілі. Нарис про життя та творчість.Київ, 1950. С 34.

* Базальний – розташований при основі.

³⁴ Суздаль Марина. До психобіографії М.Цертелєва: у світлі його листування та поезії// Ейдос. 2013. №7. С.197.

М.Цертелев «з ностальгією згадує дитячі роки та юність; у його спогадах немає згадок про членів родини, однак образ затишної оселі проводиться через весь твір, уособлюючись в рідній землі, хуторі, вербах, річці, переказах старовини, народних піснях, історії гайдамаків, козаків тощо»³⁵. Попри грузинське походження і російське виховання Михайло став глибоким шанувальником усього українського, з дитинства захоплювався народною творчістю. 23 березня 1792 року помирає батько і маленький князь, за його спогадами, був увірений «старухам, бариням, подвірній челяді». Хлопчик отримує початкову домашню освіту, потім навчається у Полтавській бурсі. На той час дворяни дуже рано записували своїх дітей на службу, хоча ті могли залишатися жити дома чи продовжувати навчання, тому «у віці 10 років Микола Цертелєв був направлений на службу спочатку в Чернігівське, а потім у Ніжинське Уїздне Казначейство».³⁶ У своїх спогадах Микола Андрійович неодноразово згадує діда та бабусю (по батьковій лінії), про яких відгукується з великою любов'ю, повагою та трепетом, оскільки завдяки їм відбулася трансляція грузинських традицій.³⁷ Про діда, Автандила Церетелі, він пише як про гостинного та життєрадісного господаря дому.

Важливо, що в юнацькому віці ідеальне мікросередовище М.Цертелев знаходить в Кибинцях, резиденції Д Трощинського, яка була «своєрідним центром аматорів малоросійської старовини», а сам господар – взірцем до наслідування для всієї молоді Полтавщини.³⁸ Бібліотека Д.Трощинського нараховувала 12 тисяч примірників, очевидно молодий М.Цертелев часто тут засиджувався.³⁹ Особливо зблизився М.Цертелев з В.Капністом, який став для нього справжнім учителем в царині літературознавства, а після смерті якого князь продовжував дружити з його сином.⁴⁰ Дмитро Прокопович Трощинський був

³⁵ Суздаль Марина. До психобіографії М.Цертелева: у світлі його листування та поезії// Ейдос. 2013. №7. С.197

³⁶ Бессонов П.А. Князь Николай Андреевич Цертелєв (Єпизод из истории русской литературы и педагогической деятельности на протяжении полвека). Монография.//РГАЛИ.Ф. 2866. Оп.2.Д.7.Л.147.

³⁷ Суздаль Марина. До психобіографії М.Цертелева: у світлі його листування та поезії//Ейдос. 2013. №7. С.198.

³⁸ Пыпин А. История русской этнографии. Т.3 СПб., 1881. С.12.

³⁹ Суздаль Марина. До психобіографії М.Цертелева: у світлі його листування та поезії// Ейдос. 2013. №7. С.199..

⁴⁰ Там само.

для М.Цертелева патроном-меценатом, а В.Капніст – поводитирем у літературо-творчій царині.⁴¹

1810 року Микола Цертелєв вступив до Харківського університету, а у 1814 році став студентом етико-філологічного факультету Московського університету, в літературно-науковій атмосфері якого панувало зацікавлення фольклором.

У 1814 році вчений повертається в рідні краї і записує від шістдесятирічного кобзаря зразки української народної поетичної творчості. У 1819 році побачила світ збірка «Опыт собрания старинных малороссийских песен», що складалася з 64 сторінок. Тут з'явилися вперше 10 дум. У 1819 році М.Цертелєв поступає на службу в Міністерство фінансів і продовжує записувати усну народну творчість.

Вчені відзначають, що особливо плідним у творчо-літературному житті М.Цертелева виявився «петербурзький період» (1818 – 1923 рр.). В цей час він знайомиться з багатьма відомими культурно-громадськими діячами, а саме: О.Ізмайловим, Ф.Глинкою, В.Панаєвим, П.Плетньовим, Б.Федоровим, О.Криловим, А.Дельвігом, В.Каразіним, О.Ріхтером, В.Кюхельбекером, О.Бестужевим, К.Рилєєвим, М.Польовим, О.Шишковим, І.Криловим, В.Жуковським, К.Батюшковим, С.Уваровим, М.Каченовським, О.Востоковим, О.Остолоповим, О.Воєйковим, П.В'яземським, О.Пушкіним, Т.Шевченком.⁴²

Від 1823 року М.Цертелєв працює на посаді директора училищ Тамбовської, а потім – Полтавської губернії. У 1830 році його призначили інспектором Полтавського інституту шляхетних дівчат. Від 1839 – по 1859 був куратором Харківського навчального округу, багато зробив у справі розвитку освіти Слобожанщини. Освітнянській ниві він присвятив 40 років свого життя, стояв біля джерел інституціоналізації системи.⁴³

У 1861 році М.Цертелєв вийшов у відставку, проте не втрачав інтересу до процесу освіти та виховання. В листі до сина він зауважує: «Пишу длинную статью о системе нашего

⁴¹ Суздаль Марина. Фрейм-сценарій власного життя Миколи Цертелєва. Лист до сина.// Історіографічні дослідження в Україні. 2012. Вип. 22. С.536.

⁴² Суздаль Марина. Фрейм-сценарій власного життя Миколи Цертелєва. Лист до сина.//Історіографічні дослідження в Україні. 2012. Вип.22. С.533.

⁴³ Суздаль Марина. Фрейм-сценарій власного життя Миколи Цертелєва. Лист до сина.//Історіографічні дослідження в Україні. 2012. Вип.22. С. 531.

народного образования и думаю поместить ее в каком-либо журнале». Вчений був активним членом Вільного Товариства любителів російської словесності, Московського товариства російської словесності. Його книга «Опыт общих правил стихотворчества», видана у 1820 році, була удостоєна срібної медалі Російської Академії наук. Вчений підтримував особисті контакти з багатьма діячами культури, зокрема з Т. Шевченком, який просив посприяти у поширенні на Харківщині «Живописной старины». М.Цертелев цьому сприяв. Творчістю фольклориста цікавився О.Пушкін, який в листі до Л.Пушкіна писав: «Друг мой, попроси И.В.Селина, чтоб он, за вычетом остального долга, прислал мне два экземпляра «Людмилы», два экземпляра «Пленника», один «Шленского узника», книгу Греча и Цертелева древние стихотворения. Поклонись ему от меня». У бібліотеці О.Пушкіна збереглися праці М.Цертелева «О произведениях древней русской поэзии», «Взгляд на русские сказки».

Помер Микола Андрійович Цертелев 8 вересня 1869 року в м.Моршанську Тамбовської губернії.

Фольклористична діяльність Миколи Цертелева

До вітчизняної науки М.Цертелев увійшов як видавець першої збірки українських народних дум «Опыт собрания старинных малороссийских песен» (1819р.). Тут з'явилися вперше 10 дум: «Про втечу трьох братів з города Озова», «Про Олексія Поповича або про бурю на Чорному морі, якої зазнали козаки», «Про смерть Івана Коновченка або про похід козаків проти татар», «Про похід гетьмана Богдана Хмельницького і обрання гетьманом його сина Юрія», «Про смерть козака Федора Безрідного», «Про зраду гетьмана Мазепи», «Про тугу сестри від розлуки з братом», «Про від'їзд козака із родини».

У передмові до збірки автор намагається обґрунтувати важливість вивчення народних дум як історичного, літературного, морально-естетичного джерела.⁴⁴ Він пише: «Памятники древности тем занимательнее, чем более удовлетворяют любопытству нашему, касательно протекшего. Не смею в отношении сим ценить собранных мною песней; но если стихотворения сии не могут служить объяснениям Малорусской

⁴⁴ Суздаль М.М. «Опыт собрания старинных малороссийских песен» М.Цертелева в історіографії на суспільній думці// Український історичний журнал. 2014. №6. С.156.

истории, по крайней мере в них виден пиитический гений народа, дух его, обычаи описываемого времени, и наконец та чистая нравственность, которою всегда отличались малороссияне и которую тщательно сохраняют по сие время, как единственное наследие предков своих, уцелевшее от жадности народов их окружавших»⁴⁵. Найвищу цінність цієї збірки вчений вбачає в тому, що вона відображає психологічний портрет українського народу: «Намерение мое обратить внимание читателей не на слог, но на силу чувствований и красоту изображений певцов Малороссии, на ученых природою⁴⁶... Что же касается чувств, то сие и того удобнее: малороссийская поэзия ими исполнена. Вообще проглядывает в оной тихое уныние, повсюду сопутствующее поэту. Может быть причиною этому бедствия, беспрерывно более трех веков отягчавшая Малороссию и бросившие, так сказать, на самый характер народа какую-то тонкую тень печали».⁴⁷ І далі зауважує: «Вообще в песнях малороссийских все просто и благородно. Казак, раскрывая происшествие или открывая чувства свои, не отыскивая сравнений и подобий в местах отдаленных, но заимствовав оные из предметов его окружающих».⁴⁸

Укладач дає влучну оцінку збірці: «Это безобразные развалины, свидетельствующие о красоте разрушенного здания. Умирающий отголосок гармонии слышанный некогда на берегах Днепровских».⁴⁹

Збірка М.Цертелева утвердилась у нашій гуманітаристиці як своєрідна ідіома і стала набувати «різноманітних історіографічних образів і сентенцій відповідно до ідеологічних, а також наукових реалій».⁵⁰ М.Суздаль виокремила періоди буття цієї збірки в історіографічній традиції.

Перший період – *романтичний* – охоплює 1820 – 1840-ті рр. й характеризується зміною ситуації: від активної запитальності збірки в науково-культурному середовищі після її виходу до поступового згасання інтересу впродовж 1860-х рр.

⁴⁵ Опыт собрания старинных малороссийских песен. С.-Петербург: Тип. К.Крайя, 1819. [6], 64.

⁴⁶ Опыт собрания старинных малороссийских песен. С.-Петербург: Тип. К.Крайя, 1819. [3], 64.

⁴⁷ Опыт собрания старинных малороссийских песен. С.-Петербург: Тип. К.Крайя, 1819. [12], 64.

⁴⁸ Опыт собрания старинных малороссийских песен. С.-Петербург: Тип. К.Крайя, 1819. [6], 64.

⁴⁹ Опыт собрания старинных малороссийских песен. С.-Петербург: Тип. К.Крайя, 1819. [5], 64.

⁵⁰ Суздаль М.М. «Опыт собрания старинных малороссийских песен» М.Цертелева в історіографії та суспільній думці//Український історичний журнал. 2014. №6. С.162.

Другий період – *позитивістський* – припадає на другу половину XIX ст. й характеризується епізодичними згадками збірки в контексті висвітлення інших питань.

Третій період – *державницький* – охоплює час від кінця XIX ст. до 1930-х рр. XX ст. і характеризується відродженням інтересу як до збірки, так і до постаті її укладача, що було спричинене ренесансом українознавчих студій.

Четвертий період – *радянський* – припадає на 1930 – 1980 – ті рр. його початок збігається з «ідейною» перевіркою як самої постаті М.Церетлева, так і його збірки, котра набуває нового сенсового відтінку, виконуючи роль об'єднавчого культурного елементу «братніх народів».

П'ятий період – *новітній* – триває від 1990-х років і до сьогодні. Це другий ренесанс українознавчих студій, що характеризується свідомою рефлексією попереднього культурного й історичного досвіду.⁵¹

Книга «Опыт собрания...» стала об'єктом дослідження істориків, літературознавців, але найбільший інтерес вона викликала у фольклористів. Вчені зауважують, що збірка пісень «містить дві провідні ідеї-проблеми: народності та мови... Російський підданий грузинський князь М.Цертелев вперше у своїй праці обґрунтував окремішність українського народу, яка пізніше трансформувалася у політичну й ідеологічну сфери».⁵²

Перша рецензія на збірку з'явилася у 1820 році, в якій автор писав: «Книга є першою з таких і заслуговує на увагу прихильників вітчизняної словесності. В уміщених в ній віршах є багато справді поетичних висловів і описів – особливо ж приваблива вона для нас, малоросіян, що мешкають у столиці, тим приємна спогадом про Батьківщину, який народжується при її читанні. Вельми бажано аби пан видавець, або хто-небудь інший, обдарував нас зібранням подібних віршів. Малоросія багата на них – варто прислухатися і записати».⁵³

Варто згадати епістолярний дискурс М.Цертелева і М.Максимовича, в якому останній писав: «Прошу Вас покійно, шановний пане, не відмовте мені звісткою про друковані джерела

⁵¹ Суздаль М.М. «Опыт собрания старинных малороссийских песен» М.Цертелева в історіографії та суспільній думці//Український історичний журнал. 2014. №6. С.162 – 163.

⁵² Суздаль М.М. «Опыт собрания старинных малороссийских песен» М.Цертелева в історіографії та суспільній думці//Український історичний журнал. 2014. №6. С.151.

⁵³ Сын отечества. 1820. № XI. Ч. 60. С.218 – 219.

для мого предмета». Збірка М.Цертелева стала взірцем для М.Максимовича під час створення ним «Малороссийских песен». М. Максимович просив М.Цертелева надіслати йому українські пісні для збірника. Князь сприяв молодому досліднику і писав у листі: «Додаючи до цього тридцять дві обіцяні малоросійські пісні, щиро бажаю, щоб ви якнайшвидше обдарували своїх земляків виданням народних малоросійських віршів».⁵⁴

Суперечливою є оцінка здобутку М.Цертелева П.Кулішем, який назвав збірку «дорогоцінним виданням», однак сповненого «жахливих помилок», вважав, що вона є початком доби української словесності, а укладача називає видатним збирачем фольклору. В той же час П.Куліш зауважив, що «пара крихітних збірників народних пісень українських, виданих 1819 і 1827рр., одна пародія, дві театральні п'єси та декілька невеликих віршів видавалися чимось на кшталт намогильних пам'ятників нашої народності, на яких лише зрідка звертали погляди живі люди».⁵⁵

Високо оцінив збірку М.Цертелева П.Бессонов і вказав на непересічне значення її в історії української фольклористики. Він писав: «Праця князя Цертелева залишається основою, на яку більше чи менше перевертають досі з боку на бік. Після цього найуспішніше діяв власне Я.Головацький та М.Максимович: але праця першого затягнута у видання п.Бодянського, а другий завдячує своєму попереднику, старшому збирачеві. Коли освічений діяч рідного краю, єдиний знавець його народності та компетентний суддя в наші дні, позбавлений усяких особливих домагань і упереджень, проте якого в усій Росії зустрічають з однаковим почуттям і повагою, надумав видавати малоросійські пісні, він звернувся передусім по допомогу й поради до кн.Цертелева: той прислав йому тридцять дві свої чудові пісні, і плодом цієї першої допомоги стала збагачена змістом книга п.Максимовича, досі найкраща після Цертелевої, досі настільна й незамінна, де послідовник гідно вшанував вдячністю першого видавця українських дум...А між тим, на сором багатьох і на честь князя Цертелева, перше видання його, навіть за праць Максимовича, залишається досі, упродовж п'ятдесяти років, не тільки головним, але й дієвим та вживаним...Найважливіше, що тут є пам'ятки творчості історичної, які вже зовсім зникли б до

⁵⁴ Цертелев Н. О народных стихотворениях (письмо к г-ну Максимовичу) // Вестник Европы. 1827. С.272.

⁵⁵ Кулиш П. Гоголь как автор повестей из украинской жизни и истории // Основа. 1861. №5. С.1 – 33.

наших днів, якби не заховав їх князь вчасно».⁵⁶ П.Бессонов назвав збірку М.Цертелева «Опыт собрания..» найкращою працею серед усіх інших.

М.Цертелев мав намір «создать собрание старинных отечественных стихотворений». Про це він повідомив у 1820 році читачів часописів «Вестник Европы» і «Сын Отечества». Князь запропонував приєднатися до цієї справи усіх патріотично налаштованих громадян, знавців та шанувальників старовини. М.Цертелев мав на меті створити колективну працю, яка б охопила максимальну кількість пісень. Він пропонував усі питання, які виникають у процесі роботи над збіркою, висвітлювати і обговорювати на сторінках провідних газет та журналів. Вчений розробив спеціальні теоретико-методичні принципи та заходи створення таких збірок. Є дані про те, що він сам зібрав на той час понад 300 українських народних пісень. Реалізація задуму унеможлиблюється тим, що М.Цертелев на той час жив у Петербурзі, далеко від України. Через два роки він повідомляє в часописах «Благонамеренный» та «Северный архив», що він завершив роботу над збірником, який буде надруковано під назвою «Дух русской поэзии или собрание старинных русских стихотворений, заслуживающих внимания, или по содержанию, или по изложению своему». Збірка мала складатися з двох частин, до яких входили сім книг. У першій частині укладач ставив за мету показати побут та звичаї, включити хороводні, весільні, святочні (календарні) пісні, а в другій – помістити літературні твори. До багатьох пісень укладач подав примітки, короткі роздуми про вірші, а також словник «особенных слов и выражений». Однак видати збірку Миколі Андрійовичу не вдалося. У часописі «Благонамеренный» у 1923 році. Він писав: «Дух русской поэзии»...по некоторым причинам оставлено на неопределенное время».⁵⁷

Причина була в тому, що М.Цертелев переїхав до Тамбова і змушений був призвичаїтися до нової посади і обставин служби, а це, за словами П.Бессонова, «...помешали ему заполнить собрание, как прежде личной запиской со слов и с

⁵⁶ Цит за.: Суздаль М.М. «Опыт собрания старинных малороссийских песен» М.Цертелева в історіографії та суспільній думці//Український історичний журнал. 2014. №6. С.155.

⁵⁷Цертелев М.А. О книге «Дух русской поэзии или собрание старинных русских стихотворений»//Благонамеренный. 1823. Ч.22. №12. С.252.

голоса самого народа; а без этого он добросовестно понимал всю невозможность выступить с изданием перед судом новейшей науки». ⁵⁸

М.Цертелев сподівався завершити роботу над збірником пісень, про що свідчить його лист до М.Максимовича: «С нетерпением буду ждать появления в свет собираемых вами Малороссийских стихотворений, а сам между тем обещаю издать составленное мною собрание старинных русских песен». ⁵⁹

М.Суздаль дослідила, що у 1860 році М.Максимович передав свої записи російських пісень «Московському товариству любителів російської словесності» і опублікував лист М.Цертелева, в якому йшлося про таке: «Прочитав программы публичного чтения я искренне порадовался, что наконец скудные сведения об этом предмете будут пополнены компетентным судьей этого дела. Давным давно, за полвека перед этим, когда у нас весьма немногие обращали внимание на русское народное творчество, я усердно собирал русские сказки и песни, в особенности же последние... В 1845 году поселясь в Москве, в этом центре народной деятельности я вспомнил о моем сборнике... Пожалел было, но и утешением тем, что молодые, более энергичные собиратели сделали то, чего я не сделал, и сделали лучше, чем бы я мог сделать... Препровождая к вам собранные остатки моего покойного сборника, рад буду, если они пригодятся вам хотя как варианты». ⁶⁰

Упродовж першої половини ХІХ ст. зберігається стійкий інтерес дослідників та громадськості до збірки «Опыт собрания...», однак у другій половині століття він змінюється майже забуттям. ⁶¹ Цей факт констатує М.Сумцов: «Такі збирачі і дослідники ранішого часу, як Цертелєв, Срезневський, Максимович, Метлинський, Костомаров майже цілковито забуті; крім Потебні, ніхто на них не покликається й не користується їхніми етнографічними працями... Загалом зв'язок новітньої

⁵⁸ Бессонов П.А. Князь Н.А. Цертелєв – первый собиратель памятников устного народного творчества: Некролог// Вестник Европы. 1870. №6. С.870.

⁵⁹ Цертелєв Н.А. О народных стихотворениях (Письмо к М.Максимовичу)// «Вестник Европы». 1827. №7. С.277.

⁶⁰ Цит за .: М.М.Суздаль. Фольклористична діяльність М.Цертелева / М.Суздаль// Історіографічні дослідження в Україні. 2014. Вип.26. С.144 – 152.

⁶¹ Суздаль М.М. «Опыт собрания старинных малороссийских песен» М. Цертелєва в історіографії та суспільній думці// Український історичний журнал. 2014. №6. С.144 – 164.

етнографії з попередньою вельми незначний».⁶² На сторінках «Киевской старины» автори час від часу посилаються на працю М.Цертелева «Опыт собрания»...

На початку ХХ століття, коли зароджується ідеологія українського націоналізму, дослідники знову звертають увагу на «Опыт собрания...». У цьому зв'язку особливо вирізняється праця М.Мочульського «Погруддя з бронзи: М.Цертелев і І.Манжура». Автор приділив значну увагу вступній статті М.Цертелева «О старинных малороссиских песнях».

У радянський час збірка М.Цертелева була об'єктом наукових зацікавлень фольклористів, а саме: П.Горецького, К.Грушевської, О.Дея, М.Дмитренка, Б.Кирдана, Р.Кирчіва, І.Матяш, Л. Полюги, М.Суздаль та ін. Історик М.Суздаль зауважує: «Примітно, що в радянський час цікавість до збірки не зникла, однак трактували її по-іншому. Як це не парадоксально, але, якщо українські діячі розглядали «Опыт собрания...» каталізатором національної ідентичності, то тепер – у дусі концепції «єдиної народності». Якщо раніше дослідники використовували працю задля демонстрації окремішності «малоросів», то тепер вона вважалася об'єднавчим культурним елементом «братніх народів»...Збірку М.Цертелева, як і в попередні часи, нерідко згадували побіжно, епізодично».⁶³

У новітні часи, у період «другого ренесансу українознавчих студій» збірку М.Цертелева активно досліджують гуманітарії, а надто фольклористи. Так, професор Роман Кирчів дає їй таку оцінку: «Записи текстів і погляди Цертелева на думи ще позначені «антикварним» підходом, При них відсутні докладніші відомості про час, місце записів, імена виконавців. А самі зафіксовані тексти дум уявляються їх збирачеві не як самодостатні твори, а як залишки руїни колишнього епосу»⁶⁴.

Сам М.Цертелев у передмові до збірки наголошував, що тексти дум – «знівечені розвалини, які свідчать про красу зруйнованої будівлі»⁶⁵. Ця думка вченого спонукала його сучасників, романтиків, висловити ідею про «відбудову цієї

⁶² Сумцов Н.Ф. Современная малорусская этнография// Киевская старина. 1892. №1. С.2.

⁶³ Суздаль М.М. «Опыт собрания старинных малороссийских песен» М.Цертелева в історіографії та суспільній думці//Український історичний журнал. 2014. №6. С.141 – 164.

⁶⁴ Кирчів Роман. Початки наукового зацікавлення українським фольклором (збирання і вивчення)// Народна творчість та етнографія. 2006. № 1. С.62.

⁶⁵ Князь Цертелев. Рассуждение о старинных малороссийских песен// Сын Отечества. СПб., 1818. Ч.45. № XVI. С.6.

первозданної краси і величі, а деякі стоятимуть і біля реалізації цієї ідеї».⁶⁶ Катерина Грушевська, дослідниця українських народних дум, підкреслила, що велика заслуга М.Цертелева саме в тому, що він зберіг ці «руїни» (тексти дум), не попсувавши їх, такими, якими вдалося йому їх зафіксувати.⁶⁷ На думку дослідників, які осмислюють науковий спадок ученого, зокрема його вступну статтю до збірника, «над автором добряче тяжіють старі шкільні погляди на поезію, які він намагається пристосувати до розгляду і оцінки дум. Його міркування на цю тему є цікавим балансуванням між канонами схоластичної поетики, яка фактично ставила поза законом усну народну словесність і живим захопленням останньою»...⁶⁸ «Опыт...» уже виходив за рамки тих збірників народних пісень, казок і оповідань, які видавалися в Росії в останні десятиліття XVIII – на початку XIX століть головно для потреб читаючої публіки. Своїми міркуваннями про народну словесність, її пізнавальну сутність і високу поетичність, примітками і заувагами до текстів дум видавець книжечки великою мірою спрямовував увагу до народної поезії як об'єкта наукового вивчення...⁶⁹ Тому видана ним книжечка – не тільки перша друкована збірка народних дум, але й перша спроба дослідницького погляду на цей жанр усної народної творчості українців.⁷⁰

Заслуги М.Цертелева в тому, що він вперше звернув увагу на методичні засади щодо збирання і вивчення фольклору, пропонував записувати зразки усної народної творчості так, як вони «збереглися в усному переданні».

У 1822 році з'явилася збірка чеського поета і просвітителя Франтішека Челаковського «Slovanske narodne pesni». З приводу цього М.Цертелев зауважив, що у виданні недостатньо представлені українські народні пісні, «оскільки, мабуть, ні одне

⁶⁶ Кирчів Роман. Початки наукового зацікавлення українським фольклором (збирання і вивчення)// Народна творчість та етнографія. 2006. № 1. С.62.

⁶⁷ Грушевська К. Зібрання і видання дум в XIX і в початках XX віку// Українські народні думи. Том перший корпусу. Київ, 1927/ За перевиданням в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України. Київ, 2004. С.XXI – XXX.

⁶⁸ Кирчів Роман. Початки наукового зацікавлення українським фольклором (збирання і вивчення)// Народна творчість та етнографія. 2006. № 1. С.62.

⁶⁹ Кирчів Роман. Початки наукового зацікавлення українським фольклором (збирання і вивчення)// Народна творчість та етнографія. 2006. № 1. С.62.

⁷⁰ Кирчів Роман. Початки наукового зацікавлення українським фольклором (збирання і вивчення)// Народна творчість та етнографія. 2006. № 1. С.62.

з наріч слов'янської мови не має стільки різноманітних чарівних віршів, як малоросійське наріччя».⁷¹

М.Цертелев збирав не тільки народні думи та пісні, але й казки, актуалізував увагу на необхідності збирання народної казкової прози, на важливості точного запису тексту від інформатора. У праці «Взгляд на русские сказки и песни и повести в духе старинных русских стихотворений» він наголошує на необхідності видання гідної збірки народних казок та пісень і з гіркотою констатує: «Все бывшие издатели русских сказок, желая сделать книги свои толще и, как они думали, занимательнее, смешали без разбору простонародные и богатырские, иностранные и русские происшествия, склеивали один с другим, а что того хуже, вставляли собственные рассуждения, описания и поправляли старинный слог, и так уже испорченный изустным преданием».⁷²

М.Цертелев акцентував увагу сучасників на дидактиці народної казки: «Сказка, например, о царевиче Маландрахе и царевиче Селиколе научает нас обуздывать свои желания и верить предопределению. Крылья, взятые Царевичем без позволения наставника, и причинившие ему столько неприятностей, суть аллегория, показывающая, сколь опасно молодым людям предаваться своим желаниям. Стены же, в которых была заключена Царевна, что предопределенного свыше избежать невозможно, или, как говорили предки наши: что кому на роду написано, то тому и будет. Сказка о гуслях самогудах или о смерти Кащея научает быть осторожным и не верить ласкательствам, которые нередко бывают для нас пагубны. Баба Яга, наставляющая Царевича, изображает мудрость и опытность, с которыми должно советоваться, предпринимая что-либо важное. Сказка о семи мудрецах показывает, сколь опасно Царям окружать себя льстецами».

Микола Андрійович не тільки рецензував збірки казок, але й спонукав інших прискіпливо і відповідально ставитись до публікацій усної народної творчості. Великою заслугою вченого є його намагання класифікувати казки.

⁷¹ Цит за: Кирчів Роман. Початки наукового зацікавлення українським фольклором (збирання і вивчення)// Народна творчість та етнографія. 2006. № 1. С.63.

⁷²Цертелев Н.А.Взгляд на старинные русские сказки и песни//Сын отечества. 1820. Ч.59. №6. С. 240 – 251

М.Цертелев також вступав у наукову полеміку зі своїми сучасниками, вченими-народознавцями. Так, у 1818 р. в часописі «Сын отечества» було надруковано його статтю «Замечания на вторую часть опыта г. Востокова о русском стихосложении», де він доводив, що «старинные русские песни имеют стихосложение, основанное на числе стоп, а не на числе ударений». Дослідник вважав, що народні розміри можна застосовувати поетам-професіоналам.

Вчені вбачають заслуги М.Цертелева перед українською фольклористикою в наступному:

- М.Цертелев був одним з перших, хто намагався класифікувати фольклорний матеріал;
- дослідник своїми працями привернув увагу багатьох письменників до української народної поезії;
- князь М.Цертелев займався розробкою нових методів вивчення усної народної творчості;
- вчений зіграв позитивну роль у становленні ідеології та свідомості романтизму на українському ґрунті;⁷³
- його публікації стали складовим елементом механізму самоідентифікації українців, без чого неможливе існування держави.⁷⁴

Запитання та завдання для самоперевірки

1. *Розкажіть про життєвий шлях М.Цертелева.*
2. *Поясніть, як формувався світогляд майбутнього фольклориста?*
3. *Вкажіть, хто мав вирішальний вплив на становлення наукових уподобань майбутнього вченого?*
4. *Розкажіть історію створення збірки «Опыт собрания старинных малороссийских песен» М.Цертелева.*
5. *Назвіть, які українські народні думи входили до збірника?*
6. *Поясніть, чому вчені надають великого значення передмові укладача до збірки «Опыт...»?*

⁷³ Суздаль Фольклористична діяльність Миколи Цертелева// Історіографічні дослідження в Україні. 2014. Вип.25. С.150.

⁷⁴ Суздаль М.М. «Опыт собрания малорусских песен» М.Цертелева в історіографії та суспільній думці//Український історичний журнал. 2014. №6. С.141 – 164.

7. Назвіть імена дослідників творчості М.Цертелева.
8. Прочитайте працю М.Суздаль «Опыт собрания малороссийских песен» М. Цертелева в історіографії та суспільній думці» і складіть до неї тезовий план.
9. Ознайомтесь з працею М.Суздаль «До психобіографії М.Цертелева: у світлі його листування та поезії» (Суздаль Марина. До психобіографії М.Цертелева: у світлі його листування та поезії// Ейдос.2013. №7), доведіть, що вона свідчить про новаторський підхід до такого типу дослідження..
10. Доведіть, що праця М.Суздаль «Фрейм-сценарій власного життя Миколи Цертелева. Лист до сина» є важливою сторінкою у дослідженні фольклористичної спадщини вченого(Суздаль Марина. Фрейм-сценарій власного життя Миколи Цертелева. Лист до сина.//Історіографічні дослідження в Україні. 2012. вип.22).
11. Окресліть періоди буття збірки М.Цертелева «Опыт...» в історіографії.
12. Доведіть, що праця М.Цертелева мала вплив не тільки на розвиток історії фольклористики, але й на громадську та політичну думку.
13. Дайте відповідь на питання, яку оцінку дав творчості М.Цертелева П.Бессонов?
14. Поясніть, як оцінював творчу спадщину М.Цертелева професор Р.Кирчів?
- 11.Поясніть, у чому заслуги М.Цертелева перед українською фольклористикою?
12. Прочитайте статтю професора Р.Кирчіва «Початки наукового зацікавлення українським фольклором» («Народна творчість та етнографія», 2006. №1. С.58 – 64.) і виокреміть його оцінку творчої спадщини М. Цертелева.

**З листа М.А. Цертелева до М.Максимовича
16 березня 1827 року «Про народні вірші»**

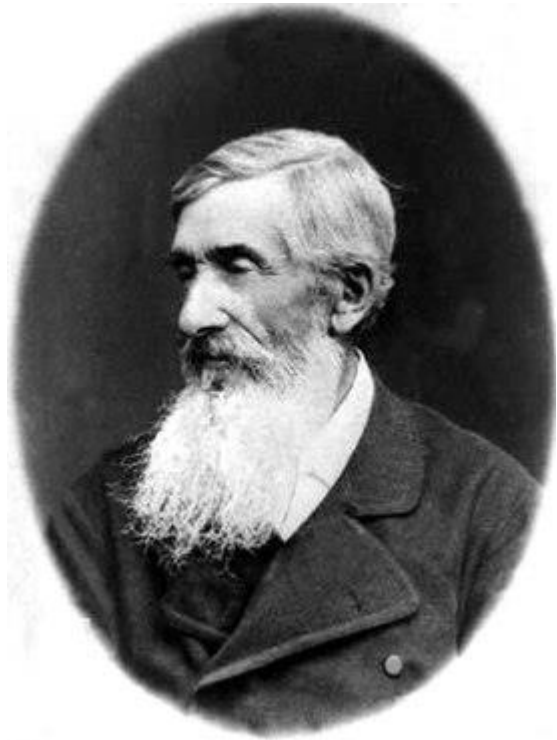
[...] Можливо, жодна народна поезія не може зрівнятися у багатстві з нашою і не дивно: слов'яни ще в давнину свою відомі любов'ю до музики і поезії, і нащадки їх успадкували цю схильність. Росіянин співає безупинно і вгорі, і в радості, і на дозвіллі, і працюючи. Гляньте на російського ямщика: сама

холоднеча і завірюха не заважають йому співати; він помахує батоном і тягне улюблену свою пісеньку. Малоросіяни теж охочі до пісень. Котрий з тих, хто жив на Україні, не знає їхніх веснянок, щедрівок, колядок та ін.; хто не чув їхніх серенад, відомих під час співанок на вулицях? Вони мають навіть своїх рапсодів, переважно нещасних, позбавлених зору [...].

Малоросійські, а також російські народні вірші, сповнені живих і різких висловів, невишуканих уподібнень і порівнянь, якими досить часто вони починаються; ті й інші передають дух своєї нації; але між ними, як мені здається, є та різниця, що російські сповнені більш смілих картин, малоросійські – почуттів сильних. Перші часто відлунюють грубістю і дикістю нравів; в останніх часто знаходимо драматичний виклад предмета. На мою думку, поезія описова краща в піснях російських, лірична – в піснях малоросійських [...]

Віршування малоросійських і російських пісень досить різноманітне, приємне на слух і подібне між собою. Воно засноване переважно на пеонах. Розгляньте кілька тих і інших віршів, менше зіпсованих, і ви переконаєтеся в тому власним досвідом. Втім, між творами малоросійської поезії зустрічаються іноді п'єси, писані іншими метрами і навіть віршами силабічними; але цих останніх зовсім небагато [...]

*Цитується за текстом
журн. «Вестник Европы»,
№ 12, июнь, 1827,
с. 274 – 277.*

ІЗМАЇЛ ІВАНОВИЧ СРЕЗНЄВСЬКИЙ

Біографія І. І. Срезневського

Ізмаїл Іванович Срезневський народився у 1812 році в родині інтелігентів у місті Ярославлі. Батько, Іван Овсійович, був професором кафедри красномовства та древньої словесності у Демидівському училищі вищих наук. В цьому ж році родина переїжджає до Харкова, де батьку запропонували посаду професора університету.

Коли Ізмаїлові було лише сім років, помирає його батько, і мати бере на себе обов'язки з виховання та навчання дитини, дає сину гарну домашню освіту. І.Срезневський рано виявив свій літературний талант, з восьми років почав писати вірші. Будучи учнем приватної середньої школи (пансіону), майбутній учений вже записував українські народні пісні та думи. У 14 років І.Срезневський вступає на факультет етико-політичних наук Харківського університету.

У віці 16 років Ізмаїл писав у листі до рідних, що мріє стати ученим в галузі енографії та літератури. Йому в цьому

допомагали друзі, ентузіасти українського фольклору Орест і Федір Євещькі, Опанас Шпигоцький, Осип Жуковський та ін. Вони ж склали гурток «Харківських романтиків». О.Піпін писав, що життя тогочасного Харкова «було переповнене відгомонам малоруської старовини. Ще жило багато історичних спогадів, епічна поезія бандуристів і багата лірика була в повному розквіті; малоруські звичаї зберігалися не тільки в селянстві, але й у середньому класі і в побуті українських поміщиків; у колі людей старшого віку ходила по руках малоруська книжна старовина, літописи й інші історичні пам'ятки, з їхніх рук ці пам'ятки почали переходити в руки освічених людей, які згодом вивели їх в літературний світ».⁷⁵

Після закінчення університету І.Срезневський працює на кафедрі політекономії та статистики, в той же час пише дисертацію «Опыт о предмете и элементах статистической и политической экономии». Але закінчити її не вдалося, оскільки його вабило інше життя. Деякий час І.Срезневський служить у Харківському депутатському дворянському зібранні, а також у суді. Однак ця діяльність його зовсім не приваблювала. Він вирушає на три роки у мандри слов'янськими землями, збирає матеріали, які стануть основою до наукового вивчення слов'янської палеографії. Упродовж 1833 – 1838 р.р. вчений подорожує Україною, записує фольклор на Харківщині, Полтавщині, Запоріжжі, видає три збірки «Запорожской старины».

У 1842 році І.Срезневський відвідує Львів, зустрічається з Я.Головацьким, який пише йому на згадку вірш:

*Руський з руським повстрівався,
Руський з руським повітався...
Хоч з далекої України,
Хоч з далекої родини –
Вже один другому брат!
Із'яжється, рідні діти, –
Час вже нам відмолодіти!
Свою пісню заспіваймо,
Своєю сили добуваймо –
Та все буде влад.*

⁷⁵ Кирчів Роман. «Запорожская старина» - явище романтичної фольклористики// Міфологія і фольклор. 2013. № 2-3. С.6.

У 1842 році Ізмаїл Іванович Срезневський стає першим професором-славістом Харківського університету. У 1846 році вчений захищає дисертацію «Святылища и обряды древних славян по свидетельствам современным и преданиям». Він стає першим доктором слов'янської філології у Російській академії наук, згодом – академіком. У 1855 році І.Срезневського призначають деканом історико-філологічного факультету Петербурзького університету, де він працював до самої смерті у 1881 році.

Доробок Ізмаїла Срезневського в українській фольклористиці

Саме в Харкові І.Срезневський, росіянин за походженням, захопився українською старовиною і фольклором, став «полум'яним українцем». Особистим прикладом І.Срезневський сприяв активізації фольклористичного руху, спонукав до наукової праці М.Костомарова. У цьому зв'язку необхідно звернути увагу на його статтю «Взгляд на памятники украинской народной словесности. Письмо к профессору И.М.Снегиреву». У вступі вчений пише, що українська мова є самодостатньою; що переконливим доказом її самобутності є багата усна народна творчість. Він звертається до верховної влади Росії з проханням підтримати розвиток української мови в ім'я справедливості.

Найбільшим багатством української культурної спадщини вчений вважав епіку, яку називав «Преданиями». До них, на його думку, належать думи, казки, похвалки, прислів'я, приказки, загадки, замовляння, однак найбільшої ваги він надавав першим. Вчений поділив українські пісні і думи на шість відділів: міфічні, билинні, повчально-моралістичні, військові, анакреонтичні*⁷⁶, гумористичні. Відповідно побутування і приуроченості до обрядів він поділяє пісні на старі і нові.

Народні пісні І.Срезневський вважає «цінними пам'ятниками українського народу, багатющою копалиною для майбутніх поетів України» і з прикрістю зауважує, що досі немає жодного видання українських казок, а він має намір незабаром зайнятися їх дослідженням.

*Жанр лірики, в якому панує життєрадісне.

«Похвалками» І.Срезневський називає невеликі казки сатиричного змісту. Учений дає визначення приказкам і прислів'ям, вважає, що «це вічно жива ходяча філософія народу, дзеркало його життя, заповідь старого чоловіка, який посивів у школі досвіду, результат його спостережень, що він робив упродовж усього його існування.⁷⁷ Цей фольклорний жанр він ділить на епічні, гумористичні та билинні. Важливо, що дослідник звертає увагу на ті паремії, які передають ставлення українців до москалів, наприклад: «Від москаля відріж та тікай», «Від чорта відхрестися, а від москаля не відіб'єшся», «З москалем знайся, а камінь за пазухою держи» та ін. І.Срезневський планував займатися дослідженням українських приказок та прислів'їв, оскільки мав для цього багатий зібраний матеріал.

У 1846 році у Харкові виходить друком праця В.Срезневського «Святылища и обряды языческого богослужения древних славян по свидетельствам современным и преданиям». Тут автор використав образи з українських колядок, мотиви легенд а також повір'я, звичаї, обряди. На початку 50-х років учений працює над проблемою систематики українських дум, укладає словник української мови, пише відгук на «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край».

Харківський період діяльність І.Срезневського вчені вважають найпродуктивнішим, оскільки дослідник в цей час «був захоплений Україною, її історією, особливо козацькою, її народною словесністю, обстоював права української мови як самостійної серед слов'янських мов, стверджував перспективу розвитку літератури цією мовою. Саме головне в той період йому випала важлива роль одного з фундаторів становлення і розвитку української фольклористики, організатора фольклористичного руху, зокрема в Харкові, одного з тих, хто проклав дорогу до виявлення, розкриття й осмислення історичної та культурної цінності надбань української народної словесності.⁷⁸

⁷⁷ Цит. За: Ктрчів Роман. Постать Ізмаїла Срезневського в українській фольклористиці// Міфологія і фольклор. 2013. №1. С.94.

*Такий, що оспівує безпечне життя.

⁷⁸ Кирчів Роман. Постать Ізмаїла Срезневського в українській фольклористиці// Міфологія і фольклор.2013. №1. С.96.

«Запорожская старина» - явище романтичної фольклористики

«Запорожская старина» вийшла з друку у 1833 році. Їй передувало захоплення І.Срезневського стихією всього українського, що панувала на той час на Харківщині. У передмові до цього видання вчений наголошує на важливості збереження «пам'яток поезії запорізької», які він збирав упродовж семи років з допомогою багатьох осіб, які симпатизували і співчували його праці.

Ще під час навчання в університеті І.Срезневський організував гурток «харківських романтиків». Мабуть, в роки університетського навчання виникла так звана «українська скриня» чи «скарбниця», своєрідний фонд, куди складали зібрані фольклорні матеріали і продовжували їх надсилати і після закінчення університету. На членів гуртка мала великий вплив збірки М.Максимовича («Малороссийские песни») і М.Цертелева («Опыт собрания старинных малороссийских песен»).

У передмові до першої частини «Запорожской старины» І.Срезневський зауважує, що його праця продовжує старання попередників-фольклористів, зокрм М.Максимовича. Вчений вважав головним напрямком своєї пошукової і наукової роботи пісні і думи, перекази і писемні пам'ятки, в яких ішлося про життя запорізьких козаків. Вчений записував твори усної народної словесності на Харківщині, особливо багатою була ця робота під час його перебування домашнім учителем у поміщиків у с. Варварівка Катеринославської губернії. Тут, біля Дніпровських порогів він зустрічає живих носіїв і хранителів пам'яток запорізького минулого, записує від них пісні, думи, легенди, перекази. Дослідник пише у листі від 5 серпня 1832 року: «Я дуже радий, що поїхав у Варварівку, не знаю, як буде мені житися, але що я назбираю безліч для своєї української старини, то це таки правда, як $2 \times 2 = 4$. Навіть самі діти мені задоволено допомагають. Не будучи в цих місцях, не можна порядно пізнати запорожців, не побувавши на порогах».⁷⁹

⁷⁹ Цит за: Кирчів Роман «запорожская старина» - явище романтичної фольклористики// Міфологія і фольклор. 2013. № 2-3. С.8.

У листі від 16 грудня читаємо: «Останнім часом я займаюся збиранням переказів про запорожців. У неділю чекаю в себе старика-балакуна, який повинен багато розказати». ⁸⁰

24 лютого 1833 року вчений писав: «Завтра неділя: їду з Олексієм Івановичем на Ворону. Там живе 97-літній старець Гречка. Він був запорожцем, знає багато важливих невідомих історій, подій. Буду розпитувати. А Катерина Романівна обіцяла покликати волошку і записати від неї маловідомі пісні з перекладом». ⁸¹

24 лютого 1833 року вчений писав: «Я тепер, матусю, старовину запорізьку знаю, як своє власне життя. Мало-помало зібрав відомостей дуже багато, особливо поміг мені Гречка, про якого я писав Вам в попередньому листі. Годин п'ять провів я минулої неділі на Вороні, все розмовляв зі стариком, і почув, і довідався дуже багато. Гречка був сам запорожцем і всьому наочним свідком. Жаль, що йому іноді зраджує пам'ять. Але в такому разі, я звертаю на це його увагу, він пригадує, поправляє свої помилки і виходить на лад... Події за його пам'яті розповідає надзвичайно докладно і, що найцікавіше, по-своєму, як запорожець, з його віруваннями, з його політичними поглядами. Живий пам'ятник минулого!» ⁸²

В листі від 15 березня 1833 року читаємо: «Днями у мене була руїна запорозька, старець років 80, бандурист. Багато я його розпитував, багато дізнався. Записав декілька дум і пісень старовиних. Тепер, матусю, я знаю Запорожжя не гірше як азбуку...Однак не перестану знайомитися. Праця моя майже семилітня, не повинна залишатися незакінченою або без користі. Почну з того, що акуратно перепишу начисто все своє зібрання. Купа буде порядна». ⁸³

До першої частини першої книги «Запорожской старины» увійшли: дві пісні про Сверговського («Надгробная песнь Сверговскому», «Вторая надгробная песнь Сверговскому»), дві пісні про Серп'ягу («Убиение Серпяги»), пісні про спалення

⁸⁰ Цит за: Кирчів Роман «Запорожская старина» - явище романтичної фольклористики// Міфологія і фольклор. 2013. № 2-3. С.8.

⁸¹ Цит за: Кирчів Роман «Запорожская старина» - явище романтичної фольклористики// Міфологія і фольклор. 2013. № 2-3. С.8.

⁸² Цит за: Кирчів Роман «Запорожская старина» - явище романтичної фольклористики// Міфологія і фольклор. 2013. № 2-3. С.8.

⁸³ Цит за: Кирчів Роман «Запорожская старина» - явище романтичної фольклористики// Міфологія і фольклор. 2013. № 2-3. С.8.

Могильова («Сожжение Могильова») і страту Наливайка («Убиение Наливайка»), дві пісні про Тетеренка («Отступник Тетеренко», «Убиение Тетеренка»), пісні про Лободу («Подвиги Лободы»), Сагайдачного («Поход Сагайдачного»), Саву Чалого («Подвиги Савы Чалого»), Чурая («Надгробная песнь Чураю»). Думи: «Дары Батория. Смерть Богдана», «Татарский поход Серпяги», «Битва Чигиринская», «Смерть Федора Безродного», «Побег трех братьев из Азова», «Поход на поляков»,

І.Срезневський спочатку подає «Сказание откуда казаки запорожские и чем славны». Далі йдуть «Замечания», укладені на основі козацьких літописів, переказів та праці іноземних дослідників про запорізьких лицарів. Перекази упорядник збирав від простого люду, від бандуристів, від живих запорожців, частково від інших збирачів. Тут також стисло викладено історію запорізьких козаків за різними джерелами, зокрема за Бопланом описуються подвиги, походи, побут запорожців.

Історичний коментар у другій книжці автор окреслив як «Сказание летописцев и предания о лицах и событиях, бывших на Украине и Запорожье до смерти Стефана Батория». Третя книжка вказує на період від смерті Баторія до Богдана Хмельницького.

Друга частина «Запорожской старины» має архітектоніку подібну до першої. У першій книжці другої частини подано пісні і думи періоду Хмельниччини і Гетьманщини, а саме: «Хмельницький і Барабаш», «Битва на Жовтих Водах», «Морозенко», «Похід під Пиляву», «Битва Слуцька», «Похід у Молдавію», «Ясси», «Здобуття Бендер», дві пісні «Битва Жванецька», «Смерть Хмельницького», «Бучач», «Пушкар Виговський», «Юрій Хмельницький», «Смерть Морозенка», «Палій у темниці», «Палій у Сибіру», «Гордієнко», «Полтавська битва», «Палій під Полтавою», «Мазепа», «Смерть Мазепа». Автор також подає примітки до цих текстів.

Друга і третя книги містять історичні нариси про події періоду Хмельницького до смерті Івана Мазепа. У відповідних місцях тут присутні перекази сюжетно співвідносні до пісень і дум. Тут також є пояснення до текстів. Професор Роман Кирчів пише, що шестикнижжя «вражає монументальністю й оригінальністю вміщеного матеріалу і ще більшою мірою небуденності його подачі: зосередженості фольклорних текстів на історії українського козацтва і Запорожжя та супроводом їх

коментування просторими виписками із рукописних літописних сказань, друкованих історичних джерел. Цей історіософський коментар складав більше 2/3 обсягу всього видання, і з цього погляду воно було безпрецедентним не тільки у тогочасній слов'янській, а й узагалі в Європейській фольклористиці. На фоні загального романтичного, часто поверхового й аматорського захоплення фольклором його публікації «Запорожской старины» вигідно виділяються своїм поважним наукомістким характером і, без сумніву, була піонерським явищем».⁸⁴

Вчені високо оцінили позитивну роль «Запорожской старины» в історії фольклористики. Свої оцінки цьому зібранню дали В.Антонович, М.Драгоманов, М.Костомаров, К.Грушевська, Б.Кирдан, О.Романець, Р.Кирчів та ін.

Запитання для самоперевірки

1. Які факти з біографії І.Срезневського ви вважаєте прикметними?

2. Розкажіть про доробок І.Срезневського у фольклористиці.

3. Поясніть, як фольклорист І.Срезневський оцінював народну епіку.

4. Доведіть, що праця І.Срезневського «Святылища и обряды языческого богослужения древних славян по свилетельству современным и преданиям» стала новим словом в історії науки про народ.

5. Доведіть, що праця І.Срезневського «Запорожская старина» - це непересічне явище в історії нашої культури.

6. Процитуйте висловлювання видатних учених про І.Срезневського.

7. Доведіть, що учений-громадянин І.Срезневський може бути прикладом до наслідування для сучасників.

8. Доведіть, що наукова та громадська діяльність І.Срезневського мала значний вплив на становлення української національної ідеї та будівництва незалежної української держави.

⁸⁴ Цит за: Кирчів Роман «Запорожская старина» - явище романтичної фольклористики// Міфологія і фольклор. 2013. № 2-3. С.16.

9. Про що писав І. Срезневський у передмові до «Запорожской старины»?

10. Опишіть архітектуру першої частини першої книги «Запорожской старины».

11. Опишіть архітектуру другої книги «Запорожской старины».

12. Опишіть архітектуру другої і третьої книги «Запорожской старины».

13. Перекажіть оцінку шестикнижжя І. Срезневського «Запорожская старина» професором Р. Курчівим.

З листа М.В. Гоголя до І.І. Срезневського

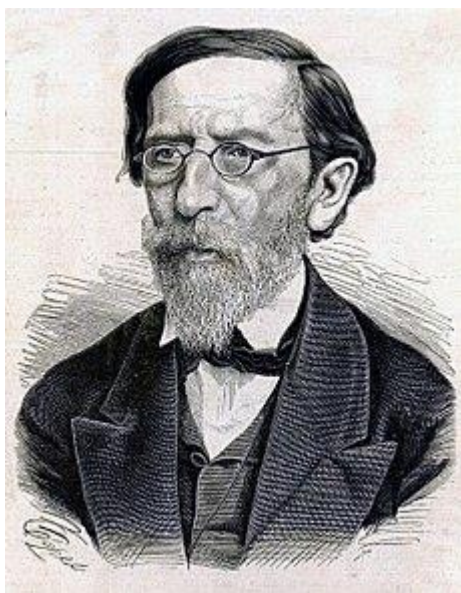
[...] Ви вже зробили мені важливу послугу виданням «Запорожской старины». Де викопали ви стільки скарбів? Всі думи, і особливо повісті бандуристів, сліпуче гарні. З них лише п'ять були мені відомі раніше, інші були для мене всі – новина! Я до наших літописів охолонув, марно намагаючись у них відшукати те, що хотів би відшукати. [...] Кожний звук пісні мені промовляє живіше про минуле, аніж наші в'язі і короткі літописи. [...] Коли б наш край не мав такого багатства пісень – я б ніколи не писав історії його, тому, що я не збагнув би і не мав би поняття про минуле, або історія моя була б зовсім не те, що я думаю з нею зробити тепер. Ці-то пісні змусили мене з жадібністю читати всі літописи і клаптики яких би то не було дурниць. [...] Пісень я знаю і маю багато. Близько 150 пісень я віддав минулого року Максимовичу, цілком йому невідомих. Після того я придбав ще близько 150. У Максимовича тепер уже 1200. Але б'юся на що завгодно, що тепер же ще можна відшукати в кожному хуторі, подалі від великої дороги і розпусти, десятків два невідомих другому хуторові. [...]

Цитується за виданням:

Н.В. Гоголь. Собрание сочинений.

В 6-ти томах. Т. 6.

М., Гослитиздат, 1959, с. 316 – 317.

МИХАЙЛО ОЛЕКСАНДРОВИЧ МАКСИМОВИЧ

Життєвий і творчий шлях М.О.Максимовича

Михайло Олександрович Максимович народився 3 вересня 1804 року на хуторі Тимківщина, Золотоніського повіту, Полтавської губернії (тепер Черкаська область). Рід Максимовичів походив із козацької старшини, яка уславилася в боях за незалежність рідного краю, про що свідчить спогади Самійла Величка про знатного військового товариша Василя Максимовича.

Батьки М.Максимовича, Олександр Іванович (1782 – 1851), сільський суддя, мати, Гликерія Федорівна (1788 – 1834). Батько був службовцем середнього рангу. Рід матері були високо освіченими людьми: професори, дипломати, губернатори.

Початкову освіту Михайло Олександрович здобув у Золотоніському Благовіщенському монастирі, потім – у гімназії. Він згадує: «Будучи учнем Новгород-Сіверської гімназії, я не раз бачив, як умаювалися у відомому Троїцькому саду та Полковницькому гаю, але не пригадую, чи були там цілування через березові вінки і так зване «хрещення зозулі», яку символізувала трава «зозуленець».⁸⁵ І ще спогад: «Тут мені

⁸⁵ Максимович М. Дні і місяці українського селянина. Київ, 2002. С.66.

пригадується народна казка, ще в юності почута мною в Сіверському краї, про те, як вода, сперечаючись з вогнем, заливала його собою, і як вогонь сховався від води в кремінь, звідки його потім і стали кресати люди». Ці спогади свідчать про зацікавлення майбутнього вченого народною культурою ще в юні роки. Саме під час навчання в Новгород-Сіверській гімназії він почав збирати зразки усної народної творчості.

У 1819 році Михайло Олександрович вступає до Московського університету на філологічний факультет, однак через два роки перейшов на природниче відділення. У 1823 році він закінчує університет і публікує першу свою наукову працю «Про систему рослинного царства», а у 1924 р. – «Головні особливості зоології, або наука про тварин». В той же час не згасає інтерес ученого до народної творчості. Під час навчання на філологічному факультеті він захоплювався лекціями відомого професора словесності Алексія Мерзлякова. Це все мало неабиякий вплив на становлення його як ученого-фольклориста. У передмові до збірника «Малороссийские песни» читаємо: «В січні 1827 року я витримав магістерський екзамен. Утомлений цим екзаменом, я взяв відпустку на 21 день і, відгулявши масляницю в Малоросії у батьківському домі, повернувся в Москву з багатим ужинком малоросійських пісень».⁸⁶

Саме в цей час М.Максимович готує збірку «Малороссийские песни», яка в цьому ж році побачила світ і стала помітним внеском до скарбниці духовності українського народу.

М.Максимовича залишають при університеті, він викладає ботаніку і займається наукою. Упродовж 15 років, які вчений провів у Москві, він працював у ботанічному саду, викладав у різних навчальних закладах, підготував книжки з природознавства, гуманітарних наук, а також не полишав громадської діяльності. Це була особистість, що органічно поєднувала в собі здібності до різних галузей науки: природознавства, фізики, біології, філософії, літератури тощо. Визнанням наукових і педагогічних заслуг М.О.Максимовича

⁸⁶ Цит за: Попов П. Перший збірник українських народних пісень//Українські народні пісні, видані М.Максимовичем. Фотокопія з видання 1927 р. Київ., 1962. С.303.

стало утвердження його в 1833 р. ординарним професором, завідувачем кафедри ботаніки Московського університету.⁸⁷

Упродовж 11 років Михайло Олександрович опублікував понад 100 праць, а саме: «О системе растительного царства» (1823), «Главные основания зоологии или науки о животных» (1824), «Основания ботаники. Органология растений» (1828), «Систематика растений. Основания ботаники» (1831). «Ботаніка» М. Максимовича була настільною книгою для всіх природознавців, основним навчальним посібником у Московському університеті. Ця праця була відома у багатьох університетах Європи. Поряд з ботанічними активізувалися і його літературно-лінгвістичні дослідження, а саме: «Мнение о малороссийском языке и правописание оного». Його філософськими лекціями захоплювались О.Герцен і М.Лермонтов.⁸⁸

Досягнення в науці, успіх, популярність не могли утримувати тугу М.Максимовича за Україною, яка особливо зросла після смерті його матері. Учений переїжджає до Києва, де у 1834 році відкривається університет імені Святого Володимира. Тут він працює на посаді завідувача кафедри російської словесності й декана історико-філологічного факультету. В жовтні того ж року Михайло Олександрович Максимович стає ректором університету Святого Володимира. Він робить багато для організації навчального процесу, усіляко сприяє розвитку української науки, в тому числі історії, мовознавства, етнографії, фольклористики. Вчений мав намір укласти український словник, українську енциклопедію та збірник українських народних пісень.⁸⁹

За своє українофільство Михайло Олександрович зазнає переслідувань, особливо від попечителя Київського навчального округу відставного військового фон Братке. Це вплинуло на здоров'я вченого, і він відмовляється від посади ректора, хоча продовжував викладати філологію. Він завжди дбав про інтелектуальне зростання своїх студентів, опікувався їх науковою

⁸⁷ Бондар Л.С.Максимович Михайло Олександрович// Українська педагогіка в персоналіях: у 2 кн.Кн.1: Навч. посібник/ За ред О.В. Сухомлинської. Київ: Либідь, 2005. С.277.

⁸⁸ Бондар Л.С.Максимович Михайло Олександрович// Українська педагогіка в персоналіях: у 2 кн.Кн.1: Навч. посібник/ За ред О.В. Сухомлинської. Київ: Либідь, 2005. С.277.

⁸⁹ Бондар Л.С.Максимович Михайло Олександрович// Українська педагогіка в персоналіях: у 2 кн.Кн.1: Навч. посібник/ За ред О.В. Сухомлинської. Київ: Либідь, 2005. С.278.

роботою. Серед його учнів були М.Тулов (професор лицей князя Безбородька). М.Костир (викладач Харківського університету), І.Лінніченко (професор Одеського університету), І.Вернадський (учений).

Незважаючи на хворобу, М.Максимович продовжував працювати в царині науки. Так, у 1837 році він виступає на урочистому зібранні в університеті імені Святого Володимира з доповіддю «Об участии и значении Киева в общей жизни России», що викликала інтерес міністра освіти С.Уварова. Ученого нагородили орденом Святого Володимира четвертого ступеня «За віддану службу і працю».

Філології М. Максимович присвятив 27 статей і монографій, серед них: «Песнь о полку Игореве, сложенная в конце XII века на древнем русском языке» (1837), «История древней русской словесности» (1839), «Русская речь в сравнении с западнославянскою» (1845). В той же час учений стояв на позиціях українофільства і був переконаний, що українська мова і література мають право на самостійність. Про це свідчать такі його праці: «О стихотворениях червонорусских» (1841), «О правописании малорусского языка» (1841), «О малороссийском произношении местных имен. (об именах южнорусских говоров)» (1843), «О народной исторической поэзии древней Руси» (1845). Михайло Максимович був автором одного з варіантів українського правопису, поширеного в Галичині, на Буковині, Закарпатті і дістав назву «Максимівка». Уся ця робота стала підготовкою до написання книжки «Начало русской филологии».

Українофільство М.Максимовича мало свій вияв і в особливому його ставленні до українських народних пісень, які, на його думку, переважали над усіма іншими жанрами усної народної творчості. Вчений сам особисто записав, систематизував, упорядкував і видав такі збірки: «Малороссийские песни» (1827), «Украинские народные песни» (1834), «Сборник украинских песен» (1849), а у 1856 р. – етнографічне дослідження «Дни и месяцы украинского селянина». До наукових зацікавлень М.Максимовича належать дослідження історії України, як-от: «История древней русской словесности» (1839), «Откуда пошла Русская земля» (1837), «Начала русской филологии» (1847). Особливу увагу приділяв

М.Максимович дослідженню історії українського козацтва, постаті Богдана Хмельницького, вивчав архівні документи, в журналі «Основа» надрукував «Листи до Богдана Хмельницького». Вчений свято шанував старовину.

М.Максимович також започаткував розвиток української журналістики, оскільки видав альманах «Денница» (1830 – 1834), «Киевлянин» (1840 – 1841, 1850). «Украинец» (1859, 1864). Він дослідив, коли вперше стало вживатися слово «Україна», з'ясував, що воно з'явилося 1187 р. і ним означали лише Київську губернію. Його перу належать історичні нариси про Київ, Волинь та ін..

Від 1857 до 1859 року М.Максимович живе у Москві і працює на посаді завідувача журналу «Русская беседа». Тут він зустрічається з Т.Шевченком, П.Кулішем, М.Костомаровим.

У 1859 році вчений знову повертається на Україну, плідно працює. У вересні 1871 року громада Києва відзначила 50-річчя наукової діяльності Михайла Олександровича Максимовича. За своє життя він надрукував понад 260 наукових праць з різних галузей знань, а саме: ботаніки, зоології, фізики, філології, географії, етнографії, філософії, історії, літературознавства, мовознавства, фольклористики. Він був почесним доктором слов'янської філології, членом-кореспондентом Російської академії наук (відділення російської мови і словесності), почесним професором Московського, Петербурзького, Київського та Одеського університетів.

Помер Михайло Олександрович Максимович 10 листопада 1873 року. Поховали його на хуторі Михайлова Гора, поблизу села Прохорівки (тепер Канівський район Черкаської області).

Наукову спадщину Михайла Максимовича досліджували І.Білоконь, Н.Бойко, Л.Бондар, М.Вовк, М.Глухенький, М.Грушевський, М.Гуменюк, М.Драгоманов, Р.Кирчів, В.Короткий, П.Марков, Д.Острянин, М.Томенко, В.Федас, С.Шундрик, та ін.

Фольклористична діяльність Михайла Максимовича

Наукову діяльність Михайла Максимовича вчені поділяють на три періоди: московський, київський та михайлогірський. Автобіографічні згадки, листи, різні відомості

свідчать про його зацікавлення фольклором вже з дитячих та юнацьких літ.

У 1827 р. побачив світ перший збірник Михайла Максимовича «Малороссийские песни». Історію появи цього збірника учений описує так: «У січні 1827 року я витримав магістерський екзамен. Утомлений цим екзаменом, я взяв відпустку на 21 день і, відгулявши масляницю в Малоросії у батьківському домі, повернувся в Москву з багатим ужином малоросійських пісень. Упродовж великого посту написав я магістерську дисертацію «Про системи рослинного царства» і, опублікувавши її, захистив 30 червня. У той же час уже друкувалися мої «Малороссийские песни» з поясненнями і порівняльним словником, для якого я впродовж канікул прочитав і слов'янську граматику Дубровського і сербський словник Вука Степановича... І прийшли вони тоді у велику славу і у нас, на Русі, і в західній Слов'янщині».⁹⁰

Дозвіл на друк збірника було вже отримано 27 квітня 1827 року, що свідчить про дуже короткий строк підготовки та інтенсивну працю молодого дослідника. Окрім своїх записів, М.Максимович використав деякі тексти зі збірки М.Цертелева, дві пісні взяв із «Львівського пілігрима». Ще п'ять пісень подає у додатку зі збірки, надісланої йому професором Віденського університету І.Лобойком. Збірка містить 127 зразків народної творчості (думи, історичні, гайдамацькі та чумацькі пісні). У передмові автор висловлює подяку збирачам, від кого він отримав записи народних пісень, а саме: Є.Богаєвській, П.Лузанову, І.Снегирьову.

Збірка М.Максимовича набула широкого розголосу і схвальної підтримки, викликала ентузіазм в українській інтелігенції, сприйнялася як «заклик до серйозного наукового дослідження української культури. Разом з російським композитором О.Аляб'євим М.Максимович 1834 року готує збірничок «Голоса украинских песен, положенных на ноты для пения и фортепиано Алябьевым». Сюди увійшли мелодії 25 українських народних пісень.

Наступна збірка «Украинские народные песни» вийшла у 1834 році. У її заголовку зазначено «Часть первая», що це перша

⁹⁰ Цит за: Кирчів Роман. Маніфест української фольклористики// Народна творчість і етнографія. 2008. №6. С.46.

частина кількатомного планованого видання українських пісень Вчений планував, що у другій частині будуть представлені пісні «з вираженням любові, глибоких переживань, ніжності і туги жіночої душі, а також пісні про залучених до сімейного життя козаків. Третя частина мала містити жартівливі, гумористичні пісні «гудливые» – з домінуванням веселого настрою і карикатурністю; частину четверту становили би статті календарно – і родинно-обрядові.⁹¹

За задумом М.Максимовича до текстів пісень необхідно було додати пояснювальні зауваження і примітки, а також тлумачний словник. Автор був захоплений красою і багатством української пісні, намагався «якнайповніше», «якнайдосконаліше» презентувати її у світі. Вчений закликав земляків збирати пісні і надсилати йому ці записи. При цьому наголошував, що записи повинні бути точними, як вони співаються в народі, без змін пропусків і додатків, з пояснювальними примітками про місця, особи і маловідомі слова, а хто може – то й з мелодіями.⁹²

Від часу видання першого збірника у М.Максимовича зібралось дві з половиною тисячі текстів пісень. Вчений вважав, що ця кількість може бути ще подвоєною. Він дякує за допомогу у виданні пісень князю М.Цертелеву, М.Гоголю, І.Срезневському, І.Крамаренку, О. Бодянському. Також у ході підготовки видання М.Максимович використав рукописний збірник З.Доленги-Ходаковського.

Завершити свій задум М.Максимовичу не вдалося: вийшла друком тільки перша частина з усього задуманого. Вона складається з трьох розділів, названих книгами: у першій вміщено українські думи, у другій – козацькі «билини», у третій – пісні козацькі побутові. Роман Кирчів пояснює слово «былевые» як «билини» – прикметник від жанрової назви давньоруської епічної пісенності. У М.Максимовича ці слова є скоріше похідними від назви «билиця» – те, що було в дійсності, бувальщина. Означення «былевые» він стосує пісень про історичні події й особи – з відображенням народної історичної

⁹¹ Кирчів Р. Маніфест української фольклористики// Народна творчість та етнографія. 2008. №6. С.49.

⁹² Максимович М. Предисловие//Украинские народные песни. Часть первая. Москва. 1834. С.VI – VII.

свідомості, до пісень, які дістали у фольклористиці кваліфікаційне означення «історичні».⁹³

Пісні у збірнику М.Максимович групує у хронологічному порядку, виокремлює підрозділи:

- 1) билинні пісні про доунійні часи козаччини;
- 2) билинні пісні про часи козаччини від повстання проти унії до смерті Богдана;
- 3) билинні пісні про часи після Богдана і до кінця Гетьманщини;
- 4) билинні пісні після Гетьманщини (до кінця XVIII ст.).

У вступному слові до третього розділу (книги) М.Максимович пише, що «Пісні цього відділу виражають різні сторони козацького побуту, переважно в чотирьох його видах: військовому, бурлацькому, чумацькому і гайдамацькому».⁹⁴

М.Максимович використовує не тільки свої записи, але й інших. Так, у першому розділі думи зі збірника М.Цертелева використано рукописні матеріали інших авторів. На думку вчених, це не знижує наукової вартості збірника, оскільки «він був першою спробою створення корпусу історичної народної пісенності козацької України. Вражав передусім цілісним тематичним спрямуванням, систематичністю добору та розміщенням і характером коментування текстового матеріалу, що разом переконливо підтверджувало концепцію тісної пов'язаності народної поезії з історією і її своєрідним осмисленням у народній свідомості та поетичністю. З цього погляду збірник був оригінальним явищем не тільки в українській, а й тогочасній загальнослов'янській фольклористиці, не менш значущим, ніж «Малороссийские песни», – пише професор Роман Кирчів.

Збірка, ще за життя М.Максимовича, одержала високу оцінку серед учених-гуманітаріїв, а саме: М.Гоголя, І.Срезневського, Ю.Венеліна, польського письменника М.Грабовського, чеха П.Шафарика та ін. А видавець «Отечественных записок» А. Краєвський у листі звертався до Михайла Максимовича з такими словами: «У виданих вами думках і піснях...я знайшов ціле море насолоди: це

⁹³ Кирчів Р.Маніфест української фольклористики// Народна творчість та етнографія. 2008. №6. С. 49.

⁹⁴ Цит за: Кирчів Роман. Маніфест української фольклористики// Народна творчість та етнографія. 2008. №6. С.50.

жива книга буття малоросії, поетичний літопис в уривках, де кожне слово дихає життям, де цілий народ – поет-історик. Дивно, як до цього часу люди, які бралися до цієї багатой скарбниці, не поспробували реставрувати цілу будівлю малоросійської історії за цими живими, промовляючими, не виченими ще уламками». ⁹⁵ Вчений зауважив, що збірник пісень М.Максимовича має значимість для всього слов'янського світу і підкреслив, що без історії Малоросії не пізнають європейці сутності слов'янського духу. ⁹⁶

У другій половині 1844 року Михайло Максимович займається підготовкою третього збірника українських пісень, а 23 травня 1845 року цензурний відділ дає дозвіл на їх друк. Побачила світ ця збірка лише у 1849 році, автор пояснює таку затримку відсутністю належної суми коштів. ⁹⁷

Взагалі М.Максимович планував видати «Збірник українських пісень» у шести томах (частинах). Кожен з томів повинен був би вмістити один «відділ» чоловічих та два відділи жіночих пісень. Всього пісень могло бути біля двох тисяч. Автор збірника у передмові пояснює, звідки походять пісні: «Половинв їх збираю мною самим переважно в Полтавській губернії. Другу половину і численні варіанти я дістав від різних осіб з усіх кінців Південної Русі». І додає: «Сюди належать і зібрання пісень, переважно волинських, яке залишалося після покійного З.Ходаковського. Воно куплене мною від його вдови і дотепер знаходиться в мене у Москві незабаром після смерті збирача». ⁹⁸ На жаль, вийшла друком лише перша частина задуманого. Найбільший відділ тут склали думи: 20 зразків, а чотири із них ще не були надруковані.

У вступі, примітках, М.Максимович розмірковує про поетику та специфіку цього жанру: «Думи від інших українських пісень відрізняються різноманітною вільною мірою своїх віршів, які складаються із певної кількості тонічних стоп, і невизначеною кількістю складів (від 4 до 20 і навіть більше). Така різномірність вірша зумовлена епічною властивістю української думи, яка

⁹⁵ Данилов В. Другий збірник українських пісень М.Максимовича з 1834 року//Україна. 1929. Кн. жовтень-листопад. С.23.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Короткий В., Біленький С. Михайло Максимович та освітня практика на Правобережній Україні а першій половині ХІХ століття. Київ, 1999. С.165.

⁹⁸ Сборник украинских песен , изданный Михаилом Максимовичем. Часть первая. Київ, 1849. С.1.

тільки зрідка переходить у ліричний тон пісні, приймаючи в таких випадках і певний пісенний розмір».⁹⁹

Вчений вказує на генетичний зв'язок українських народних дум і «Слова о полку Ігоревім» і підкреслює, що саме з ним українські народні думи є в найближчій спорідненості і при посередництві якого, вони примикають до стародавніх південноруських співів, на жаль, утрачених».¹⁰⁰

Не оминув увагою вчений виконавців українських народних дум, кобзарів. Він порівнює їх зі старогрецькими рапсодами і зауважує, що бандурист (кобзар) не був забавником і скоморохом, що він мав високу повагу в суспільстві.

До другого відділу збірника увійшли жіночі пісні: колискові та материнські, що є «виразом материнських переживань і настроїв». Цей збірник «стимулював, розвивав наукове осмислення української народної пісенності, збагачував його продуктивними думками, ідеями, спостереженням вченого та був прикладом творчого пошуку, оптимальних практичних моделей видання українських народних пісень. Можемо тільки пожаліти, що цей проект обмежився лише першою книжкою», – пише професор Роман Кирчів.

У 1856 році вийшла перша частина фольклорно-етнографічної праці М.Максимовича «Дни и месяцы украинского селянина», у якій представлено багатий фольклорний матеріал, окрім пісень, тут уміщено казки, легенди, перекази, усні оповідання, замовляння, примовки, прислів'я та приказки. Вчені оцінювали цю роботу як «зразок реалізації методологічних засад публікацій обрядового фольклору разом з описом відповідних обрядів», «колективним аналітичним описанням цього матеріалу як носія важливої інформації про давню світоглядну, ритуально-міфологічну семантику і функціональність традиційних обрядово-звичаєвих структур, їхню пов'язаність із реаліями повсякденного життя народу, його трудовими буднями й святами, відчуттями та уявленнями».¹⁰¹

Загалом М.Максимович започаткував фольклористику як науку, розширив сферу українських досліджень, підняв престиж

⁹⁹ Сборник украинских песен , изданный Михаилом Максимовичем. Часть первая. Київ, 1849. С.3.

¹⁰⁰ Сборник украинских песен , изданный Михаилом Максимовичем. Часть первая. Київ, 1849. С.3.

¹⁰¹ Кирчів Роман. Маніфест української фольклористики// Народна творчість та етнографія. 2008. №6. С.55.

української культури. Його науковий доробок викликав щире зацікавлення інтелігенції усною народною поетичною творчістю, спонукав її до подальших досліджень, до розгортання українознавства взагалі.

Запитання для самоперевірки

- 1. Доведіть, що саме родина мала вирішальний вплив на формування вченого-патріота М. Максимовича.*
- 2. Презентуйте першу фольклорну збірку М. Максимовича.*
- 3. Розкажіть про діяльність М. Максимовича на посаді ректора університету Святого Володимира.*
- 4. Розкажіть про «Максимівку» М. Максимовича, доведіть її цінність для науки українознавства.*
- 5. Поясніть, у чому виявлялося українофільство М. Максимовича.*
- 6. Опишіть доробок М. Максимовича у царині української журналістики.*
- 7. Перекажіть історію появи фольклорного збірника М. Максимовича «Малорусские песни».*
- 8. Доведіть, що М. Максимович був одним із перших учених, хто вимагав наукового підходу до запису фольклорних творів.*
- 9. Поясніть принцип групування пісень у збірнику «Украинские народные песни».*
- 10. Розкажіть про фольклорно-етнографічну працю М. Максимовича «Дни и месяцы украинского селянина».*
- 11. Прочитайте передмову М. Максимовича до збірника українських пісень, охарактеризуйте її значення в історії української фольклористики.*
- 12. Прочитайте уривок з передмови М. Максимовича до збірки «Українські народні пісні», доведіть її знаковість в історії української фольклористики.*

З передмови М. Максимовича до збірника українських пісень

Думи від інших українських пісень відрізняються різноманітною, вільною мірою своїх віршів, які складаються з нерівного числа тонічних стоп і в невизначеній кількості складів (від 4 до 20 і навіть більше). Така різномірність вірша перебуває у

зв'язку з епічною властивістю української думи, котра лише зрідка впадає в ліричний тон пісні, приймаючи тоді і визначений пісенний розмір.

Різнорідним складом віршів українські думи відрізняються і від великоруських оповідних пісень, і від юнацьких пісень сербських, які так суворо дотримують 10-складову міру вірша. Від тих і других українські думи відрізняються ще римою, так звичною для співу південноєвропейського. Рідко зустрічається в думі вірш без відвітного і співзвучного йому вірша; частіше буває їх по декілька (до 10) на одну риму. Початки такого складу можна запримітити в «Пісні про похід Ігоря», з якою українські думи перебувають у найближчому родстві і завдяки якій вони примикають до найдавнішого південноруського співу, на жаль, утраченого.

Думи належать виключно українським бандуристам, які і досі ще зустрічаються на лівому боці Дніпра. Подібно рапсодів давньої Греції, які оспівували своїх героїв, брязкаючи на струнах ліри чи пандури, – наші південноросійські співці, звичайно сліпі старці, співали і досі ще співають в народі свої думи і пісні, граючи при цьому на багатострунній бандурі двома руками. Так і наш «соловей старого часу – Боян: не десять соколів на стадо лебедів напускав; але свої віщі пальці на живі струни накладав; вони ж самі князю славу рокотали».

Південноруські співці і через чотири століття після Бояна славили подвиги хороброго товариства козацького і українських витязів, між якими були і князі руські, як наприклад, князь Дмитро Вишневецький, що загинув такою дивовижною смертю в Царєграді (1574 року), і оспівуваний у народі й донині – під іменем лицаря Байди.

[...] Власне, історичні особи і воїнські подвиги склали хоч головний, але не єдиний предмет української думи. Любила вона і родинне життя і нерідко оспівувала стосунки і почуття родинні в повчання своєму народові. Український бандурист не був забавником і скоморохом. Потішивши іноді молодь коротким сказанням про молодецтво козацьке, він прищеплював їй простодушні, але глибоко моральні поняття про те, що складає священний обов'язок людини. Суворі, іноді до строгості, дума бандуриста цуралася навіть любові між козаком і дівчиною.

Власне, народ сам був співцем, і в тисячах пісень висловлював свою любов і нелюбов, свою радість і горе, свою тугу і веселощі. Але спів бандуристів був доповненням до співу народу, – так само як спів складає необхідний додаток до буденного трудового життя народу. Це життя без пісні – було б, як віл молотячий. І чи не тому у народу жити добре називається жити приспівуючи!

У книжковому світі української думи стали відомі 1819 року, коли князь Цертелєв видав дев'ять дум і одну пісню під назвою «Опыт собрания старинных малороссийских песней». Після того Срезневський у своїй «Запорожской старине» (1833 – 1834 рр.) і інші малоросіяни видали ще близько десяти дум. Мені відомо їх до 30.

Передруковано з виданн: «Сборник украинских песен, издаваемый Михайлом Максимовичем». Часть I. Отдел первый. Украинские думы. К., 1849. С.3 – 5.

З передмови М.Максимовича до збірки «Українські народні пісні»

[...] Відчуваючи живо красу наших народних пісень і їх важливість у теперішній час народності, знаходячи, що ні в кого не була так багато розвинута поезія народна, як у північних і південних русів, і бажаючи моїм зібранням скільки можна повніше і досконаліше відкрити багатства поезії української, прошу всіх малоросіян взяти участь у цій справі: бо вона може здійснитися тільки загальним сприянням; прошу всіх, хто має нагоду, постачати мене списками українських пісень у тому самому вигляді, як вони співаються в народі, без змін, пропусків, з пояснювальними примітками про місця, осіб і маловідомі слова, які можуть іноді трапитися в піснях, а хто може, то і з мотивом...

*Цитується за виданням:
«Украинские народные песни,
изданные Михаилом Максимовичем.
Часть I, М., 1834, с.VI – VII.*

З листа М.В. Гоголя до М. О. Максимовича

[...] Я дуже зрадів, почувши від вас про багату сукупність пісень і зібрань Ходаковського. Як би я бажав бути з вами і переглянути їх разом, при тремтінні свічки, між стінами, забитими книжками і книжковим пилом [...]. Моя радість, життя моє! Пісні! Як я вас люблю! Чого варті всі холодні літописи, в котрих я тепер копаюся, перед ними дзвінками, живими літописами!

Я сам тепер одержав багато нових, і які є між ними розкоші. Я вам їх спишу. Не так швидко, тому що їх дуже багато. Та, я вас прошу, зробіть ласку, дайте списати всі пісні, що знаходяться у нас, за винятком друкованих і повідомлених вам мною. [...] Я не можу жити без пісень. Ви не розумієте, яка це мука. [...] Ви не можете уявити, як мені допомагають в історії пісні. Навіть не історичні, навіть похабні: вони всі дають по новій рисі в мою історію, всі викривають ясніше і ясніше, на жаль, минуле життя і, на жаль, минулих людей...

*Цитується за виданням:
Н.В.Гоголь.Собрание сочинений.
В 6-ти томах. Т.6. М.,
Гослитиздат, 1950, с. 226.*

МИКОЛА ІВАНОВИЧ КОСТОМАРОВ

Біографія М.І. Костомарова

Микола Іванович Костомаров народився 4 травня 1817 року в селі Юрасівка, Острозького повіту, Воронежської губернії у родині поміщика Івана Костомарова та простої селянки Тетяни Мельникової. М.Костомаров писав: «Отец мой родился в 1769 году, служил с молодых лет в армии, участвовал в войске Суворова при взятии Измаила, а в 1790 году вышел в отставку и поселился в своем имении... Отец мой сообразно тому времени получил недостаточное образование и впоследствии сознавая это, постоянно старался пополнить эту недостаточность чтением. Он читал много, постоянно выписывал книги, выучился даже по-французски настолько, что мог читать на этом языке с помощью лексикона. Любимыми сочинениями его были творения Вольтера, Даламбера, Дидро и других энциклопедистов XVIII века; в особенности он оказывал к личности Вольтера уважение, доходившее до благоговения. Такое направление выработало у него тип старинного вольнодумца».¹⁰²

¹⁰² Костомаров Н.И. Автобиография//Костомаров Н.И.Исторические произведения. Автобиография. Київ.: Изд-во при Киевском ун -те, 1989. С.427.

Рід Костомарових давній. Його предок Степан Матвійович Костомаров був пожалуваний вотчиною ще у 1634 році «за заслуги перед державою». Лише після народження сина Миколи батько одружився з Тетяною Мельниковою, кріпачкою-покоївкою, яку він відправляв учитися до Москви. Батько виховував сина за концепцією Жан-Жака Руссо і намагався змалечку привчати його до життя у природі. Костомаров згадує: «Он не дозволял меня кутать, умышленно посылал меня бегать в сырую погоду, даже промачивать ноги, и вообще приучил не бояться простуды и перемены температуры... Постоянно заставлял меня читать. Он с этих лет внушал мне вольтеровское неверие... Он не дозволял сказывать мне сказок, ни тешить воображение рассказами о приведениях; он щекотливо боялся, чтобы ко мне не привилось какое-нибудь вульгарное верование о леших, ведьмах и т.п. Это не мешало однако давать обязанностью постоянно объяснять мне, что все это – поэтический вымысел, а не действительность».¹⁰³

Коли маленькому Миколці минуло десять років, батько відвіз його до Москви і віддав у пансіон. Москва, власне місто, театр справили на хлопчика велике враження. Перебування у чужому місті на самоті він переживав дуже складно: «Первое время моего пребывания после отъезда отца из Москвы проходило в беспрестанных слезах; до невыносимости тяжело мне было одинокому в чужой стороне и посреди чужих людей; мне беспрестанно рисовались образы покинутой домашней жизни и матушка, которой, как мне показалось, должно было сделаться тяжелой разлука со мной».¹⁰⁴

Коли хлопчикові було 11 років, за трагічних обставин гине його батько. Згідно законів Російської держави маленький Микола автоматично ставав кріпаком, оскільки народився від кріпачки. Щоб хлопчик не мав зв'язків з матір'ю-кріпачкою, родичі батька, пани Ровневи, запропонували Тетяні Петрівні за 14 тисяч десятин землі (вдовину частку) і 50 тисяч карбованців асигнаціями волю хлопчикові. Нещасна мати погоджується заради майбутнього своєї дитини.

¹⁰³ Костомаров Н.И. Автобиография//Костомаров Н.И.Исторические произведения. Автобиография. Київ.: Изд-во при Киевском ун-те, 1989. С. 429.

¹⁰⁴ Костомаров Н.И. Автобиография// Костомаров Н.И.Исторические произведения. Автобиография. Київ.: Изд-во при Киевском ун-те, 1989. С.429.

Батькова рідня влаштовує хлопчика до Воронежського пансіону, про навчання в якому М.Костомаров згадує так: «Верхом образования считалось лепетать по-французски и танцевать. В последнем искусстве и здесь, как и в Москве, я был признан чистым идиотом; кроме моей физической неповоротливости и недостатка грации в движениях я не мог удержать в памяти ни одной фигуры контраданса, постоянно сбивался сам, сбивал других и приводил в смех и товарищей, и содержателей пансиона, которые никак не могли понять, как это я могу удержать в памяти множества географических и исторических имен и не в состоянии заучить такой обыкновенной вещи как фигуры контраданса. Я пробыл в этом пансионе два с половиной года и к счастью дал себя был из него изгнан за знакомство с винным погребом, куда вместе с другими товарищами я пробирался иногда по ночам за вином и ягодными водицами. Меня высекли и отвезли в деревню к матери, а матушка еще раз высекла и долго сердилась на меня».¹⁰⁵

Мати на прохання сина влаштувала його у 1831 році на навчання до воронезької гімназії. Хлопця беруть одразу до третього класу. «Впрочем, принимая меня в гимназию, мне сделали большое снисхождение: я очень был слаб в математике, а в древних языках совсем несведущ»,¹⁰⁶ – писав М.Костомаров. Однак юнакові повезло з учителем; ним виявився Андрій Іванович Белінський, який, хоча і за методою старої бурсацької науки, давав добрі знання. Після закінчення гімназії необхідно було вступати до університету, але Микола Іванович відчував, що йому бракує знань з математики. Йому наймають учителя, колишнього інженера, який успішно підготував його до іспитів.

У 1833 році Микола Костомаров вступає на навчання до Харківського університету на історико-філологічний факультет. Йому легко даються іноземні мови, а особливу зацікавленість викликає у нього українська мова та література, він захоплюється фольклором і козацьким минулим України. Тут, в університеті, на кафедрі загальної історії працював професор М.М.Лунін, лекції якого захопили студента М.Костомарова, який «полюбил историю более всего и с тех пор с жаром предался чтению

¹⁰⁵ Костомаров Н.И. Автобиография// Костомаров Н.И.Исторические произведения. Автобиография. Київ.: Изд-во при Киевском ун-те, 1989. С.432.

¹⁰⁶ Там само.

исторических книг».¹⁰⁷ Майбутній учений звертає увагу на те, що в історії представлені видатні діячі і нехтується народ: «Бедный мужик, земледелец, труженик, как будто не существует для истории; отчего история не говорит нам ничего о его быте, о его духовной жизни, о его чувствах, о его чувствованиях, о его радостях и печалей. Скоро я пришел к убеждению, что историю нужно изучать **не только по мертвым летописям и запискам, а в живом народе**. Не может быть, чтобы века прошедшей жизни не отпечатались в жизни и воспоминаниях потомков; нужно только приняться поискать – и, верно, найдется многое, что до сих пор упущено наукою. Но с чего начать? Конечно, с изучения своего русского народа; а так как я жил тогда в Малороссии, то и начать с его малорусской ветви. Эта мысль обратила меня к чтению народных памятников».¹⁰⁸ Такими народними пам'ятниками стали для нього збірники народних пісень М.Максимовича, П.Лукашевича, І.Сахарова, «Запорожская старина» І.Срезневського, твори М.Гоголя, І.Котляревського. Однак все-таки вирішальний вплив на становлення наукових інтересів М.Костомарова мала дружба з І.Срезневським, який, за словами М.Костомарова, «был глубоко начитан, замечательно умен и с большим жаром и охотою к научному труду... Вообще сближение мое с этим человеком сильно содействовало моему стремлению к изучению малорусской народности».¹⁰⁹

Костомаров починає вчити українську мову, оскільки знав її слабо через своє походження, освіту та виховання. Він пише в автобіографії: «Мое знание малороссийского языка было до того слабо, что я не мого понять «Солдатского портрета» и очень досадовал, что не было словаря; за неимением последнего служил мне мой слуга, уроженец нашей слободы по имени Фома Голубченко, молодой парень, лет шестнадцати. Кроме того, где только я встречался с коротко знакомыми малороссами, то без церемонии осаждал их вопросами: что значит такое-то слово или такой-то оборот речи. В короткое время я перечитал все, что только было печатаного по-малорусски, но этого казалось мне

¹⁰⁷ Костомаров Н.И. Автобиография// Костомаров Н.И.Исторические произведения. Автобиография. Киев.: Изд-во при Киевском ун-те, 1989. С.442.

¹⁰⁸ Костомаров Н.И. Автобиография// Костомаров Н.И.Исторические произведения. Автобиография. Киев.: Изд-во при Киевском ун-те, 1989. С.446.

¹⁰⁹ Костомаров Н.И. Автобиография// Костомаров Н.И.Исторические произведения. Автобиография. Киев.: Изд-во при Киевском ун-те, 1989. С.447.

мало; я хотел поближе познакомиться с этим народом не из книг, но из живой речи, из живого обращения с ним».¹¹⁰

З метою якомога ближче пізнати народ, його світогляд, історію, мову, учений робить етнографічні екскурсії по Харківщині, відвідує шинки, вечорниці, посиденьки, записує пісні, приказки, прислів'я, окремі слова з поясненнями. На все це він не шкодував ні часу, ні грошей, а якщо було потрібно, то «кормил и поил своих собеседников».

Микола Іванович дуже багато читає, і це псує його зір. У 1837 році він складає іспити в університеті і його затверджують у статусі кандидата. Знайомство М.Костомарова з П.Гулаком-Артемовським, Г.Квіткою-Основ'яненком, А.Метлинським, І.Срезневським та членами його літературного гуртка, з О.Кордоном, О.Бецьким, М.Петренком, Я.Щоголівим, П.Коренецьким, П.Писаревським, спонукали його до написання творів українською мовою. На початку 1838 р. він створює трагедію «Сава Чалий».¹¹¹

Після закінчення університету М.І.Костомаров перебуває на військовій службі юнекером у Кенбурзькому драгунському полку, однак через поганий зір працює військовим істориком. Серед моря архівних матеріалів Слобідського козачого полку він знаходить багато цікавого і вирішує за цими документами прослідкувати всю історію Слобідської України. Вчений пише працю «Этнографические экскурсии из Харькова соседними селами и «кабаками», в якій намагався окреслити історичну місію слов'янських народів, а насамперед українського.

Після «Сави Чалого» М.Костомаров друкує свої вірші і називає їх баладами. Обидві книги побачили світ навесні 1839 року. Дослідник згадує: «Любовь к малорусскому языку все более и более увлекала меня; мне было досадно, что такой прекрасный язык остался без всякой литературной обработки и сверх того подвергается совершенно незаслуженному презрению. Я повсюду слышал грубые выходки и насмешки над хохлами не только от великоруссов высшего класса, считавших дозволенным глумиться над мужиком и его способом

¹¹⁰ Костомаров Н.И. Автобиография// Костомаров Н.И.Исторические произведения. Автобиография. Киев.: Изд-во при Киевском ун-те, 1989. С.448.

¹¹¹ Яценко М.Т. М.І.Костомаров – фольклорист і літературознавець// Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. Київ.: Либідь, 1994. С.8.

выражения. Такое отношение к народу и его речи мне казалось унижением человеческого достоинства, и чем чаще встречал я подобные выходки, тем сильнее пристращался к малорусской народности. Ездя из Харькова в свое имение и обратно в Харьков, я по дороге завел себе в разных местах знакомых поселян, к которым я заезжал и при их помощи сходил с народом. При этом я записывал множество песен и сведений о народных обрядах и обычаях».¹¹²

Літо 1840 року Микола Костомаров проводить у Харкові; планує скласти екзамен на ступінь магістра. Його відповіді на екзамені задовольнили професорів, і вони дозволили йому писати дисертацію на обрану ним самим тему, яка звучала так: «О причинах и характере унии в Западной России». Напередодні захисту раптом з'являється оголошення, що в зв'язку з непередбаченими обставинами захист переноситься на невизначений час. Виявилось, що ця тема викликала протест церковної влади, і за розпорядження міністра освіти С.Уварова всі тексти повинні бути знищеними. М.Костомаров пригадує: «Мне поручили самому объездить всех тех, у кого находилась или могла найтись моя диссертация, отобрать все экземпляры и представить в совет университета для сожжения. Все это я сделал; но большая часть профессоров, к которым я ездил, отговаривались неимением у себя экземпляров под разными предложениями, и вместо ста экземпляров, которые были розданы, мне удалось возвратит в правление двадцати. Все возвращенные были преданы огню».¹¹³

Незабаром ученому дозволили писати дисертацію на іншу тему, «Об историческом значении русской народной поэзии». Професор філософії Протопопов заявив, що «такий предмет як мужицькі пісні, є принизливим для праці, що має на меті набуття ученого ступеня». Проти цієї теми виступив також П.Гулак-Артемівський. Однак дисертацію М.Костомаров усе ж захистив у 1844 році. У вересні цього ж року він стає викладачем історії в Рівненській гімназії. Вчений і тут продовжує записувати перекази, легенди Волині, відвідує місця битв.

¹¹² Костомаров Н.И. Автобиография// Костомаров Н.И.Исторические произведения. Автобиография. Київ.: Изд-во при Киевском ун-те, 1989. С.450.

¹¹³ Костомаров Н.И. Автобиография// Костомаров Н.И.Исторические произведения. Автобиография. Київ.: Изд-во при Киевском ун-те, 1989. С.457.

У 1845 році М.Костомарова переводять до Києва на посаду вчителя історії Першої Київської гімназії. А у червні 1846 року його обирають ад'юнкт-професором кафедри історії Київського університету. Тут, в Києві він знайомиться з багатьма діячами української культури, як-от: П.Кулішем, Т.Шевченком, М.Гуляком, В.Білозерським, Д.Пильчиковим, О.Марковичем. Разом вони засновують Кирило-Мефодіївське братство, ідеологом якого стає М.Костомаров. Саме він пише «Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія», що було викладено у «Книзі буття українського народу». Ідеологія братства передбачала мирний шлях політичного життя: усунення самодержавства як першопричини неволі народних мас, скасування кріпосного права, запровадження демократичного суспільства, соціальної рівності (без царя і панів), утворення федерації рівноправних слов'янських народів. «Книга буття» стала першим політичним маніфестом прогресивної української інтелігенції, декларацію соціальних і національних прав слов'янських народів.¹¹⁴

Товариство було викрито внаслідок доносу. 13 лютого 1847 року мало бути вінчання М.Костомарова зі своєю колишньою ученицею Анною Аліною Карагольською, але нареченого було арештовано. Він свідомо відмовляється від Аліни, і їхня зустріч відбудеться через багато років. Вченого було ув'язнено на рік у Петропавлівській фортеці; а далі було заслання до Саратова під нагляд поліції, де він і перебував упродовж 1849 – 1858 років. І на засланні вчений активізує наукову та творчу діяльність: вивчає іноземні мови, працює над дослідженнями «Богдан Хмельницький», «Бунт Степана Разина», «Очерки домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI – XVII столетиях». У 1862 році опубліковує «Русские народные песни, собранные в Саратовской губернии А.Н.Мордовцевой и Н.И.Костомаровым».

Після звільнення із заслання М. Костомаров їде за кордон, а потім у Петербург, де зустрічається з Т.Шевченком. У квітні 1859 року він одержує запрошення посісти посаду завідувача кафедри російської історії в Петербурзькому університеті. В цей час вчений пише такі наукові праці, як-от: «Начало Руси», «Две

¹¹⁴ Яценко М.Т. Костомаров – фольклорист і літературознавець// Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. Київ: Либідь, 1994. С.9.

русские народности», «Черты народной южнорусской истории», «Мысли о федеративном начале в древней Руси», «Северорусские народоправства во время удельно-вечевого уклада», «Вече и вечевое устройство в древней Руси» та ін.

Дослідники спадщини М.Костомарова вважають, що у 60 – 70-ті роки взагалі були найпліднішим періодом у його діяльності. Разом з В.Білозерським та П.Кулішем він бере активну участь в організації та виробленні програми першого українського журналу «Основа». На його «вівторках», де збиралися визначні представники науки і літератури, велися дискусії з приводу звільнення селян, обговорювалися політичні, філософські і естетичні питання.¹¹⁵ Він представляє товариству, широкому загалу Україну як «материк високої духовності, поетизує її національний спосіб життя як політичну цінність».¹¹⁶

Костомарова звинувачують у сепаратизмі та «українофільстві».

У 70 – 80-х роках Микола Іванович плідно працює в царині історичної науки, пише праці «Малорусская литература», «Мое украинофильство». «Кудеяр», «Малорусское слово», «Украинофильство» та ін. Вчений бере участь у археологічних з'їздах у Києві та Тифлісі.

З часом здоров'я Миколи Івановича погіршало. До того ж від тифу помирає його мати, смерть якої він дуже тяжко переживав. У цей час йому пропонує руку допомоги Аліна, його давня любов (на той час уже вдова). 9 травня 1875 року відбулося їхнє вінчання. Микола Іванович з великою повагою ставився до дружини. Разом вони прожили 10 щасливих років. Аліна пережила свого чоловіка на 23 роки.

У 1885 році М.Костомаров закінчує видання 12 томів «Актов Южной Руси и Западной России». Помер Микола Іванович Костомаров 7 (19) квітня 1885 року в Петербурзі.

¹¹⁵ Яценко М.Т. Костомаров – фольклорист і літературознавець// Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. Київ: Либідь, 1994. С.11.

¹¹⁶ Яценко М.Т. Костомаров – фольклорист і літературознавець// Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. Київ: Либідь, 1994. С.11.

Фольклористична діяльність Миколи Івановича Костомарова

Аналізуючи костомарівський підхід до вирішення проблеми історичної детермінації*¹¹⁷ українських народних пісень, Ярослав Герасим накреслює схему концепції історизму.

– Деабсолютизація пісень як безперервних історичних документів.

«Если мы будем искать в песнях непрерывной летописи событий и перемен, какие испытал народ, то с этой стороны найдем в них большие недостатки. Песни народные никогда не могут служить историею, не всегда можно прибегать к ним за объяснениями исторических свидетельств; во-первых потому, что как песни принадлежат поэзии, а поэзия предполагает вымысел, то исторические события подвергаются в них отступлением от действительности; во-вторых, потому что многие происшествия, которые рассказаны в летописях, а между тем многие такие, которые ускользнули от историков, сделались любимым ее достоянием».

– Розмежування українських і російських історичних пісень, яке базується на історичній відмінності формування двох народів. Якщо в українських піснях «история отразилась полно и ясно; цветы фантазии не в силах были совершенно закрыть истины; у великоруссов напротив, ни одно из исторических событий, оставшихся в народной памяти, не представляется таким, каким оно было в самом деле: народная фантазия все переделала по-своему». (Це положення вже висували М.Максимович і О.Бодянський).

– Проголошення участі народу в історичних подіях основним гарантом висвітлення цієї події у фольклорі. «Народ принимает к чувству и сознанию только те события, в которых он сам является действующим лицом».

– Необхідність критичного вибору пісень і відкидання фальсифікатів. Тут М.Костомаров уперше в романтичній фольклористиці закликав записувати і студіювати пісні так прискіпливо, щоб включити у збірник лише «убедившись в неподложности»¹¹⁸.

* Детермінація – процес визначення, зумовлення, залежності одних явищ від інших.

¹¹⁸ Герасим Ярослав. Фольклористична методологія Миколи Костомарова: культурно-історичні виміри// Герасим Ярослав. Нариси з історії української фольклористики: Навч. посіб. К.: Знання, 2009. С.107.

Сучасні вчені вважають, що для фольклористики та етнології, для пізнання поглядів Миколи Костомарова на народ, на його усну творчість, міфи, символи важливе значення, окрім дисертацій, мають такі його праці: «Про народні свята і народний календар», «Про релігійний культ», «Про цикл весняних пісень в народній українській поезії» (1843), «Слов'янська міфологія» (1847), «Народний плач дочки на могилі матері» (1852), «Про міфічне значення Гора Злощастя» (1856), «З приводу «Записок о Южной Руси» П.Куліша» (1857), «Руські іноземці. Литовське плем'я і ставлення його до руської історії» (1860), «Із могильних переказів» (1860), «Дві руські народності» (1861), «Про взаємини руської історії та географії і етнографії» (1863), «Про етнографічні праці московського митрополита Іннокентія» (1868), «Історичне значення української народної пісенної творчості» (1872), «Синтез космічного світогляду слов'янського і українського» (1872), «Декілька слів про слов'яно-руську міфологію в язичницькому періоді, переважно у зв'язку з народною поезією» (1873), «Історико-географічний і етнографічний нарис Подолії» (1875), «Про спогади боротьби козаків із мусульманством у народній українській поезії» (1875), «Історичні поезії та нові її матеріали» (1879), «Історія козацтва в пам'ятках української народної пісенної творчості» (1880), «Чи належить пісня про взяття Азова до подій XI століття» (1882), «Сімейний побут у творах української пісенності» (1890).

Микола Костомаров вважав, що пісня має перевагу над усіма творами; пісня виражає почуття не вивчені, порухи душі не штучні, а народ у ній постає таким, як він є. Ніхто і ніколи не скаже, коли і хто склав таку-то пісню, вона вилилась цілою масою: всяк хто її співає, ніби вважає її за власний твір; ніде не постає народ таким єдиним, як в цих звуках душі своєї, ні в чому так не висловлює свій характер.¹¹⁹

На думку М.Костомарова, пісня народна має значення:

1. Як літопис подій.
2. Як відображення народного побуту.
3. Як предмет філологічного дослідження.

¹¹⁹ Костомаров М.І. Об историческом значении русской народной поэзии//Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. Київ: Либідь, 1994. С.48.

4. Як пам'ятник бачення народом самого себе.¹²⁰

Надаючи народним пісням значення як пам'ятникам поглядів народу на себе і навколишнє середовище, М.Костомаров інтерпретував їх з погляду на духовне, історичне і суспільне життя нації. Під духовним життям учений розумів уявлення народу про становлення людини до вищої істоти і природи; під історичним – усвідомлення народом минулого політичного життя, народної історії; під суспільним – погляд народу як на минуле, так і на теперішнє життя, взяте в один момент існування – це картина життя, «внутрішня історія».¹²¹

Костомаров вважав, що характер народу найбільше виражається у міфах, символах, у фольклорі. Він спонукав своїх сучасників вивчати духовну сторону народного життя, вважав, що дух людський є основою поступу. Вчений стверджував, що у людини «є темне око, яке бачить, що і груба матерія має зв'язок із духовною істотою; є таємний голос, який указує, в чому полягає цей зв'язок. Оце усвідомлення духовного в тілесному і складає основу всього прекрасного в мистецтві. Воно є ознакою гармонії і любові; що існує між творцем і його витворами. Людина здатна любити тільки дух; тільки саме по собі недоступне його серцю».¹²²

У монографії «Історичне значення української народної поезії» автор веде мову про символи, символізацію міфу у світоглядному вимірі, у контексті усної народної пісенної творчості. Глава перша присвячена релігії, друга – природі, третя – історичному життю українському народу, четверта – історичному життю великоросів, п'ята – суспільному життю малоросів, шоста – суспільному життю великоросів. Учений розкриває суть поняття символу і пише: «Характерною і панівною рисою поетичного уявлення в наших народних піснях є символізація природи. Під символом ми розуміємо образний вияв моральних ідей за допомогою деяких предметів фізичної природи, причому цим предметам надається більш-менш визначна властивість».¹²³

¹²⁰ Костомаров М.І. Об историческом значении русской народной поэзии//Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. Київ: Либідь, 1994.С.48.

¹²¹ Підгорна Л.М. Фольклористична діяльність Миколи Костомарова (методологічний аспект). – Автореф...канд. філол. наук: 10. 01.07. Київ, 2006. С.17.

¹²² Етнографічні писання Костомарова /За ред. М.С.Грушевського. КДВУ. 1930. С.15.

¹²³ Цит за.: Дмитренко М.К.Микола Костомаров як фольклорист (до 200-річчя від дня народження) //Молодий вчений. 2017. № 12.1(52.1.). С.119.

Дослідник пропонує класифікацію символів у двох площинах, генетичній і тематичній, і вважає, що: 1) деякі символи мають природне походження і досить зрозумілі; 2) інші символи бузуються на історичному використанні повного предмета в житті предків народу; 3) є такі символи, в основі яких лежать давні міфічні та традиційні оповіді та повір'я, що становлять скарбницю народної міфології.¹²⁴

М.Костомаров підкреслював, що народна символіка різноманітна, багата і стосується усіх відділів природи і розташував її таким чином:

1. Символи небесних світил і стихій з їх феноменами.
2. Символи місцевості.
3. Символи «царства ископаемого» (мінерали).
4. Символи рослинного світу.
5. Символи світу тварин.¹²⁵

Необхідно зауважити, що вчений зосередився на найважливіших, на його думку, символах: рослин і тварин. А світ останніх представлений лише царством пернатих. Рослини представлені квітами (роза, рожа, рута, щавлія, барвінок, любисток, ромен-зілля, бурковина, хміль, васильок, біждерево, сон-трава, цар-зілля, трой-зілля, конопля, очерет, билина і т.ін.). Дерева презентують калина, верба, лоза, явір, дуб, тополя, клен, береза, осика, грабина, ялина, терен, вишня, яблуня, груша, кипарис. Автор пояснює символіку пташиного царства і згадує таких птахів, як-от: голуб, зозуля, ластівка, соловейко, сокіл, орел, ворон, галка, пава, чайка, лебідь, гуска, півень, сова і пугач.

У праці «Слов'янська міфологія» М.Костомаров приділяє значну увагу на поняттях «міф», «вища міфологія». Професор М.Дмитренко пише: «Дослідження М.Костомарова зі слов'янської міфології було своєрідною даниною часу і йшло не лише в руслі ідей Кирило-Мефодіївського товариства, але й у потоці зацікавлень архаїчним світоглядом як свідчення давності походження та унікальності слов'янських народів».¹²⁶ Дослідник

¹²⁴ Цит за.: Дмитренко М.К. Микола Костомаров як фольклорист (до 200-річчя від дня народження) // Молодий вчений. 2017. № 12.1(52.1). С.119.

¹²⁵ Костомаров Н.И. Об историческом значении русской народной поэзии // Костомаров М.И. Слов'янська міфологія. Київ.: Либідь, 1994. С.60.

¹²⁶ Дмитренко М.К. Микола Костомаров як фольклорист (до 200-річчя від дня народження) // Молодий вчений. 2017. -№12.1. (52.1.) грудень. С.119.

Микола Ткач стверджував, що у М.Костомарова відсутня негативна оцінка дохристиянського періоду історії України.¹²⁷

М.Костомаров вважав, що «суттю нашої міфології було одухотворення різноманітних явищ фізичної природи. Спочатку людина сприймала природу загально, цілісно самоідентифікуючись з нею. Викремлення себе, а також розрізнення уявлень про конкретні явища, предмети природи відбуваються поволі. Спочатку для людини існувала тільки вода, а потім уже вона почала розрізняти ріки, озера, джерела, болота. Так само був час, коли людина ставилася до дерев як до лісу, а згодом «побачила» дуб, липу, клен; схоже було і з птахами – загалом як із тими істотами, що літають, а згодом на основі спостережень, елементів аналізу та синтезу «з'явилася» зозуля, орел, голуб. Із цими, виокремленими з природи явищами і предметами людина почала узгоджувати, поєднувати особливі ознаки і явища свого духовного, морального життя. І таким чином через якості зовнішніх предметів, що викликали певні відгуки в людській душі, а також через стосунки людини з ними, ці предмети одухотвореного довкілля почали ставати для людини символами. Разом з цим людина створювала про ці предмети міфи».¹²⁸

У «Слов'янській міфології» учений приділив увагу символіці та уламкам міфів у наших веснянках, колядках, купальських, жнивварських піснях. Він вважав, що народ після прийняття християнства продовжував жити з попередніми язичницькими поглядами і навичками, що збереглися й досі, але водночас на нього впливає наступна доба. Ця живучість давнього язичництва, сприяючи збереженню основної суті старовини, водночас сприяла і змінності в формах вислову. Давні поетичні тексти не могли зберігатися як археологічні коштовності: вони залишалися в обігу справжнього духовного життя народу і тому неминуче мали підкорятися життєвому потоку і зазнавати змін. Від цього деякі форми виникали заново, але необмінно на старій підкладці...Взагалі способи ставлення людини до природи в

¹²⁷ Ткач Микола. Володимирові боги: Міфологічний зміст та систематизація головних персонажів язичницького культу. Київ.: Український центр духовної культури, 2002. С.50.

¹²⁸ Цит за :Дмитренко М.К. Микола Костомаров як фольклорист (до 200-річчя від дня народження)//Молодий вчений. 2017. №12.1. (52.1.) грудень. С.120.

українських піснях такі, що могли утворитися лише в часи панування міфологічних поглядів у духовному житті народу.¹²⁹

Микола Костомаров увів у науковий обіг систему міфологічних поглядів українців, став основоположником міфологічної школи в українській фольклористиці. Учений розкриває природу символу в українських народних піснях, в яких «немає описів заради самих описів, за винятком хіба найновіших пісень; предмети фізичної природи майже завжди зіставляються з явищами морального людського світу; часто людина розмовляє з ними як зі схожими на неї розумними істотами, нерідко й вони відгукуються до неї людською мовою, та й між собою вони частенько, як істоти, що думають і почувають по-людськи. Інші, зберігаючи постійно один головний символічний зміст, служать немовби ієрогліфами для вислову людських почуттів».¹³⁰

Учений підкреслив, що «наша міфологія була повнішою, ніж її представив Нестор, що вона «мала тісний зв'язок з міфологією західних слов'ян». Учений зазначав, що основні джерела міфології переважно в олюдненні природних стихій, уявленнях про замогильний світ і виникнення звідти вшанування померлих, вірі в таємничу природу речей і явищ, яку він ще назвав виховуванням. Специфіку слов'яно-руської моделі цих міфів він вбачав у тому, що в них не відбувалося відділення символів від матеріальних предметів природи, з якими вони пов'язані, а тому й процесу творення відокремлених від природи божеств не склалося. Унаслідок цього в нашій міфології можна назвати лише декілька богів і богинь, які все-таки пройшли цей процес відокремлення.¹³¹

М.Костомаров надавав великого значення народним пісням, пам'ятникам поглядів на себе і довкілля, «інтерпретував їх з огляду на духовне і суспільне життя нації». У розділі «Общественная жизнь малоросов» він веде мову про головні типи народного суспільного життя українців, козака і селянина. Він водночас визначає три елементи козацького характеру: віру,

¹²⁹ Цит за.: Дмитренко М.К. Микола Костомаров як фольклорист (до 200-річчя від дня народження)//Молодий вчений. 2017. №12.1. (52.1.) грудень. С.121.

¹³⁰ Цит за.: Дмитренко М.К. Микола Костомаров як фольклорист (до 200-річчя від дня народження)//Молодий вчений. 2017. №12.1. (52.1.) грудень. С.121

¹³¹ Підгорна Л.М. Фольклористична діяльність Миколи Костомарова (методологічний аналіз): автореферат...канд. філол. наук. 10. 01. 07. Київ, 2006.

любов до батьківщини, чуття роду, родини, вірність роду. Вірність козака православію, твердість у вірі представлена в «Думі про Свмійла Кішку». Любов до вітчизни звучить у всіх думах та піснях, у яких ідеться про розлуку козака з рідним краєм; про його життя на чужині; смерть на чужині:

*Не дай, Боже, смерті на чужині вмерти!
Ніхто не посумує об твоєї смерті!
Нема тому дати до неньки знати,
Щоб прийшла ненька
Сина ховати.*

Третім елементом козацького характеру М.Костомаров називає «семейственность». Вчений пише: «Некоторые польские историки, по народной ненависти представляя казаков с дурной стороны, уверяли, что казацкое общество ненавидело семейственные связи. Это клевета, которую могут опровергнуть сами поляки. Известно, что Лубенский, повествуя о разбитии Наливайко, говорит, что причиною несчастья казаков было то, что они спасли своих жен и детей, забрали их с собою из Переславля».¹³²

Микола Костомаров пише, що в народних піснях прослідковується прихильність козака до всіх членів сімейства, а надто до матері. Молитва її для нього – передумова спасіння, вона:

*Із дна моря душу виймає,
На полі помагає,
Од гріхів душу одкупляє,
До царства небесного проводжає.*

Сестру він (козак) повинен «за неньку ріднесеньку мати», брат для нього – запорука вірної дружби. Ось які стосунки козака-запорожця, були з дружиною:

*Пан кошовий коника сідлає,
Його пані тяжкенько зітхає:
«Перестань ти коника сідлати,
Перестану я важкенько зітхати,
Пане ж мій миленький, пане мій любий!
Таку славоньку робиш,
Що коника сідлаєш,*

¹³² Костомаров Н.И. Об историческом значении русской народной поэзии//Костомаров М.И. Слов'янська міфологія. Київ: Либідь, 1994. С.133.

*Мені правдоньки не кажеш!»
«Пані моя люба, пані моя мила!
Голубонько сива!
Поїдемо ми в путь-у-дорогу!»*

Дослідник підкреслює, що пісні, переважно прощальні, сумні, показують ставлення козака до родини. А пісні, що розповідають про розлуку козака з коханою дівчиною, він назвав «кращими перлами української народної поезії».

Четвертим елементом козацького життя М.Костомаров називає товариськість, вірність у дружбі, відданість обов'язку, а п'ятим – войовничість, оскільки призначенням лицаря було воювати. Військові подвиги козаків знайшли своє відображення в піснях.

А шостий елемент – «слава»:

*«Слава його не вмере, не поляже,
А лицарство козацьке всякому розкаже»*

Щоб краще показати, як усі ці елементи козацького характеру переплітаються між собою, автор наводить приклади двох представників світу козацтва, Морозенка і Нечая: «Казак, как мы выше заметили, был главным действующим лицом в исторической сфере народной малороссийской жизни, следовательно, образцом народной малороссийского характера. Черты его перешли в другие классы народа и, по укладу воинствующего духа, явились в противоположной сфере мирной деятельности. Таким отражением угасшего рыцарства является в Малороссии «чумак».¹³³

Микола Костомаров пише, що чумацький промисел оспівується в українських народних піснях як воїнські подвиги батьків. Саме в образі чумака українець бачить благородні риси лицаря.

*Ідуть воли із-за гори та все половії,
А за ними чумаченьки та все молодії.
Ідуть воли із-за гори та все круторогі,
А за ними козаченьки та все чорноброві.*

Вчений зауважує, що промисел чумацький схожий на військовий похід їх предків: «Между чумаками такое же братство, такое же единое обращение в удовольствиях и

¹³³ Костомаров Н.И. Об историческом значении русской народной поэзии//Костомаров М.И. Слов'янська міфологія. Київ: Либідь, 1994. С.149.

печалях, такая же подчиненность старшим, которые избираются общим желанием, как некогда на казацкой раде избирались вольными голосами гетманы и полковники. Старшим называется «отаманом», он поставлен «для порады и всим чумакам перед веде». Он патриарх между нами, его советы принимаются как плод мудрости и опыта». ¹³⁴ Якщо чумак попадає в якусь халепу, то кличе отамана як порадника:

*Отамане! Батьку наш!
Та порадь же ти нас!
Ой що будем робити?
Чим воликів кормити?*

Чумацьке життя М.Костомаров оцінює як таке, що переповнене небезпеки, горя, біди, нестатків. В багатьох піснях ідеться про загибель чумака. До таких, на його думку, належить пісня «Над рікою, над Солгір'ю». Вчений зауважує, що найулюбленішими чумацькими піснями серед народу є ті, в яких ідеться про смерть чумака в дорозі.

Не оминає М.Костомаров і теми бурлацтва, селянства в народних піснях. А особливо виокремлює пісні про жіночу долю, підкреслює, що тип жінки в українських піснях розділяється на два види, що відповідають двом періодам життя жінки: перший – дівчина, другий – заміжня жінка. Учений приділяє увагу огляду характеру української жінки і пише: «Тип женщины в малорусской народной поэзии рисуется самыми яркими красками оттого, что половина малорусских песен может по преимуществу называться женскими. Только исторические думы, казацкие, военные и некоторые бурлацкие песни принадлежат мужчинам, вся масса песен обрядных: веснянки, колядки, петровки, купалы и свадебные поются исключительно женщинами. Особенно в последнее время песенность малороссийская становится достоянием женского пола, и потому на всей поэзии малорусской лежит отпечаток женственности». ¹³⁵ За М.Костомаровим характер дівчини – поезія, це її сфера. Як у творах мистецтва дівчина є ідеалом поетичної творчості, так і в народній поезії дівчина зображається красивою, кульмінацією жіночого ества:

¹³⁴Костомаров Н.И. Об историческом значении русской народной поэзии//Костомаров М.И. Слов'янська міфологія. Київ: Либідь, 1994. С.151.

¹³⁵ Костомаров Н.И. Об историческом значении русской народной поэзии//Костомаров М.И. Слов'янська міфологія. Київ: Либідь, 1994. С.165.

*Мужня жона з мужем розмовляє,
Бідна вдова плаче-ридає.
А над тую дівчиноньку,
А над тую молодую
І на світі немає!*

Учений прослідковує, як у народних українських піснях відображаються два періоди життя дівчини: перший – коли вона віддається мріям, другий – коли вона віддається почуттям. У перший період ще не пробудилася потреба повнокровного життя, і вся її діяльність спрямована на те, щоб насолодитися цим незнанням. Цей період проходить в іграх, хороводах і в особливому циклі пісень – обрядових. Тут відкривається життя у гармонії з природою. Таким чином дівочі ігри – це наслідування явищ фізичної природи і називається іменами птахів, дерев, наприклад, «журавель», «галка», «тополя» та ін.

Микола Костомаров підкреслює, що в багатьох піснях проглядається сива давнина, а міфологічний період виявляється в хороводах, які доносять до нас назви Дунаю, Дону, Данчика, Кострубоньки, в піснях, де йдеться про перетворення людей в дерева й птахів, в уривках про незрозумілі події з невідомими і непоясненими іменами.¹³⁶

Другий період дівочого життя в піснях відображає, як разом із розкошами кохання пізнається гіркота життя. Дівчина жертвує усім заради коханого, і ця жертвність проглядається у народній пісні:

*Буду Бога я просити, щоб ти був щасливий,
Чи зо мною, чи з другою, повік мені милий.
Як не схочеш, серце моє, дружиною бути,
То дай мені таке зілля, щоб тебе забути.*

М.Костомаров зауважує, що тип української дівчини виявляється досить чітко і разюче у весільних піснях. «Молодиця», заміжня жінка, зустрічається у піснях жартівливих, або в таких, де йдеться про сімейні чвари. Дослідник пише: «Если в состоянии девицы женщина является достойною любви, то

¹³⁶Костомаров Н.И. Об историческом значении русской народной поэзии//Костомаров М.И. Слов'янська міфологія. Київ: Либідь, 1994. С.165.

есть другой тип, в котором она достигает высокого уважения: это мать»¹³⁷

Ще дослідник акцентує свою увагу на образах сестри та знахарки.

Одним з перших М.Костомаров здійснив класифікацію колядок та щедрівок. Колядки він поділив на групи за адресатом: господареві, господині, дівчині, парубкові, тощо. Учений розглянув питання етимології назви «колядка», звернув увагу на прославлення астральної тріади, місяця, сонця, зірок, які є уособленням господаря, господині та їх діток. Мотив народження сонця у колядках, на його думку, є символом народження нового року.

М.Костомаров досліджував і весняну календарну обрядовість, розглянув чим відрізняються веснянки та гаївки; вважав, що термін «гаївка» стосується лише території Поділля і Галичини, що вони звернені до матері сонця Лади. Щодо веснянок, то їх основною функцією є релігійно-догматична. Дослідник зауважив, що гаївки є своєрідними гімнами, якими звертаються до сил природи, до місяця, до зірок, до води, щоб накликати урожай і достаток. М.Костомаров зауважив, що гаївки та веснянки не лише знаменують прихід весни, але означають «спогади міфічних подій».

Серед пісень літнього циклу учений виокремив обрядові, билинні, побутові. Обрядовими він назвав ті, що належать до пір року та родинного життя. До тих, що оспівують пори року – троїцькі, петрівчані, купальські, гребовецькі, жнивні, обжинкові. Учений підкреслював, що багато спільного мають пісні купальські та весільні, довів тотожність образів Купала та Івана Хрестителя, зауважив, що окремі мотиви купальських пісень мають християнське походження. Дослідник окремо виділив пісні, що стосуються родинного життя, а саме: весільні, колискові, похоронні чи причитання.

Вчені підкреслюють заслуги М.Костомарова перед наукою фольклористикою і вбачають їх у наступному:

1. М.Костомаров зробив визначальними засади культурно-історичної школи тоді, коли її ще навіть не було сформульовано.

¹³⁷ Костомаров Н.И. Об историческом значении русской народной поэзии//Костомаров М.И. Слов'янська міфологія. Київ: Либідь, 1994. С.171.

2. Заслугою ученого є те, що він категорично заявив, що «наша міфологія була повнішою, ніж її представив Нестор».
3. Учений визначив, що наша міфологія мала тісні зв'язки з міфологією західних слов'ян.
4. М.Костомаров перевершив своїх попередників у тому, що дав «конкретний взірець ув'язки історичного матеріалу з фольклорним». (За М.С.Грушевським).
5. Заслугою вченого є те, що він виявився неперевершеним у потрактуванні першопричин релігійних уявлень та історії ставлення людей до природи, які стали основою його символічної доктрини міфології.
6. Миколі Костомарову належить перша класифікація української пісенної поезії.
7. Діяльність Миколи Костомарова проходила в той період, коли лише починали формуватися наукові методи, течії, школи, але він намагався «помирити» у своїй творчості всі школи і течії.¹³⁸

Запитання та завдання для самоперевірки

1. *Розкажіть про родину М. Костомарова.*
2. *Розкрийте суть трагічних обставин дитинства М.Костомарова.*
3. *Назвіть імена учителів, з якими «повезло» М.Костомарову.*
4. *Поясніть, яку роль у житті студента М.Костомарова відіграв професор М.Лунін.*
5. *Розкрийте сміть слів М.Костомарова: «Историю нужно изучать не только по мертвым летописям и запискам, а в живом народе».*
6. *Поясніть, як означену вище думку М.Костомарова розвинув педагог Г.Наш.*
7. *Доведіть, що знання української мови було для М.Костомарова дуже важливим.*
8. *Розкажіть про «етнографічні екскурсії» М. Костомарова на Харківщині.*

¹³⁸Підгорна Л.М. Фольклористична діяльність Миколи Костомарова (методологічний аналіз). втореферат...канд. філол. наук.: 10. 01. 07. Київ, 2006.

9. Поясніть, чому було заборонено захист першої теми магістерської дисертації М.Костомарова.

10. Розкажіть про київський період життя М.Костомарова та його участь у Кирило-Мифодієвському товаристві.

11. Доведіть, що М.Костомаров мав неабияку силу волі і не скорився життєвим обставинам після арешту і заслання.

12. Доведіть, що 60 – 70 –ті роки були найпліднішим періодом наукової діяльності М.Костомарова.

13. Поясніть, чому М.Костомарова звинувачували у сепаратизмі та «українофільстві»?

14. Розкажіть про працю М.Костомарова у царині історичної науки.

15. Поясніть, як М.Костомаров розглядав проблему історичної детермінації українських народних пісень?

16. Поясніть, у чому бачив М.Костомаров перевагу пісні над іншими народними творами?

17. У чому найбільше виражається характер народу за М.Костомаровим?

18. Розкажіть, як М.Костомаров класифікує символи?

19. Розкажіть, як М.Костомаров пояснював суть слов'янської міфології.

20. Доведіть, що М.Костомаров став основоположником міфологічної школи у фольклористиці.

21. Поясніть у чому М. Костомаров вбачав джерела слов'янської міфології?

22. Які три елементи козацького характеру визначив М.Костомаров?

23. Поясніть, у чому виявився патріотизм М.Костомарова?

24. Поясніть концепцію М.Костомарова щодо української народної пісні.

25. Доведіть, що наукова, громадська та політична діяльність М.Костомарова сприяли піднесенню ідеї національного визволення українського народу та побудові незалежної держави України.

З праці М. І.Костомарова «Об историческом значении русской народной поэзии»

...Никто не скажет, когда и кто сочинил такую-то песню, она вылилась целой массой, всякий, кто ее поет, как будто считает за собственное произведение; нигде не является народ таким единым лицом, как в этих звуках души своей, следовательно, ни в чем так не выказывает своего характера...

Вообще в значении важности для деписателя песни могут быть рассматриваемы в следующих отношениях:

1. Как летописи событий, источники для внешней истории, по которым историк будет узнавать и объяснять происшествия минувших времен. В этом отношении достоинство песен еще не так велико; во-первых, потому, что сюда принадлежат только так называемые исторические песни; во-вторых, потому, что цветы фантазии часто закрывают истину, что мы покажем впоследствии.

2. Как изображение народного быта, источники для внутренней истории, по которым историк мог бы судить об устройстве общественном, о семейном быте, нравах, обычаях и т.п. В этом отношении песни имеют уже большее достоинство, но представляют также большие недостатки, именно потому, что те черты, которые будет искать историк, являются часто неясно, отрывочно и ребуют дополнений и критики.

3. Как предмет филологического исследования. В этом отношении песни для историка – драгоценность, но значение их здесь часто и касается преимущественно истории развития языка, а не вообще народа.

4. Как памятники воззрения народа самого на себя, и на все окружающее. Это самое важнейшее и непреложное достоинство песен. Здесь не нужно даже никакой критики, лишь бы песня была народного произведения. Жизнь со всеми ее явлениями истекает из внутреннего самовоззрения человеческого существа. На этом основывается то, что мы называем характером: особенный взгляд на вещи, которые имеет как всякий человек, так и всякий народ.

Признавая последнее значение народной песни для историка самым важным, мы будем с этой точки зрения рассматривать песни русского народа, то есть, как народ

высказал в своих произведениях свою собственную жизнь, которую разделим на три вида: духовную, историческую и общественную. Под первой будет разуметь взгляд народа на отношения человека к высшему существу и природе; под второю – взгляд народа на прошедшую свою политическую жизнь, здесь заключается народная история; под третьею – взгляд народа как на прошедшую, так и настоящую жизнь, рассматриваемую *in status quo*, взятую как бы в один момент его существования: это картина жизни, внутренняя история, передаваемая изустно самим народом.

Так как русская народность, вопреки ошибочным взглядам некоторых этнографов, всегда разделялась на две половины: южнорусскую и севернорусскую или как обыкновенно называют – малорусскую и великорусскую, то при обозрении народной русской поэзии мы будем принимать во внимание произведения и той и другой народности.

ПАНТЕЛЕЙМОН ОЛЕКСАНДРОВИЧ КУЛІШ

Біографія П.О.Куліша

Пантелеймон Олександрович Куліш народився 27 липня 1819 року в містечку Воронежі, Глухівського повіту Чернігівської губернії (тепер Шосткинський район Сумської області). Батько, Олександр Андрійович, був заможним селянином, а мати, Катерина Іванівна, була донькою козацького сотника Івана Гладкого. У метричній книзі Трьохсвятительської церкви записано: «От дворянина, жителя Воронежского Александра Андреева, сына Кулиша и жены его Екатерины Иоанновой дочери родился сын Пантелимон крещен сего июля 27-го числа приходским священником Илларионом Беспалым, восприемник был ему от святого Крещения дворянин Ефим Самсонов, сын Шкура».

Характер майбутнього вченого формувався в затишній атмосфері серед моря народних українських пісень, казок, легенд, переказів. Духовною матір'ю його була сусідка на хуторах Уляна Терентіївна Мужилівська.

Від 1831 по 1833 р.р. Пантелеймон навчається в Новгород-Сіверському повітовому училищі, яке він успішно закінчив. І того ж року, 8 жовтня його було зараховано до Новгород-Сіверської гімназії. Про перші роки навчання він згадував у своїх творах «История Ульяны Терентьевны», «Феклуша», «Яков Яковлевич». І училище, і гімназія були зросійщеними, тому спочатку було складно, оскільки навчання велося російською мовою, а український хлопчик з хутора «доволі мав роботи, поки почав розмовляти так, як пишуть у книжках». Скоро Пантелеймон Олександрович став першим учнем, і вчителі гімназії відзначали його відмінні здібності і успіхи до наук. А третій клас він уже закінчив як найкращий учень, навіть отримав грамоту. Хлопчик захоплювався літературою, творами О.С.Пушкіна, В.А. Жуковського, Г.Р.Державіна. Велике враження справила на юного гімназиста збірка українських народних пісень М.Максимовича, видана у 1834 році. Саме вона мала вирішальний вплив на зацікавлення українською усною народною творчістю. А постаті героїв українських народних дум Хмельницького, Дорошенка, Сагайдачного, Байди Вишневецького пробудили в його серці гордість за героїчне минуле рідного народу, живе і гаряче почуття патріотизму.

В гімназії виявився і літературний таланти П.Куліша: він написав свій перший твір українською мовою «Циган», що був надрукований в альманасі «Ластівка» у 1841 році. Після п'ятого класу навчання він залишає гімназію і їде до Києва, щоб там вступити до університету. Юнак став готуватись до іспитів. Оскільки батько відмовив у допомозі, він вимушений був самостійно заробляти на життя: працював домашнім учителем у поміщиків. Водночас майбутній учений не забував цікавитися фольклором, збирав пісні, думи, легенди, перекази, казки, прислів'я, приказки, глибоко пізнавав життя рідного народу.

У вересні 1839 року Пантелеймон Олександрович Куліш стає студентом філософського факультету університету Святого Володимира, згодом переводиться на юридичний. В цей час в університеті читає лекції зі словесності М.Максимович, який помітив здібного юнака, його захоплення фольклором. М.Максимович опікується П.Кулішем, допомагає йому друкувати твори в газетах «Киевлянин», «Литературной газете». Коли ж Пантелеймон Олександрович покинув університет через скрутні

обставини, М.Максимович допомагає йому влаштуватися учителем в одну з гімназій через попечителя Київського учбового округу М.Юзефовича, який відіграв неабияку роль в житті П.Куліша.

У січні 1841 року Пантелеймона Олександровича призначають учителем Луцького повітового училища. Згодом, у цьому ж році, його переводять на посаду вчителя словесності Києво-Печерського дворянського училища. За сприяння М.Юзефовича П.Куліша відправляють у відрядження для огляду архівів Київської губернії. Одночасно з цією роботою вчений вивчає українську мову, збирає фольклор, записує звичаї, обряди, традиції рідного краю, заводить знайомства з місцевою патріотично налаштованою інтелігенцією. Так, під час перебування у Стеблеві він знайомиться з Семеном Левицьким, який збирав для нього українські пісні, а син його, Іван, майбутній український письменник, відсилав їх поштою.¹³⁹

У цей час Пантелеймон Олександрович близько знайомиться з представниками Кирило-Мефодіївського братства, ідеологічна концепція якого проголошувала культурно-державну самостійність української нації, народність, просвітництво, об'єднання слов'янських народів із збереженням внутрішньої свободи.

Наприкінці 1845 року П.Куліш переїжджає до Петербурга, де працює вчителем словесності в гімназії, викладає російську мову студентам-«іногородцям» у Петербурзькому університеті. Тут він знайомиться з видатними діячами культури С.Аксаковим, М.Погодіним, О.Пушкіним, П.Плетньовим. 1847 року П. Куліш одружується з Олександрою Михайлівною Білозерською, сестрою редактора «Основи» В.Білозерського. Петербурзький період життя стає плідним для П.Куліша і як письменника, і як журналіста, і як фольклориста. Він активно співпрацює з журналом «Основа». Тут друкуються його твори «Михайло Чернишенко или Малороссия восемьдесят лет назад», «Украина», «Од початку Вкраины до батька Хмельницкого», «Украинские народные предания», «Повесть об украинском народе» (для дітей) та окремі розділи роману «Чорна рада».

¹³⁹ Побірченко Н.С.Куліш Пантелеймон Олександрович// Українська педагогіка в персоналіях: У 2 кн. Кн.І./ За ред. О.В.Сухомлинської. К.:Либідь, 2005. С.335.

У Петербурзькому університеті помітили талановитого викладача і з метою, щоб він згодом став завідувачем кафедри слов'янських мов, відправляють його на стажування за кордон. У березні 1847 року його було заарештовано за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві. Слідчим не вдалося довести його належність до братства, однак було виголошено ув'язнити у фортеці на 4 місяці, а потім відіслати на службу у віддалену губернію. Своє покарання він відбував у Тулі. Тут, у засланні, він не припиняв працювати, удосконалювати свої знання: вивчив шість іноземних мов, писав художні твори, наукові розвідки.

5 грудня 1850 року П.Куліша було звільнено від заслання, він повертається до Петербурга, посідає посаду редактора в статистичному відділі міністерства державного майна. Оскільки існувала офіційна заборона на друк його творів, він публікується в часописах «Основа» і «Отечественные записки» під різними псевдонімами.

В цей же час він продовжує свої фольклористичні студії, щороку їздить на Україну, де записує зразки усної народної творчості, досліджує життя М.Гоголя, стає його першим бібліографом, видавцем повного збірника його творів.

З приходом на престол ліберально налаштованого імператора Олександра II знімають заборону на друкування творів П.Куліша. Вчений починає готувати до друку «Записки о Южной Руси» і пише: «Спасти от забвения памятник жизни своего народа есть истинный подвиг, который уже и теперь имеет полную важность в глазах каждого истинно просвещенного человека...В самом деле, сочувствовать песне, странствующей как сирота между людьми, и беречь ее от забвения – не то ли самое, что приютить живую душу, которая без нашей заботливости исчезла бы с лица земли? Расширить своими открытиями круг исторических сведений – не значит ли сделаться самому частью истории? Провести источник родного слова и духа будущим писателям – не значит ли быть двигателем их успехов».¹⁴⁰

До «Записок о Южной Руси» увійшли думи, перекази, пісні, оповіді з поясненнями й коментарями П.Куліша, а також дослідження з історії. Другий том «Записок...» вийшов у 1857

¹⁴⁰ Записки о Южной Руси, СПб, 1856. Т I. С.220 – 221.

році, тут вперше було надруковано і поему Т.Г.Шевченка «Наймичка». Патріотичною місією можна назвати видання П.Кулішем проповідей священника М.Грегулевича, які вийшли друком у 1856 році і здобули схвальну оцінку та широку популярність.

Непересічним вважається ще один вчинок П.Куліша. У 1857 році він витратив усі свої сімейні заощадження і відкрив друкарню, де видавав українські книжки, твори Марка Вовчка, Ганни Барвінок, Тараса Шевченка, свою «Чорну раду». Це сприяло розвитку національного духу, спричинило хвилю національного піднесення. Книги українські були розраховані не тільки на інтелігенцію, але й на пересічного читача, простого люду.

Взагалі «Чорну раду» письменник вважав символом нової ери. Він пише статтю «О духовном соединении Южной Руси с Северной», яка по суті була передмовою до його роману. Він намагається науково обґрунтувати питання необхідності самостійного розвитку української літератури, про її зв'язки з російською. Він вважав, що цей твір своєрідний маніфест українофільства, відкриває нову сторінку в історії українського національно-визвольного руху.

Важливо сказати про педагогічну діяльність Паантелеймона Олександровича Куліша. Він вважав, що навчання українських дітей слід розпочинати українською мовою, тому у 1857 році складає і видає українську «Грамотку», яку сучасники назвали «Кулішівкою». Саме вона лягла в основу сучасного українського правопису. Щодо цього видання він писав: «Тут бо для першого читання підібрані наставительні піснорлів'я про наших предків і Божественні псалми; тут напечатані споминки про давні давна, що діялось на землі до приходу Христа на землю, – про його святу Церков і про війну з Татарами й Ляхами за віру православну і волю людську».

У 1961 році П.Куліш здійснює друге видання «Грамотки», «Набагато коротше і трошки іншого змісту. До цієї книги автор додає в кінці коротку історію України.

Як просвітитель, П.Куліш дбав про загальний культурний рівень народу. Упродовж 1860 – 1861 років видає у своїй друкарні серію українських видань, 39 невеличких книжок, так званих метеликів. Ці книжечки читали серед простого люду, пропагуючи

і рідну літературну мову. Мету такого видання П.Куліша пояснює так: «Спасеніє нашого краю – в нашому слові. Слово земляка укаже землякові, і явиться сила общественника, которой тепер немає, явиться воля й думка єдина».

Пантелеймон Олександрович давно плекав мрію видати український журнал. З цією метою 1860 року він звертається до Міністерства освіти на дозвіл, однак одержує відмову тому започатковує альманах «Хата». Тут друкують свої твори Т.Шевченко, Марко Вовчок, Ганна Барвінок, М.Номис, сам П.Куліш.

Скоро все-таки з'являється можливість мати свій журнал. Але цензура ставить вимогу, згідно якої посаду редактора не може посісти «неблагонадійний» П.Куліш. На думку громади петербурзьких українців, для цього найбільше підходив В.Білозерський. Навколо журналу «Основа» збирається група національно свідомих діячів, а саме: Т.Шевченко, П.Куліш, М.Костомаров, М.Сухомлинов, М.Булов, З.Недоборовський, М.Черненко, які разом об'єдналися у нелегальне товариство «Громада», осередки якого утворилися в Києві, Полтаві, Одесі, Харкові, Чернігові та інших містах України. Роль П.Куліша в журналі «Основа» важко переоцінити, оскільки він взяв на себе всю редакторську працю, виступав на його сторінках як популяризатор – історик, педагог, літературний критик, філософ, публіцист, белетрист, поет.

Між В.Білозерським і П.Кулішем виникає конфлікт, причиною якого, за словами Б.Грінченка, стало те, що «часто бывает в подобных случаях. Искренний, сильный и талантливый человек всецело отдает себя деятельности для известной идеи. Вокруг – люди меньшие и по таланту, и преданности идей. Сильный человек и видит дальше их, и работает больше и лучше и в следствии этого хочет пользоваться большими правами т.е. большою самостоятельностью в своей работе. Но толпа как раз этого и не хочет позволить. Окружающие с удовольствием представляют ему право работать, но желают, чтобы работы производились по их указке: пусть он пожалуй и пользуется некоторой известностью, но не слишком большой: ведь тогда будут думать, что только он все и делает и что он умнее всех. А он в действительности умнее всех и не хочет отказываться ни от своего ума, ни от тех прерогатив, которые последнему

принадлежат. Здесь и конфликт». Пантелеймон Олександрович залишає у 1862 році. «Основу», а скоро вона взагалі припиняє своє існування.

Все ж переважна більшість ставилася до П.Куліша прихильно, об'єктивно оцінювали ситуацію, що склалася, тому допомогли йому отримати у Варшаві посаду при «учредительном комитете», що був створений для русифікації Польщі після повстання 1863 року. Тут П.Куліш активізує свою діяльність у напрямку рятування Галичини від польського натиску. Про це Б. Грінченко писав так: «Деятельность Кулиша в Галиции послужила там к подъему духа малорусской народности в борьбе с денационализирующим польским элементом, придала новых сил галицким народолюбцам».¹⁴¹

У 1871 році Пантелеймон Олександрович повертається до Петербурга, стає редактором «Журнала Министерства путей сообщения». В цей час він продовжує досліджувати історію України, а надто козаччини. У 1874 році виходять два томи його «История воссоединения Руси», а у 1877 році – третій. Головна думка цього дослідження в тому, що всі історичні діячі України часів козаччини були розбійниками і ворогами української культури. На думку вченого, історія того часу – це історія «украинских разбоев».

П.Куліш залишає державну службу і 1881 року виїжджає до Львова, де має намір примирити українців і поляків у Галичині і пише памфлет «Крашанка русинам на Великдень 1882 року», в якій переконує громадськість, що полякам у Галичині не слід принижувати українців, а українцям необхідно забути образи. Однак помилка його була в тому, що він оцінював історичні події лише польськими історичними джерелами, вважаючи українські упередженими. Така думка П.Куліша набула негативної оцінки серед галичан і лише зашкодила стосункам поляків і українців. Як писав Б. Грінченко, «картина прежних отношений малороссов и поляков вышла в значительной степени ложной, и книжка не только не помогла примирению, но еще больше усилила взаимное раздражение, дав повод перебирать старые исторические счеты».¹⁴²

¹⁴¹ Гринченко Б. Кулиш: Биограф. очерк. Чернигов, 1899. С.29.

¹⁴² Гринченко Б. Кулиш: Биограф. очерк. Чернигов, 1899. С.29.

Останні роки життя П.Куліш провів у с. Мотронівка на Чернігівщині. Тут багато займався перекладами творів В.Шекспіра, Д.Байрона, Й.-В.Гете, Г.Гейне, Ф.Шіллера.

Помер Пантелеймон Олександрович Куліш 2 лютого 1897 року в Мотронівці.

Фольклористичні мандрівки П.Куліша 1840-х р.р.

Вирішальний вплив на становлення П.Куліша як фольклориста мав М.Максимович та його «Украинские народные песни» 1834р. Зустріч П.Куліша і М.Максимовича у стінах університету Святого Володимира мала непересічне значення. Саме М.Максимович, який на той час читав лекції зі словесності, звернув увагу на талановитого студента, що захоплювався фольклором та етнографією. Саме під впливом професора П.Куліш здійснює першу фольклористичну експедицію у рідному Воронежі. Було здійснено багато записів, але всі вони розпорошені по різних збірниках.

Першим свідченням захоплення П.Куліша фольклором є його власноручні записи усних оповідей, одну з яких він почув у Києві від М.Подолінського. В ній ідеться про те, що українські дівчата в Лисянці «между лентами вплетают всегда черную ленту, и что этот обычай ведется со времен Колиивщины, как объяснял один старик, которому во время того происшествия было около 20-ти». Однак самого тексту оповіді не було зафіксовано, а лише згадку про нього.

Вчені допускають, що можна вважати першим документальним свідченням наукової фольклористичної діяльності Пантелеймона Олександровича Куліша його записи народних пісень в альбом Т.Шевченка (13 червня 1843 року). Тут учений вписав власною рукою такі тексти пісень: «Хвалилася Україна, що в нас добре жити», «В Макарові, славнім місті, пророчисте свято», «Солодким медом да солодким вином кубки наповняли». «Ой підтискай, алий хлопче, тісенько й потуги», «Да все луги, все береги, ніде води напитися»,¹⁴³

¹⁴³ Івашків Василь. Фольклористичні мандрівки Пантелеймона Куліша 1840 –х років// Народознавчі зошити. 2011. №2. С.201.

Знайомство П.Куліша з Т.Шевченком, як і з М.Максимовичем, мало неабиякий вплив на становлення його як ученого-фольклориста, як особистості загалом.

Влітку того ж 1843 року П.Куліш вирушає в довготривалу фольклорно-етнографічну експедицію Київською губернією за доручення римо-католицьких церков та київського військового Подільського й Волинського генерал-губернатора. Перед ним поставлено було завдання записувати архівні та музейні фонди, вишукувати документальні старожитності. Однак учений ставив собі за мету ще й записувати твори усної народної словесності. Так, у цей час він фіксує тексти про Коліївщину 1768 року. Про результативність його роботи свідчить «альбом для рисования и записывания» з датою на обкладинці «6 липня 1843р.» на першому аркуші зберігся запис-посвята «Юноше благому Василю Васильевичу Тарнавскому в день его ангела от Кулиша. 1856, янв.1, Киев».¹⁴⁴

Саме ці матеріали лягли в основу «Записок о Южной Руси». Пантелеймон Куліш пише про своє захоплення і відповідальне ставлення до запису фольклорного матеріалу: «Я теперь хожу как пчела по сотам: где только встречу седую бороду, не отойду от нее без того, чтоб не выжать из нее пахучего цветка народной поэзии или предания, или песни. Изучение малороссийских антиков так же меня совершенствует, как совершенствует живописца изучение антиков скульпторы».¹⁴⁵

У процесі експедиції молодий учений ретельно записував усе, що попадало під руку: і звичайні розповіді, і пісні, і казки, і бувальщини, і легенди, не пропускаючи жодного слова. Про серйозне й відповідальне ставлення, науковий підхід до справи збирання фольклорного матеріалу свідчить підготовка П.Куліша до мандрівки Київщиною. Він підготував питальник із двадцяти трьох пунктів, відповіді на які мали би дати всебічне уявлення про ставлення народу до культурного надбання минулого.¹⁴⁶ Вчені вважають цей питальник надзвичайно цінним свідченням особливості праці Куліша-історика і Куліша-фольклориста. До того ж учений намагався записувати роздуми та оповіді кобзарів,

¹⁴⁴ Цит за: Івашків Василь. Фольклористичні мандрівки Пантелеймона Куліша 1840-х років// Народознавчі зошити. 2011. №2. С.202.

¹⁴⁵ Куліш П. Повне зібрання творів. Київ.: Критика, 2005. Т.І. Листи, 1841 – 1850. С.19.

¹⁴⁶ Івашків Василь. Фольклористичні мандрівки Пантелеймона Куліша 1840 –х років// Народознавчі зошити. 2011. №2. С.202.

коли ті висловлювалися вільно, без впливу записувача. В альбомі, який вів П.Куліш, записано також маршрути його мандрів, як-от: Лисянка, Звенигородка, Черкаси, Суботів, Олександрівка, Тараща та ін. Тут також містяться записи про події Коліївщини, про Гонту, Залізняка, Максима Шила та ін.

П.Куліш науково організовував свою працю, він не тільки записував тексти фольклорних творів, але й фіксував питання, на які сподівався отримати відповідь респондента. Наприклад: «1) О чем спросить у Судденка? 2) Як звали його батька? 3) Де дівсь Запорожець? У Цехмістра: 1) Рассказ об унии когда? Прежде Зализняка? «Послі, мабуть у тому годі». 2)Хто пан Сальський? 3) Сколько верств до великих курганов? 4) Знает ли он церковь черкасской княжны?»¹⁴⁷

З ним безпосередньо пов'язана проблема запису тексту за природних умов його функціонування, що лежить в основі сучасної методики збирацької роботи фольклориста.¹⁴⁸ Техніка ведення записів свідчить, що окремі з них здійснено безпосередньо під час спілкування з респондентами.

Матеріали експедиції 1844 року зафіксовані у зошитах під назвою «різні матеріали і замітки», «Перекази, замітки про древності». Тут є згадки про Радомисль, Богуслав, Стеблів, Ржищев, Трипілля, описи шляхів.

Упродовж 1840 – 1850 –х років учений записує твори усної народної словесності, а незаписану народну пісню називає сиротою.

1846 року П.Куліш їде до Києва і тут записує пісню «Шумить, гуде дібровонька, плаче-тужить дівчинонька».

В середині січня 1847 року вчений записує на хуторі Миколаїв дві чумацькі пісні «Ой йшов чумак з Дону додому» та «Гей же! Та журба мене зсушила». 24 січня записує в рідній Мотронівці пісню про жіночу долю «Ой по горах, по долинах пташечки літають», а 28 січня баладу «У Києві, на риночку п'ють чумаки горілочку». Навіть на власному весіллі Пантелеймон Олександрович записує від боярина пісню «Ой зійди, зійди, зіронько та вечірняя».

¹⁴⁷ Івашків Василь. Фольклористичні мандрівки Пантелеймона Куліша 1840 –х років// Народознавчі зошити. 2011. №2. С.202.

¹⁴⁸ Івашків Василь. Фольклористичні мандрівки Пантелеймона Куліша 1840 –х років// Народознавчі зошити. 2011. №2. С.202.

Вчені вважають, що свої основні народознавчі експедиції П.Куліш здійснив упродовж 1843 – 1844 роках.¹⁴⁹

«Записки о Южной Руси» П.Куліша – унікальне явище української фольклористики середини ХІХ століття

1842 – 1843 роки у біографії П.Куліша вважаються найбільш плідними у царині фольклористики. В цей час він записав багато цінних народних переказів про гайдамаччину, дум, пісень, які стали основою його «Записок о Южной Руси». Текст «Записок..» остаточно було завершено наприкінці 1855 року. А вже на початку 1856 року він одержує дозвіл на їх видання, яке фінансував В. Тарнавський і передбачав витратити на цю мету 1000 рублів. Гроші П.Куліш одержав уже в березні 1856 року. У листі до С.Аксакова він пише: «Записки о Южной Руси» друкую з насолодою не тому, що в них є моє, а тому, що передаю світові пам'ятники духу народного, яким у моїх очах немає ціни».¹⁵⁰

Учений прагнув спонукати українців до самопізнання, і саме видання «Записок...» повинно було допомогти досягти цієї мети. П.Куліш мав намір підняти на ноги все, що було написано про Україну, що ще не побачило світ, не дійшло до читача. За словами професора М.Дмитренка, це все «працювало на ідеологію народництва, активнішого утвердження самобутності власної нації в колі європейських народів, а особливо в лоні Російської імперії».¹⁵¹

П.Куліш ставив собі ще одне завдання, не менш важливе: «Врятувати від забуття пам'ятку життя свого народу – істинний подвиг, який уже й нині має повну важливість в очах кожної посправжньому освіченої людини; але коли на світі не залишиться жодного бандуриста – а цей час близький – і коли слідів старосвітського життя почнуть шукати тільки в книгах та рукописах, тоді ім'я кожного збирача творів народної поезії буде мати щось спільне з їх невідомими творами. Співчувати пісні,

¹⁴⁹ Івашків Василь. Фольклористичні мандрівки Пантелеймона Куліша 1840 –х років// Народознавчі зошити. 2011. №2.

¹⁵⁰ Цит за: Дмитренко Микола. Пантелеймон Куліш як дослідник народної культури України// Народна творчість та етнологія. 2003. №5 6. С.4.

¹⁵¹ Дмитренко Микола. Пантелеймон Куліш як дослідник народної культури України// Народна творчість та етнологія. 2003. № 5 – 6. С.5.

яка, мов сирота, мандрує поміж людей і зберегти її від забуття – чи не те саме, що прихистити живу душу, котра без нашої турботи зникла б із лиця землі? Розширити своїм відкриттям коло історичних відомостей – чи не означає це й самому стати частиною історії? Донести джерело рідного слова до майбутніх письменників – чи не означає це бути рушієм їхніх успіхів? Уже й тепер проявляються з пошаною імена перших збирачів, котрі писали їх від неіснуючих більше бандуристів; і ледь чи не князь Цертелєв і п.п. Максимович, Срезневський, Лукашевич і Метлинський будуть так довго жити в літературних переказах за своїми творами, як за записами і визнаними ними народними піснями».¹⁵²

«Записки о Южной Руси» складаються з двох томів. Їх структура неоднорідна. Фактично це два томи різних за принципом підготовки, систематизації та класифікації матеріалів із народу вперемішку з власними статтями – подорожніми щоденниковими нотатками, нарисами про виконавців-носіїв усної народної поетичної традиції, перекладами творів з української на російську тощо»¹⁵³, – пише професор М.Дмитренко.

П.Куліш мав своє бачення щодо зовнішнього вигляду книги. За його задумом необхідно було б видати її з малюнками народних співців, зображенням парубка та дівчини, діда та баби, з акварелів Жемчужнікова. В кінці він планував помістити ноти до текстів пісень. В листі до В. Тарнавського він пояснює свій задум: «Это приведет книгу к панам, которые не купят ее для одного чтения, и откроет им глаза на этнографию, как на нечто живое, существующее в природе, а не в головах литераторов, а текст утвердит их в этом мнении. Собственно за панами я не гонюсь: они почти все глупы, как дети, но они предварительствуют модою, а мода на хорошее принесет общественную пользу».

У «Предисловии» П.Куліш пише: «Первый том этих записок занят преимущественно историческими воспоминаниями Малороссийского или Южно-русского народа, которые представлены в том виде, в котором они передаются из уст в

¹⁵² Записки о Южной Руси. Издал П.Кулиш. –Т.І. – СПб., 1856. – С.220 - 221.

¹⁵³ Дмитренко Микола. Пантелеймон Куліш як дослідник народної культури України// Народна творчість та етнографія. 2003. № 5 – 6. С.6.

уста, от поколения к поколению, и снабжены некоторыми пояснениями. С одной стороны, это – летопись былого, незаписанного старинными людьми; с другой стороны – это верное отражение внутреннего образа Южно-русского племени, каким оно было в старину и каким видим его теперь».¹⁵⁴

Анотований зміст «Записок...» свідчить про наявність певної структури. Автор робить спробу класифікувати дуже різний матеріал, але у самій книжці не дотримуються заявленого у змісті жанрово-стильового принципу. Мабуть, і сам упорядник це відчував, оскільки заявив, що укладав їх безсистемно: «Я решил издать эти «Записки», не держась в них никакого плана, ни системы, которые были бы возможны только при несравненно большим накоплением материалов. Я включаю сюда все, что нахожу в своих записанных книжках, в том виде, в котором оно внесено туда, представляя каждому рыться в моем несортированном скарбе и находить между множеством для него ненужного что-нибудь и пригодное».¹⁵⁵

Професор Микола Дмитренко вважає, що «певну логіку викладу дослідник зберіг у першому томі:

а) подав записи зразків прози зі збірки «Українські народні перекази 1847 року;

б) подав записи дум і пісень (як власні, так і інших збирачів – напр., М.Ніговського, О.Афанасьєва-Чужбинського);

в) вмістив авторські розвідки, нотатки про кобзарів і лірників, творців і виконавців дум, пісень, переказів, а також підкреслив велику історичну місію збирачів усної творчості.¹⁵⁶

Віктор Петров зауважив, що весь матеріал першого тому» Записок» можна поділити на три групи:

1. Кулішеві записи середини 1840-х років (переважно фольклорна проза зі збірника «Украинские народные предания». Сюди ж треба віднести і оповіді Дубинихи, яка також мала туди увійти).

2. Матеріали, зібрані ним у першій половині 1850-х років, (усі думові тексти).

3. Записи дум, що подав М.Ніговський (див. В. Івашків).

¹⁵⁴ Записки о Южной Руси. Издал П.Кулиш. – Т.1. – СПб., 1856. – С.VI.

¹⁵⁵ Записки о Южной Руси. Издал П.Кулиш. – Т.1. – СПб., 1856. – С.101.

¹⁵⁶ Дмитренко Микола. Пантелеймон Куліш як дослідник народної культури України// Народна творчість та етнографія. 2003. № 5 – 6. С.6.

Другий том записок має чітку структуру. Він складається з дев'яти розділів, а саме:

- фольклористичний розділ «Сказки и предания»;
- історичний матеріал про похід поляків проти гайдамаків у ХVІІст;
- поема Т.Г.Шевченка «Наймичка» (без зазначення прізвища автора);
- науково-історіографічний матеріал з першої половини ХVІІІст. (записка Г.Теплова);
- літературний твір самого П.Куліша «Орися»;
- фольклорно-музейні матеріал (українські народні пісні, які поклав на ноти А. Маркевич);
- мовознавча стаття І Могильницького «О древности и самобытности южно-русского языка»;
- фольклорний запис похоронного обряду з Харківщини;
- статті польського романтика М.Грабовського та П.Куліша про універсал гетьмана Я.Остряниці.

Автор розмірковує про важливість вивчення усної народної творчості, приділяє увагу методиці її записування, вказує на те, що збирач фольклору мусить бути хорошим психологом, уміти розговорити людей, викликати довіру до себе, усвідомлювати важливість цієї роботи, спонукати респондента поринути у спогади. Записування усної народної творчості для П.Куліша – патріотичний обов'язок, подвижництво на ниві національної культури. Його хвилює те, що відсутній системний підхід до таких записів. Він пише: «Бесконечные заботы сложной цивилизованой жизни преследуют нас отовсюду и отвлекают от самых приятных предприятий. Мы делали на лету свои наблюдения, торопливо записывали песни от старой ключницы в родном доме, или думу случайно сблизившегося с нами нищего певца, и тем оканчивал свою попытку к этнографическому исследованию своей родины».¹⁵⁷ Заслуга збирача, на думку П.Куліша, перед історією неоціненна, а в записаних легендах, переказах, думках зберігається повне і вичерпне уявлення про історію народу. В листі до Т.Шевченка вчений висловлює думку, що лише сучасність, осмислена

¹⁵⁷ Записки о Южной Руси. Издал П.Кулиш. – Т.1 – СПб., 1856. – С. 221.

всєбічно дасть можливість зрозуміти справжнє життя народу в минулому, яке має вплив на сучасне. П.Куліш вважав, що легенди, перекази, думи є цінними, оскільки в них виражено спосіб мислення народу і його погляд на власну історію.

Вчений порушує також проблему взаємостосунків простого народу і освітньої еліти і пише: «Ми й народ – одне ціле щодо морального розвитку малоросійського населення, але тільки він з його усною поезією презентує в духовному житті перший період освіти, а ми – початок нового, вищого періоду».¹⁵⁸

Почесне місце у «Записках...» посідають характеристики носіїв та творців українських народних дум та історичних пісень, кобзарів, лірників, бандуристів. Від старого сліпця з хлопцем-повадирем він записав легенду про Михайлика та Золоті ворота. Вчений зауважував, що народні співці володіють прекрасною пам'яттю, мають поетичні здібності та схильність до філософського мислення.

Багато уваги приділяє П.Куліш постаті кобзаря Андрія Шута з Олександрівки Сосницького повіту Чернігівської губернії. До зустрічі з ним спонукала стаття Г.Базилевича в «Этнографическом сборнике» «Местечко Александровка Сосницкого уезда». У статті також була дума «Про жидівські відкупи та війну через них». П.Куліш вирішив перезаписати думу, оскільки та була надрукована зі значними пропусками, помістив її у своїх «Записках...». Кобзар А.Шут мав у репертуарі переважно історичні пісні та думи, співав псалми на честь Ісуса Христа і святих, однак зі зневагою ставився до жартівливих пісень та пісень про «страстные движения сердца». Автор «Записок...» подає опис зовнішності А.Шута: «Это был седой старик с клиноподобной бородою, в серой, новешенькой свите и в свежих постолах (лаптях), которых оборы обхватывали очень красиво его ноги, завернутые в белые онучи. Лицо его было свежо, щеки румяны, черты правильны, хотя несколько обезображены оспою, которая лишила его зрения на семнадцатом году жизни. Он отличался бодрой осанкой и живыми движениями, показывающими человека, постоянно занятого работой».¹⁵⁹

¹⁵⁸ Записки о Южной Руси. Издал П.Кулиш. – Т.1. – СПб., 1856. – С.181.

¹⁵⁹ Записки о Южной Руси. Издал П.Кулиш. – Т.1. – СПб., 1856. – С. 44.

П.Куліш порушує такі проблеми, як збереження текстів народних дум, з жалем констатує, що значна частина народного героїчного епосу зникла назавжди, важливе місце надає питанням жанрових та змістових особливостей народних дум. Щодо походження дум П.Куліш міркував, що вони склалися тоді, коли відбувалися події, оспівані у тексті. А це значить, що думи про Б.Хмельницького чи пісня про Морозенка звучали в часи, коли ці особистості були живі. Дослідник здійснив спробу класифікації дум, поділив їх на козацькі та невольницькі, вважав, що думи про турецько-татарську неволю склалися бранцями. Невольницькі думи автор пропонує поділити на плачі та «славословія». Вчений досліджує гензис «славословій» і пише: «Та і до сих пір ще лишилось в народі сліди старовинних «славословій» князям, тобто керівникам війська. В Щедрий вечір, перед Новим роком, юрба людей, підійшовши до вікна будинку, господаря, якого звати, наприклад, Олександр, співає:

*Славен, славен да пан Олександр!
Щедрий вечір!
Ой чим же він славен? Трьома городами.
Щедрий вечір!
Трьома городами, своїми синами,
Щедрий вечір!*¹⁶⁰

І далі автор робить припущення: «Чи не було в давнину визначених вечорів у які князі слухали власне «славословіє» і щедро пригощали, чи нагороджували співців, як це і зараз робить господар дому, якому щедрують».¹⁶¹

П.Куліш вважав, що творцями дум були не лише сліпці, а й воїни, що перші склали повчальні тексти, воїни – героїчні. Він пише, що «воинские думы уже одною обстоятельством описаний битв, переправ и всех операций войны показывают, что они вышли из души, сильно волновавшейся при зрелище этих явлений».¹⁶²

Бандура, як і люлька, була для багатьох козаків-воїнів визначною приналежністю, до неї вони зверталися як до живої істоти. Часто козаки-воїни і були творцями дум. П.Куліш записав

¹⁶⁰ Кулиш П. Записки о Южной Руси. В двух томах. Составление и издание Пантелеймона Кулиша. – К.:Днипро (Репринтное издание) 1856 – 1857. – Т.1. -324с.; Т2 – 356с. – С.196.

¹⁶¹ Кулиш П. Записки о Южной Руси. В двух томах. Составление и издание Пантелеймона Кулиша. – К.:Днипро(Репринтное издание) 1856 – 1857. – Т.1. -324с.; Т2 – 356с. – С.196.

¹⁶² Записки о Южной Руси. Издал П.Кулиш. – Т.1.- СПб., 1856. – С.193.

цікаву розповідь від кобзаря Рагоренка про те, як він купив у запорожця бандуру. Старий козак розлучався з нею через крайні нестатки і голосив за нею, як за мертвим: «Ти ж була моєю втіхою.., ти ж розважала мене у вашій пригоді. Багато людей вельможних, багато лицарства славного і великого народу православного слухали твоїх пісень! Де ти не бувала, якої пригоди не дознала? Чи не раз же ти мою голову із шинку визволяла? Чи не раз же ти в заставі лежала, та й ніде ж ти не застряла! А тепер довелось мені з тобою розлучатись, за чотири карбованії рубли тебе в чужі руки отдавать та й по вік вішній, може, тебе не видати».¹⁶³

Треба зауважити, що П.Куліш вів дружбу з видатним кобзарем Остапом Вересаєм, хоча у «Записках..» оминає цю постать.

В одному з листів до кобзаря він пише: «Оце, брате Остапе, збираємось ми у далеку дорогу, до чужих земель учитись всякого розуму. Попросимо тебе помолитися за нас Богу. Може Бог твою мужичу молитву почує скоріше, ніж нашу панську. Не за гроші наші помолись Богу, а за те, що ми щирою душею бажаємо усякому доброму чоловікові святого добра».¹⁶⁴ В іншому листі читаємо: «Темний ти чоловік, а як заграєш у бандуру та заспіваєш, то і в такого серце стрепенеться, що весь світ із'їздив, хоч вона тобі і гірка здається. Озарив тебе Бог розумом і словом таким, що видюці в тебе вчаться і письменні люде тебе поважають».¹⁶⁵

Думи, опубліковані в «Записках..», тематично можна поділити на історичні та соціально-побутові. До дум історичних належать: «Дума-сказание о морском походе старшего князя-язычника в Христианскую землю», «Дума о смерти казака-бандуриста», « Дума о козаке Голоте», «Дополнительная дума о Гандже Андыбере», «Дума о бегстве трех братьев из Азова», «Дума о буре на Черном море», «Дума о казацкой жизни», «Дума о Марусе Богуславке», «Дума о Белоцерковском мире и о войне с поляками», «Дума о жидовских откупах и о войне из-за них»,

¹⁶³ Кулиш П. Записки о Южной Руси. В двух томах. Составление и издание Пантелеймона Кулиша. – К.: Днепро (Репринтное издание) 1856 – 1857. – Т.1. – С.199.

¹⁶⁴ Лист П.Куліша О.Вересаєві від 10 грудня 1856 р.// Киевская старина. – 1904. – Т.LXXXIV. – Февр. – С.221.

¹⁶⁵ Лист П.Куліша О.Вересаєві від 22 березня 1856 р.// Киевская старина. – 1904. – Т.LXXXIV. – Февр. – С.221.

«Дума о победе под Корсунем». До соціальних – «Дума о вдове и трех сыновьях», «Дума о сестре и брате».

П.Куліш звертає увагу на особливу поетику народних пісень, у яких «как зерно в хорошем колосе, так слова в лучших, неискаженных еще наших песнях, набраны все здоровые звучные и полновесные. В изложении занятен строгий вкус; в звуковыражениях язык доведен до последней своей гибкости, с сохранением в то же время мужественного густого тона».¹⁶⁶

Вчений вказує генетичну спорідненість українських дум зі «Словом о полку Ігоревім», яке теж називає думою і зауважує: «Положим «Слово о полку Игореве» есть произведение, независящее от дум; но способность Южно-русских племен к эпическому творчеству не могла пробудиться только с возрождением княжеских дружин под формами казачества существует в эту эпоху, она должна существовать и в эпохи отдаленнейшие, как тому служит доказательством и приведенная выше дума об аргонавтах Южно-русских».¹⁶⁷

У «Записках...» П. Куліш приділив увагу і темі гайдамачини, по-своєму пояснює її причини, подає її народнопоетичну оцінку, звертається і до польських джерел оцінювання подій 30-х – 60-х р.р. XVIII століття. Матеріал «Странствование по тому свету» подається від імені старої баби Дубинихи, яка ніби була на тому світі. Вчений пише, що він «собрал грандиознейшие черты этих рассказов в последовательную повесть о загробной жизни, и таким образом предлагаемая статья получила некоторую обработку, которой обыкновенно нет в нерифмованных созданиях народной фантазии. Надеюсь, однако ж, что моя компиляция сделана в духе народной поэзии и не уменьшила цены игре необразованного воображения».¹⁶⁸ Учені цей матеріал розглядають у контексті книжно-літературних поглядів на потойбіччя, котрі мають і свою українську традицію.¹⁶⁹

«Записки о Южной Руси» П.О.Куліша високо цінили сучасники. Так, Т.Шевченко у листі до М.Лазаревського 22

¹⁶⁶ Записки о Южной Руси. Издал П.Кулиш. – Т.1. – СПб., 1856. – С.197.

¹⁶⁷ Записки о Южной Руси. Издал П.Кулиш. – Т.1 – СПб., 1856. – С.195.

¹⁶⁸ Записки о Южной Руси. Издал П.Кулиш. – Т.1 – СПб., 1856. – С.304.

¹⁶⁹ Івашків Василь. «Записки о Южной Руси» Пантелеймона Куліша як унікальне явище української фольклористики середини XIX століття//Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.СCLII: Праці Секції етнографії і фольклористики. – Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 2011. С.332.

квітня 1857 року з Новопетрівського укріплення писав: «Як побачиш Куліша, поцілуй його за книги, що він мені подарував, а особливо за «Записки о Южной Руси». Такої розумної книги, такого чистого нашого слова я ще не читав. Може він і розсердиться на мене за те, що його алмазний подарок «Записки о Южной Руси» послав на Чорноморію Кухаренкові. Так що ж! Скажи не втерпів. І як він, крий його Мати Господня! Не видасть второго тома, то не тільки я, ти, всі земляки наші і вся слов'янщина прокляне його і назове брехуном».¹⁷⁰ Високо оцінив записки і німецький дослідник Фрідріх Шольц: «В упорядкуванні фольклорних матеріалів Куліш значно випередив свій час. Він систематизував тексти за оповідачами та співаками. Важливими також є його вказівки про співаків та оповідачів, про їхній побут спосіб їхнього виконання фольклорних творів».¹⁷¹

О.Піпін назвав «Записки» надзвичайним явищем, що вони «присвячені історії, а ще більш етнографії, вони не були ні ученим трактатом, ні голою збіркою творів народної поезії, а становили цілком нову форму етнографічного вивчення».¹⁷²

Олена Пчілка відзначила національно-патріотичну спрямованість «Записок», вказала, що вони є «не стільки етнографическим и историческим сборником, стільки публицистическою и восторженно-патриотическою проповедью, возбуждающею национальное сознание, горячую любовь к народной словесности... Влияние этой проповеди еще не оценено по достоинству; пусть читавшие ее в молодости припомнят, какое сильное впечатление она производила и как она будила прежде всего желание не дать погибнуть дорогим остаткам старины, желание ревностно искать продуктов народного творчества, рамки которого были обозначены Кулишем так широко».¹⁷³

Сучасні дослідники вважають, що «П.Куліш у своїх фольклористичних та літературно-критичних студіях досить

¹⁷⁰ Шевченко Тарас. Твори в п'яти томах. – Т.5. Автобіографія. Щоденник. Вибрані листи. – К.: Дніпро, 1995. – С.333.

¹⁷¹ Цит за: Івашків Василь. «Записки о Южной Руси» Пантелеймона Куліша як унікальне явище української фольклористики середини XIX століття//Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.СCLII: Праці Секції етнографії і фольклористики. – Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 2011. – С.314..

¹⁷² Пыпин А.Н.История русской этнографии. – Санкт-Петербург, 1891. – Т.3. – С.194.

¹⁷³ Письмо к Остапу Вересаю П.А.Кулиша и Л.М.Жемчужникова/ Передм. Олени Пчілки//Киевская старина. – 1904. – Т. LXXXIV - февр.- С.216.

грунтовно розробив проблему естетичної вартості явищ словесності та сформулював певні критерії естетичності в обох словесних формах, які можна звести до таких основних: відсутність надлишковості; простота (доступність); правдивість (історична достовірність); природна (народна) мова».¹⁷⁴

Збірка також дістала високу оцінку М.Максимовича, М.Костомарова, І.Франка, який писав, що в історії української етнографії ім'я Куліша тривко записано в його «Записках О Южной Руси». Віктор Петров акцентував увагу на новаторстві П.Куліша, принципі відтворення тексту в його народному побутуванні у єдності з життям.

Запитання для самоперевірки

1. Поясніть, що мало вирішальний вплив на формування характеру майбутнього вченого-фольклориста П.Куліша.

2. Розкажіть, що спонукало П.Куліша до зацікавлення усною народною творчістю?

3. Доведіть на біографічних фактах, що запорукою успіху у житті П.Куліша була невтомна праця, наполегливість, самоосвіта, невпинне прагнення до означеної мети.

4. Визначте, в чому П.Куліш може бути для вас прикладом до наслідування.

5. Розкажіть про участь П.Куліша у Кирило-Мефодіївському братстві.

6. Складіть усну оповідь про редакторську діяльність П.Куліша.

7. Доведіть, що «Записки о Южной Руси» – видатне явище в історії світової науки.

8. Складіть письмове повідомлення про фольклористичну діяльність П.Куліша.

9. Передайте зміст статті П.Куліша «О духовном соединении Южной Руси с Северною». Дайте власну оцінку цій праці.

10. Напишіть реферат про педагогічну діяльність П.Куліша, зокрема його «Грамотку» («Кулішівку»).

¹⁷⁴ Герасим Я.І. Нариси до історії української фольклористики. К.: Знання, 2009. С.97.

11. Розкрийте причини конфлікту між П.Кулішем та В.Білозерським.

12. Складіть тези розповіді про дослідження П.Кулішем козаччини.

13. Дайте свою оцінку львівському періоду життя П.Куліша.

14. Що є першим документальним свідченням наукової фольклористичної діяльності П.Куліша?

15. Розкажіть про фольклористичні мандрівки П.Куліша.

16. Доведіть, що П.Куліш був першим, хто науково організовував свою працю фольклориста.

17. Доведіть, що методика записування фольклорного тексту П.Куліша є актуальною і в наш час.

18. Окресліть стратегічну мету діяльності П.Куліша-фольклориста.

19. Поясніть, які вимоги ставив П.Куліш до записувача усної народної творчості.

20. Перекажіть характеристики носіїв та творців українських народних дум, що їх дав П.Куліш.

21. Поясніть, як П.Куліш пропонував класифікувати українські народні думи.

22. Розкажіть про дружбу П.Куліша з кобзарями.

23. Перекажіть своїми словами оцінки «Записок..» П.Куліша видатними діячами української культури.

24. Доведіть, що доробок П.Куліша в царині нашої культури мав вирішальний вплив у становленні самостійної держави України.

25. Прочитайте статтю С.Галей «Народознавча спадщина Пантелеймона Куліша» (Народна творчість та етнографія. – 2002. - №4. - С.62 – 74.), складіть тезовий план до неї.

ОЛЕКСАНДР ОПАНАСОВИЧ ПОТЕБНЯ

Життєвий шлях О.О.Потебні

Олександр Опанасович Потебня народився на хуторі Маневі, що поблизу с.Гаврилівка Роменського повіту у дворянській родині. Батьки майбутнього вченого були освіченими людьми. Його тітка по «Четьи-Минням» вирішувала філософські питання, а дядько (убитий на Кавказі) знав перську мову і декілька гірських діалектів.

Ще у ранньому дитинстві Олександр володів двома мовами – українською і російською, завжди відчував приналежність до народу серед якого жив. Двомовність у його житті буде мати принципове значення, грати вирішальну роль, а українська мова забезпечувала йому почуття зв'язку з кращими зразками народної поезії. Не випадково у своїх аналізах пісенної творчості О.Потебня починає саме з українських текстів. Російська мова для нього була мовою науки, повсякденного спілкування. «Диалог этих языков оказался исключительно плодотворным», – згадує вчений. Хоча пізніше в праці «Язык и народность» О.Потебня стверджував, що двомовність у ранньому

віці ускладнює формування світогляду і заважає науковій абстракції.

Дослідниця наукової спадщини О.Потебні В.Франчук вважає, що «на формування творчої особистості вченого, спрямованості його інтересів впливали не лише винесена з дитячих літ любов до рідного слова, не лише філософський склад мислення, а й сімейні традиції».¹⁷⁵

Олександр Потебня вступає до Родомської класичної гімназії (Польща), де опановує латинську, німецьку та польську мови. В автобіографії він пише: «В Радомской гимназии, сколько помню, учили сносно только латинскому языку, остальное было ниже посредственности. Если впоследствии меня не пугала грамматика, то это, я думаю, потому, что смолоду не знал никаких грамматических учебников. Там я научился польскому (на этом языке преподавалось большинство предметов, русских в гимназии было всего несколько) и в семье дяди немецкому. Там же приобрел охоту к легкому чтению».

У 1851 році О.Потебня вступає на юридичний факультет Харківського університету, де на той час панувало захоплення українською літературою, мовою, звичаями, фольклором, народним побутом. Цей інтерес підтримували викладачі університету І.Срезневський, М.Костомаров, А.Метлинський, письменник Г.Квітка-Основ'яненко. Значний вплив на студента мав А.Метлинський. «Русскую грамматику читал по грамматике Давыдова А.Л.Метлинский, украинофил (тогда еще этого термина не было) и добрый человек...Его сборник «Южнорусских народных песен» был первою книгою по которой я учился присматриваться к явлениям языка»,¹⁷⁶ – згадує О.Потебня.

Значний вплив на майбутнього вченого мав професор П.Лавровський, який познайомив його з граматиною Міклошича, працями Караджича. Саме професор П.Лавровський звернув увагу допитливого студента на працю І.Срезневського «Мысли об истории русского языка». Під впливом П.Лавровського О.Потебня захоплюється слов'янським мовознавством, стає активістом гуртка збирачів народної творчості, любов до якої

¹⁷⁵ Франчук Віра. Академік Олександр Потебня//Світогляд. 2008. №5. С.85.

¹⁷⁶ Потебня А.А. Автобиографическое письмо// А.А.Потебня. Слово и миф. – М.: Изд-во «Правда», 1989. – С.13.

спонукала його перейти у 1852 році на історико-філологічний факультет. На основі літописів, багатющого фольклорного матеріалу майбутній вчений пише випускний твір «Первые годы войны Богдана Хмельницкого».

В перших своїх наукових працях О.Потебня виявив неабияку ерудицію й наукову підготовку, яких він набув у процесі збирання й вивчення фольклорних та етнографічних матеріалів протягом університетського курсу. Були й інші причини, які посприяють швидке фахове зростання молодого вченого.¹⁷⁷ Про це йдеться у його автобіографії: «Мені здається, я бачу ті поводи, на яких вела мене доля. Деяка схильність до питань, що не мають безпосереднього так званого життєвого значення (таким є питання про відношення мислі до слова, що вичерпує все мовознавство), не пояснюється школою. Цю школу проходив зі мною багато хто, а деякі краще за мене були підготовлені до заняття філологією... Я бачу подібність між собою і деякими батьковими родичами, що вже давно померли. Отримали вони (по-старовинному) буквально-копійчану освіту (за науку у дяка – копа грошей і горщик каші)».¹⁷⁸

У 1856 році О.Потебня закінчує навчання на історико-філологічному факультеті Харківського університету і працює учителем словесності у 1-й Харківській гімназії. А у 1857 році Вчена рада університету за клопотанням професора П.Павловського затверджує його на посаді асистента. Молодий вчений готує магістерську дисертацію і паралельно викладає курс російської словесності та історію літератури слов'янських народів. Своєю ерудицією, талантом він захоплює студентів, серед яких була і Х.Алчевська, яка згадувала, що О.Потебня «привлекал к себе самые горячие симпатии молодежи. И когда он говорил об историческом прошлом нашей родины, о нашей песне, нашей поэзии и призывал нас к изучению ее, любви к ней, мы восторженно слушали его целыми часами, и я уверена, что каждый из нас клялся в душе в эти минуты посвятить этой родине все свои силы, отдать ей всю жизнь».¹⁷⁹

¹⁷⁷ Франчук Віра. Академік Олександр Потебня// Світогляд. 2008. №5. С. 85.

¹⁷⁸ Цит за: Франчук Віра. Академік Олександр Потебня// Світогляд. 2008. -№5. С. 85

¹⁷⁹ Цит за: Побірченко Н.С. Потебня Олександр Опанасович// Українська педагогіка в персоналіях: В 2-х кн. Кн.1: Навч. Посібник / За ред. О.В.Сухомлинської. К.: Либідь, 2005. – С.368.

Олександр Опанасович старанно готувався до лекцій, був доброзичливим у спілкуванні зі студентами, які його щиро шанували. 28 лютого 1860 року відбувся захист магістерської дисертації О.О.Потебні «О некоторых символах в славянской народной поэзии», а 15 квітня того ж року його було затверджено у званні магістра слов'янської словесності. Сам текст дисертації було надруковано за казенний кошт, що для того часу було знаковим.

В середині ХІХ століття відбуваються значні зміни. В Європі активізується національно-визвольний процес, у Російській імперії відбувається лібералізація суспільного життя, самоідентифікується інтелігенція на Україні. Все це сприяло появі Громад, унікального явища в нашій історії. Громадівці ставили собі за мету підняти рівень національної свідомості українського народу через поширення знань, освіти широких народних мас, створення недільних українських шкіл, етнографічні дослідження, збирання фольклору, підготовку підручників українською мовою, створення національної школи. Харківські громадівці створили школу для народних учителів, де навчалась молодь з різночинців, іноді і сільські сини та дочки. Заняття проводили тут на громадських засадах професори з Харківського університету. Серед них і Олександр Олександрович Потебня. Саме він на одному із засідань Громади запропонував створити силами студентів хор для виконання народних пісень з метою виховання художніх смаків молоді.

В цей час відчувався не тільки брак учителів для українських шкіл, але й брак підручників. Це спонукало Олександра Опанасовича створити у 1861 році «Азбуку для воскресных школ». Основою цього підручника стає народна фразеологія, тут вміщено понад 200 прислів'їв і приказок, 30 загадок. У О.Потебні був глибокий патріотичний інтерес до всього українського, у листі до громадівця І.Белікова він писав: «Наши деды и отцы были крепки в своей народности невольно сами того не сознавая, они могли еще оставаться украинцами, мы уже можем быть крепки только сознанием своей особенности. Предстоит опасность, искавши свою народную особенность,

находить не то, что хотим, но чистое, правдивое стремление всегда выведет на верный путь».¹⁸⁰

У 1862 році дослідник видає працю «Мысль и язык», яка свідчить про власний погляд автора на розвиток і становлення мови, про тісний зв'язок мови і мислення. Праця стала особливим явищем, новим словом у вітчизняній науці, у мовознавстві. Вчена рада Харківського університету відряджає О.Потебню на стажування за кордон з метою ознайомлення за станом мовознавчої науки у Європі та підготовки його до роботи на кафедрі порівняльного мовознавства. Від вересня 1862 року вчений перебуває у Берліні, де самостійно вивчає санскрит, бере уроки цієї мови у професора А.Вебера.

У 1863 році Олександр Опанасович повертається з відрядження і посідає посаду доцента Харківського університету. У цих же роках з'являються його парці «О полногласии», «О звуковых особенностях русских наречий с приложением образцов», «Заметки о малорусском наречии», «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий». За словами В.Франчук, «то була перша у вітчизняному і слов'янському мовознавстві монографія, де висувалася і розвивалася ідея порівняльно-історичного вивчення слов'янського наголосу».

У 1860 році учений починає підготовку докторської дисертації «Из записок по русской грамматике», яку захищає у 1874 році. У 1875 році Олександр Опанасович Потебня стає ординарним професором Харківського університету і завідує кафедрою російської словесності. А у 1877 році очолює Харківське історико-філологічне товариство, метою якого було вивчення історії, мови, культури України. Великою заслугою Олександра Опанасовича було те, що у 1877 році він видав перші два томи творів Г.Квітки-Основ'яненка, а у червні – третій.

У 80-х роках О.Потебня приділяє значну увагу саме народній творчості. У світ виходять його праці «Объяснение малорусских и сродных народных песен», «Народные песни Галицкой и Угорской Руси». 1894 року у Харкові вийшла його праця «Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка».

¹⁸⁰ Цит за: Побірченко Н.С. Потебня Олександр Опанасович// Українська педагогіка в персоналіях: В 2-х кн. Кн.1: Навч. Посібник / За ред. О.В.Сухомлинської. К.: Либідь, 2005. – С.371.

Уже після смерті О.О.Потебні у 1905 році в Харкові було видано його працю під загальною назвою «Из записок по теории словесности», де йшлося про сутність міфічного та поетичного мислення, про фігури і тропи, про епос, окремі жанри фольклору, записи стосовно теорії народної поезії, проблеми народності у зв'язку з виченням мови і усної народної творчості.

Професор О.О.Потебня був чудовим ритором, про що свідчать спогади його колег та студентів, які казали, що коли вони слухали його лекції, то «перед взволнованным слушателем вставал бесконечный простор царства мысли, царства правды».¹⁸¹

Олександр Опанасович Потебня був не лише ученим, не лише педагогом, професором університету, але й видавцем, редактором та перекладачем. За його сприяння було видано твори І.Манжури, П.Гулака-Артемовського, почато переклад на українську мову «Одісеї».

11 грудня 1891 року Олександр Опанасович Потебня помер. Поховали його у Харкові.

Олександр Потебня мав і офіційне визнання, був членом-кореспондентом Товариства Російської Академії наук (1875), дійсним членом Товариства любителів російської словесності при Московському університеті (1875), дійсним членом Чеського товариства наук (1877), членом Товариства любителів етнографії при Московському університеті (1891), його було нагороджено Ломоносівською медаллю за працю «Из записок по русской грамматике» (1875), також удостоєно Уварівськими медалями, Золотою Костянтинівською медаллю (1878 -1879).

Наукову спадщину Олександра Опанасовича Потебні досліджували О.Байбурін, Ф.Власенко, Я.Герасим, М.Дмитренко, А.Колодна, О.Костюк. Т.Коць, Н.Побірченко, П.Попов, О.Пресняков, Т.Райнов, М.Сумцов, О.Топоров, В.Франчук, І.Чехович, та ін.

Фольклористична діяльність О.О.Потебні

Значна частина наукової спадщини О.О.Потебні присвячена фольклору. До них належать такі: «Про деякі символи слов'янської народної поезії», «Про міфічне значення

¹⁸¹ Цит за: Побірченко Н.С. Потебня Олександр Опанасович// Українська педагогіка в персоналіях: У 2 кн., Кн.1 Навч. Посібник/ За ред . О.В.Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – С.374.

деяких обрядів та повір'їв», «Про Долю та споріднених з нею істот», «Про купальські вогні та споріднені з ними уявлення», рецензія на «Народні пісні Галицької та Угорської Русі, зібрані Я.Головацьким», «Пояснення українських і споріднених народних пісень», «Із лекції по теорії словесності: Байка. Прислів'я. Приказки», «Із записок теорії словесності» (дві останні опубліковані були вже після смерті вченого).

Початок наукового шляху Олександра Опанасовича був пов'язаний з фольклором. Свідченням цього є його студентська робота «Перші роки війни Богдана Хмельницького», написана на основі літописів і народних пісень, а також магістерська дисертація «Про деякі символи слов'янської народної традиції». На зацікавлення вченого фольклором мали вплив В.Каразін, Г. Квітка-Основ'яненко, А.Метлинський, І.Срезневський. Особливо слід виокремити дисертацію М.Костомарова «Про історичне значення руської народної поезії», праці В.Буслаєва «Про епічну поезію», «Народні українські пісні» А.Метлинського та його особиста дружба зі збирачем фольклору, студентом-медиком М.Ніговським.

Вчені вважають, що «в основі фольклористичної концепції О.Потебні лежить теза про неперервність, повсюдність і повсякденність народної творчості. Звідси, від цього центра-ядра, струменять глибокі думки вченого про багато явищ фольклору як мистецтва слова і його зв'язки з мовою, мисленням, історією, літературою, суспільною свідомістю, психологією народу, поступом людства тощо».¹⁸²

У XIX столітті серед деяких науковців, знавців фольклору висловлювались песимістичні прогнози щодо занепаду усної народної поезії. Так, наприклад, П.Лукашевич у передмові до збірника «Українських і Червононоруських дум і пісень» (1856) писав: «Я врятував ще декілька українських пісень і подаю їх у цьому зібранні. Ймовірно це може бути останнім їх виданням, узятим безпосередньо з міфології, – там народні пісні давно вже не існують: всі вони без винятку замінені солдатськими чи великоруськими піснями... Проїдете всю Малоросію вздовж і впоперек, і я ручаюсь, що ви не почуєте жодної національної пісні... Ці пісні, що я їх видаю, вже мертві для малоросіян».

¹⁸² Дмитренко Микола. Українська фольклористика другої половини XIX століття: школи, постаті, проблеми. К.: Вид-во «Сталь», 2004. С.274.

На подібні заяви О.Потебня відповів категоричним запереченням у статті «Цивілізація і народна поезія». Він заявив: «Положення про те, що цивілізація і народна поезія протилежні і несумісні – хибне». Поряд з цим О.Потебня помічав, що часто «лакейська», «солдатська», «острожна» музика витісняє кращі зразки високохудожньої народної пісні. Вчений вважав, що народна поезія перебуває у постійному русі, що вона живе «скрізь щогодинно і щохвилино, де говорять і думають», що в ній завжди поєднується традиційність і новизна. Він надавав ваги варіативності народної поезії і в «Записках з теорії словесності» писав: «Почуте іншим при повторенні майже неминуче змінюється не тільки за формою, а й за змістом, бо й сам перший співець, за життєвості народної поезії, не може повторити пісні саме так, як заспівав уперше. Таким чином, пісня протягом свого життя є не одним твором, а рядом варіантів, закінчення якого можуть бути до невпізнанності далекі один від одного, а проміжні ступені непомітно між собою зливаються».¹⁸³ У зв'язку з цим О.Потебня шкодував, що у великій кількості фольклорних варіантів, що йому довелося проглянути, пісні надруковано лише в одному з них, що «для історії і теорії народної поезії необхідно якомога більше число варіантів, вихоплених із течії, у можливій конкретності і точності».

У багатьох своїх працях О.О.Потебня торкався міфологічної проблематики, а саме: «Про деякі символи слов'янської народної поезії», «Мова і думка», «Про міфічне значення деяких обрядів і повір'їв», «Про зв'язок деяких уявлень у мові», «До статті О.Афанасьєва «Для археології російського народного побуту», «Про долю та споріднених з нею істот», «Про купальські вогні та споріднені з ними уявлення», «Слово о полку Ігоревім», «Пояснення українських і споріднених з ними народних пісень», «З лекції із народної словесності» та ін.

Так, у монографії «Про міфічне значення деяких обрядів і повір'їв» на основі пісень, повір'їв, казок, обрядів, звичаїв учений довів, що слов'яни мали світогляд, який трансформувався у християнські свята та обряди. Дослідник вважав, що слов'яни мали свої божества, яких забули, їх сліди залишилися в народних віруваннях, у мові. Він писав: «Надто рано поховали в нас

¹⁸³ Дмитренко Микола. Українська фольклористика другої половини XIX століття: школи, постаті, проблеми. К.: Вид-во «Сталь», 2004. С.282.

слов'янську міфологію; порівняння грецьких імен із санскритськими засвідчує, що вже до розподілу греків та індійців була розвинута релігія; було б і дивно, щоб слов'яни її не мали. Не гомериди створили грецьку міфологію; навпаки, у них видно вже скептичне й іронічне ставлення до богів. Замовчування нашими літописцями та іншими чи згадка тільки мимохідь про народні вірування пояснюється зневажливим ставленням монахів до цих вірувань. За відсутністю даних не можна робити висновків лише негативних. Адже якби не збереглося «Слово о полку Ігоревім», то, мабуть, хтось би зробив висновок, що в слов'ян не було народної поезії».¹⁸⁴

У наших казках, легендах, переказах, піснях, прислів'ях, приказках він виявив уламки міфів, доводив, що у християнських святах містяться давні язичницькі уявлення: «свято, яке збігається з Різдом і близькими до нього християнськими святами, було приурочено, між іншим, божеству вогню-грому, покровителю врожайності полів, багатства, покровителю шлюбу, що мало, можливо, стосунок до смерті. Це божество могло називатися Перуном, але могло мати й інше ім'я – Сварога, який у відомому місці Іпатіївського списку Несторового літопису замінює коваля Гефеста, котрий встановлює закон «женам за один муж посягати» і називається батьком Даждь-бога-Сонця».¹⁸⁵

О.О.Потебня вважав, що всі народи мали свою міфологію, що міфічне мислення «властиве не одному якомусь часові, а людям усіх часів, що головним інструментом міфічного мислення є мова, а відображається воно не лише у слові, але й у матеріальних пам'ятках, звичаях та обрядах». Вчений підкреслював, що міфічне мислення є попередником мислення поетичного, що міф – це найпростіша форма уявлення, тому належить до сфери поезії. «Міф, що приписується нами первісній людині, є лише поетичним образом», – писав О.Потебня. Він вважав, що «все словесне в міфах одночасно є поетичним», що метафоричність – «повсякчасна властивість мови і перекладати ми можемо з літератури на метафору. Поява метафори в

¹⁸⁴ Цит за: Дмитренко Микола. Українська фольклористика другої половини XIX століття: школи, постаті, проблеми. К.: Вид-во «Сталь», 2004. С.292.

¹⁸⁵ Цит за: Дмитренко Микола. Українська фольклористика другої половини XIX століття: школи, постаті, проблеми. К.: Вид-во «Сталь», 2004. С.293..

розумінні усвідомлення різнорідності образу і значення є тим самим зникненням міфу».

Професор М.Дмитренко вважає, що О. Потебня вбачав у міфі переплетіння конкретного знання, віри і фантазії. Вчений виокремив два види міфів, що характеризують різні етапи розвитку людської свідомості. Перший – це міфи-порівняння, що пояснюють одні предмети і явища за допомогою інших: «хмара – це камінь, гора», «душа – це дихання, пара, дим, вітер». Такі міфи лягли в основу усної народнопоетичної творчості. Другий вид про діяння вищих істот, що керують світом і людиною, і в усіх релігіях належать переважно небу. Такі міфи пізнішого часу». ¹⁸⁶

У багатьох працях О.Потебня пояснював міфічну основу художніх образів у фольклорі. Так, він вважав, що віра в матеріальність слова є основою замовлянь, молитов, повір'їв.

Вчений вбачав образи антропологізму у мові, що сприймаються нами як метафори, наприклад: «сонце грає», «сонце усміхається», «дощ іде» і т.ін. Архаїчні елементи, міфічні обряди він виявляв у замовляннях, щедривках, казках, прислів'ях, загадках.

О.Потебні належить вагомий доробок у дослідженні народної символіки, її життя у мові, фольклорі, літературі. Дослідник розглянув багато символів «не лише як стилістичну категорію, а і як продукт культурно-історичного розвитку людства, пов'язаний із мовою, світоглядом, пізнанням світу; він вважав символ не тільки явищем мови, міфології, але і явищем усної художньої творчості в її родово-видових трансформаціях, жанровій національній специфіці, динаміці не тільки імперсональної* традиції, а й індивідуальної літературної (письменницької) практики. Мовна єдність, єдність-розуміння уявлень-символів – стабільний фактор єдності народної держави. ¹⁸⁷

У праці «Объяснение малорусских и сродных народных песен» вчений стверджує, що для вивчення символи слід розподілити «не тільки за образами, але й уявленнями в їх зв'язку

¹⁸⁶ Цит за: Дмитренко Микола. Українська фольклористика другої половини XIX століття: школи, постаті, проблеми. К.: Вид-во «Сталь», 2004. С.300.

*Позбавлений рис індивідуальності.

¹⁸⁷ Дмитренко Микола. Українська фольклористика другої половини XIX століття: школи, постаті, проблеми. К.: Вид-во «Сталь», 2004. С.343.

– тобто за паралельними рядами уявлень. Він зауважив, що «символ насамперед знак, однак вони є синонімічними».

У процесі дослідження архаїчної символіки, О.Потебня звернув увагу на образи вогню та світла, спостеріг багато висловів, пояснив, що вогонь і жага кохання в народній поезії є спорідненими, що *«любовь есть пожар»*. У праці «О некоторых символах в славянской народной поэзии» він пише: *«Любовь, – говорит пословица, – не пожар, а загорится – не потушишь»*, но из подобных неполных сравнений модно всегда почти заключить о существовании полных, то есть в настоящем случае, что любовь есть пожар. В млр. песне то же: *«Ты не пожар, ты не пожар, а я не билина; не зводь мене із розуму, бо я сиротина»*.¹⁸⁸ Він звертає увагу на зближення в українських піснях слів «жарко» і «жалко» і наводить приклад прислів'я: *«По тім боці огонь горить, бо сім боці жарко; Як поїдеш з України, буде мені жалко»*.

О.Потебня звертає увагу на символіку вогню у текстах замовлянь і вважає, що «заговори, коими насылаются или удаляются от известного лица любовь, печаль, болезнь, должны, между прочим, упоминать об огне и сопровождаться изображающими его обрядами. Действительно, в заговорах на любовь, или присушках, коих самое название указывает на отношение к огню, всегда почти призывается палящая сила».¹⁸⁹

Тему архаїчної символіки О.Потебня розглядає також у праці «Переправа через воду как представление брака». Він пише: «Мощение мостов по весне может быть воспоминанием о небесном мосте, по которому боги сходят на землю. Теперь я думаю, что в песне «Ой мостите мости», в которой по этим мостам переходит не отец, не мать, а милый, и в вышеприведенной веснянке мощение мостов выражает ожидание именно брака, и, следовательно, имеет связь с представлением неба мостом. Подобным образом в свадебной песне невеста для бояр

*Помостила мости з калинової троці,
Та погатила гатки то з руті, то з м'ятки»*.¹⁹⁰

¹⁸⁸ Потебня А.А. О некоторых символах в славянской народной поэзии//Потебня А.А. Слово и миф. М.: Изд-во «Правда», 1989. С.299.

¹⁸⁹Потебня А.А. О некоторых символах в славянской народной поэзии//Потебня А.А. Слово и миф. М.: Изд-во «Правда», 1989. С.303.

¹⁹⁰ Потебня А.А.Переправа через воду как представление брака// Потебня А.А. Слово и миф. М.: Изд-во «Правда», 1989. С.563.

О. Потебня зауважив, що мостіння мостів виражає очікування саме шлюбу і отже має зв'язок із уявленнями неба мостом. Дослідники його наукової спадщини звертають увагу на міркування його щодо генези народної символіки. Вчений прийшов до висновку, що багато символічних обрядів пов'язані з матеріальним, економічним життям первісного суспільства, з землеробською працею та мисливством. Так, ходіння з плугом на Різдво має на меті плодороддя землі, на це вказує і приспів: «Сійся, родися, жито!» А плуг – це символ плодючості, одруження, шлюбу. Таким чином у пісні

*Ой у лузі, в лузі стоять воли в плузі,
Та нікому воли поганяти,
Та нікому за плугом ходити:
Плугатарі старії, погоничі малії.*

«Нікому за плугом ходити» означає нікому любити дівчину.

Вчений звертає увагу на зближення поняття сили, спритності і розуму: «Сила ума в хорошем и дурном смысле сближается с быстротою» і переносить думку у ті часи, коли «меткость стрелы, быстрота в преследовании дичи, ловкость в собственном сначении этого слова... были главными достоинствами мужчины, ручительством за ум, потому что деятельность ума была преимущественно направлена на охоту. К тем-то временам относятся символы молодца: сокол ясный, конь борзый, ретивый, олень быстрый... В пословице «Олень быстр бывает, да смерти не убегаёт» быстр приравняется к понятию мудр».

Професор М.К.Дмитренко, дослідник наукової спадщини О.Потебні, звернув увагу на те, що вчений підходив комплексно до розуміння символів, досліджував їх у цілісності та різноманітних численних зразках; мова і фольклор, художній образ неможливі без символу. Символіка людства не виникла загалом, а формувалася разом із людиною, її психікою, мовою, магією, обрядами, ритуалами, звичаями, віруваннями, усною творчістю за умов духовно-практичного освоєння світу спочатку на родо-племінному рівні, а згодом на рівні етносу, народу.¹⁹¹

¹⁹¹ Дмитренко Микола. Українська фольклористика другої половини XIX століття: Школи, постаті, проблеми. К.: Вид-во «Сталь», 2004. С.362.

* Вдале поєднання різних елементів.

Олександр Потебня у історії української і світової фольклористики став фундатором психологічної школи. Він розглянув теорію міфу, вчення про слово, художній образ та символ, виробив власну міфологію мислення як несвідомо-усвідомлене донаукове пізнання світу, вказав на динамічний характер фольклорної традиції, на роль імпровізації, а народну пісенну символіку вважав важливою складовою національної психіки. Професор М.Дмитренко зробив висновок, що видатний мовознавець «одним із перших у європейській науковій думці звернув увагу на синкретизм архаїчної традиції та світоглядний симбіоз* фольклору – фольклорну тавтологію, наголосив на визначенні ролі слова у формуванні власне культури і цивілізації; заклав основи семіотичного та психологічного вивчення міфу, що стало поштовхом до виникнення структурно-типологічного методу і методу інтерпретації, до появи таких галузей наук як семіотика».¹⁹² Видатна дослідниця В.Ю.Франчук прийшла до висновку, що праці О.Потебні «становлять цілу епоху у вітчизняній науці».

Запитання для самоперевірки

1. *Доведіть, що саме родина мала вирішальний вплив на становлення ученого-мовознавця О.Потебні.*
2. *Доведіть, що саме професор П.Лавровський мав вирішальний вплив на становлення наукових інтересів О.Потебні.*
3. *Поясніть, що спонукало О.Потебню вибрати темою випускної роботи «Перші роки війни Богдана Хмельницького»?*
4. *Перекажіть своїми словами враження Х.Алчевської про О.Потебню-викладача.*
5. *Ознайомтеся з працею О.Потебні «Про деякі символи у слов'янській народній поезії». Дайте свою оцінку цій праці.*
6. *Розкажіть про діяльність О. Потебні в Громаді.*
7. *Поясніть, що спонукало О.Потебню створити «Азбуку для недільних шкіл». Розкажіть про неї.*
8. *Стисло охарактеризуйте працю О.Потебні «Мысль и язык».*

¹⁹² Дмитренко М.К.Олександр Потебня як фольклорист: Монографія. К.: Видавництво «Сталь», 2012. С.167.

9. Розкажіть про концепцію О.Потебні щодо міфічного і поетичного мислення.

10. Назвіть імена вчених, що досліджували наукову спадщину О.Потебні.

11. Назвіть наукові праці О.Потебні, що присвячені фольклору.

«Із лекцій по теорії словесності» О.О.Потебні

[...] Поряд з прислів'ям, що виникло з великого поетичного твору за допомогою переказу, з прислів'ям, у якому великий поетичний твір стискується до одного періоду, інколи до одного вислову, у всякому разі до однієї синтаксичної одиниці, існує особливий рід прислів'я, що більше або менше безпосередньо коріниться в спостереженні. Спосіб виникнення подібного прислів'я взагалі дуже повчальний при вирішенні питання про форми людської думки.

Звичайно, всяке слово, вислів, всяка, не позбавлена смислу фраза є певний знак, певний образ нашої думки, але не всяка фраза є прислів'я, поетичний твір. Про вислови, які не мають у собі поетичного образу, тобто про прислів'я безобразне, я не говоритиму я веду мову винятково про прислів'я, яке має в собі поетичний образ.

Зверніть увагу, яким чином найпростіший вислів окремого випадку стає прислів'ям. Ось, наприклад, спостереження, взяті з життя: дерев'яна, шершава ложка, дійсно, може робити заїди. Із цього спостереження утворюється прислів'я: «*Суха ложка рот дере*».

Тут вам образ настільки чіткий, що про походження його говорити нічого, але нам треба зупинитися на іншій половині питання: до чого служить цей образ, які певні випадки ґрунтуються навколо нього? Якщо ми будемо тут узагальнювати лише часткові випадки з тієї сфери, то ми прислів'я не одержимо. Для того, щоб цей вислів справді став прислів'ям, потрібно взяти випадок або ряд випадків з іншої сфери, потрібно, щоб частковий образ одержав переносне значення; тоді він стає і поетичним твором і прислів'ям. Людина запалює дрова і каже, що «без підпалу дрова не горять». Коли він говорить це про дрова, то це

прислів'ям не буде; якщо ж це кажуть у тому розумінні, що без вожака, заводіючи справа не йде або що без причини не буває наслідку, тоді це стає прислів'ям.

Відомо, що ще в XVII столітті по всій Росії і Малоросії водились бобри, і ловля їх була важливим джерелом прибутку, звідси прислів'я: *«Не вбити бобра, не бачити добра»*, тобто його шкури.

[...] Прислів'я становлять для нас загадки, і це не випадково, тому що прислів'я відокремлює від загадки щось дуже другорядне. Приклад: *«Одно каже: світай, Боже, другий каже: не да Боже, третє каже: мені все одно, що вдень, що вночі»*. Це – загадка, і як загадка є поетичний твір. Вона розгадується таким чином: *світай Боже*, це каже вікно, *не дай Боже* кажуть двері, тому що зі світлом у них постійно входять і виходять, це їм важко; *мені все одно* каже поперечна колода, що підтримує стелю в хаті (сволок), і якій, зрозуміло, все одно, що день, що ніч. Це – загадка, доки розгадкою служить найближче: вікно, двері і сволок. Але коли ми знайшли їй застосування до життєвих явищ, вона стає прислів'ям. Під світлом, наприклад, можна зрозуміти освіту, під вікном, дверима і балкою – людей, що по-різному до неї ставляться. [...]

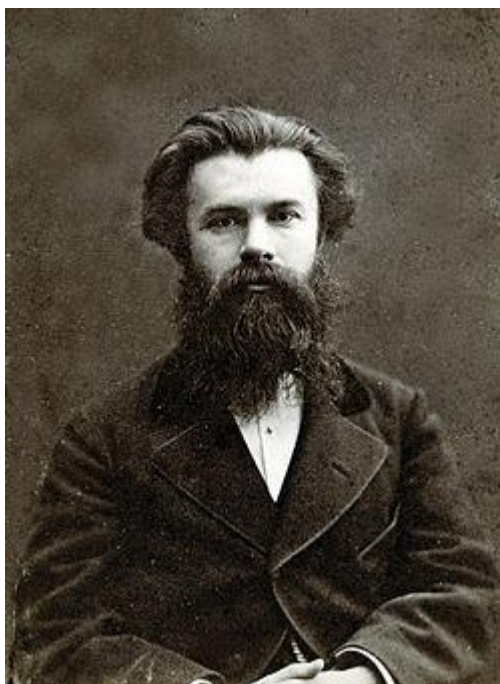
Цитується за виданням:

А.А.Потебня. Из лекцій по теорії словесности.

Басня. Пословица. Поговорка.

Харьков, 1914, с.102 – 103,

116, 141.

МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ ДРАГОМАНОВ

Біографія М.П.Драгоманова

Михайло Петрович Драгоманов народився 18 вересня 1841 року в м.Гадячі, на Полтавщині, в родині мілкопомісних дворян, нащадків козацької старшини. Батько, Петро Якимович Драгоманов, служив у військовому відомстві правником. Він був високоосвіченою людиною, закінчив приватне привілейоване училище правознавства в Петербурзі. Про нього син Михайло згадував: «Я надто зобов'язаний своєму батьку, який розвив у мені інтелектуальні інтереси, з якими у мене не було морального розладу і боротьби». Про Петра Яковича Драгоманова серед жителів Гадяча була слава як про совісного чоловіка, що здатен, як адвокат, захистити знедолених чи скривджених.

У родині Драгоманових панували ліберальні погляди та сердечна, доброзичлива атмосфера. Тут відбувалося духовне становлення Михайла і його сестри Ольги. З дитинства вони захоплювалися рідною історією, літературою, географією, народною культурою, пишалися тим, що походять з козацької старшини.

У 1849 році Михайло стає учнем Гадяцького повітового училища, тут виявляє зацікавленість до історії античного світу, математики, географії, іноземних мов. У 1854 році він продовжує навчання у Полтавській гімназії. Його улюбленими предметами стають латина, римська і нова історія. З великою вдячністю М. Драгоманов згадував учителів гімназії, яких у свою чергу вражав своєю працьовитістю, наполегливістю, цілеспрямованістю, освіченістю. Він дуже багато читав додаткової літератури, особливо з історії, філософії.

Дослідники життєвого шляху Михайла Драгоманова пишуть, що навчання в гімназії ледь не скінчилося для нього виключенням, оскільки він рішуче виступив на захист несправедливо покараного товариша. Завдяки втручання викладача гімназії історика О. Строніна до попечителя Київського учбового округу, відомого хірурга М. Пирогова, йому дозволили скласти іспити екстерном.¹⁹³

У 1859 році Михайло Драгоманов вступив на історико-філософський факультет Київського університету Святого Володимира, де проявив свою високу громадянську позицію, глибоку ерудицію, успіхи у навчанні. Все це давало підстави стати викладачем цього поважного закладу, однак обов'язок перед родиною, необхідність навчання сестри в пансіоні змусили його стати простим учителем географії Другої Київської гімназії. В цей складний період Михайло Петрович не полишає занять наукою, його праці друкуються упродовж 1864 – 1865 років у «Киевских университетских известиях».

У 1963 році М. Драгоманов стає членом товариства «Громада», метою якого було пробудження національної свідомості серед інтелігенції, пізнання рідної культури, історії, побуту народу. Члени Київської громади діяли за умов Валуєвського циркуляру, намагалися довести своїми науковими працями в царині історії, етнографії, фольклору, літератури, археології, що Україна має своє право на самостійність. Громадівці протистояли російським і польським шовіністичним виданням, знайомили суспільство з писемними пам'ятками з історії рідного народу, погляди якого на свободу, волю знаходили

¹⁹³ Побірченко Н.С. Драгоманов Михайло Петрович//Українська етнопедагогіка в персоналіях: У 2кн.Кн.1. К.: Либідь, 2005. С.376.

своє відображення перш за все у піснях, думах, баладах, легендах, переказах та ін.

Ще під час навчання в університеті Михайло Драгоманов бере активну участь у громадському житті. Разом з товаришами він виступив з ініціативою відкриття в Києві недільної школи «з метою розчинити очі мужицьким громадам і зробити їх такими, щоб сміли і могли постояти за себе». Ці заклади повинні були стати засобом просвітительства, сприяти поширенню освіти. Однак царським указом від 10 липня 1862 року такі школи було закрито, оскільки вони «сіяли політичний нігілізм і давали новий поштовх до революційного руху». Згодом громадівці замість заборонених недільних шкіл створюють у Києві Тимчасову педагогічну школу для підготовки сільських учителів, щоб протистояти колонізації населення Правобережної України. Тут проводилися заняття українською мовою, потім – загальнодержавною (російською), а також церковнослов'янською. М.П.Драгоманов викладав у цій школі безкоштовно, навіть написав для неї підручник. Однак скоро викладачів звинуватили у поширенні ідей українського сепаратизму, школи закрили, а М.П.Драгоманова було взято під пильний нагляд поліції.

У 1870 році відбувся захист магістерської дисертації М.Драгоманова «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит». Як здібному вченому, йому пропонують посаду приват-доцента університету Св.Володимира і надають право наукового стажування за кордоном. Упродовж 1870 – 1873 р.р. молодий учений працює в бібліотеках Німеччини, Австро-Угорщини, Італії, слухає лекції у престижних університетах Берліна, Праги, Відня, Гейдельберга.

Саме за кордоном Михайло Петрович приглядається до політичного життя, урядової політики, вирішення соціальних та національних проблем, питання свободи особистості. В той же час він критично осмислює і свої переконання, розглядає їх крізь призму наукового західноєвропейського досвіду. Після повернення з-за кордону він викладає історію в Київському університеті, водночас продовжує активну діяльність в громадському русі, пліч-о-пліч з П.Чубинським, В.Антоновичем, П.Житецьким, М.Старицьким, М.Лисенком вирішує національно-культурні завдання, висуває ідею щодо видання популярної

літератури для народу, для масового читача. Також учений бере активну участь у роботі Південно-Західного відділення Російського географічного товариства та Київського археологічного з'їзду, редагує газету «Киевский телеграф», працює у виданнях «Правда», «Вестник Европы», «Московские ведомости», «Киевлянин», «Санкт-Петербургские ведомости». Він захищає право української культури на існування, виступає проти польських та російських шовіністів, критикує тогочасну освітню політику, вказує на необхідність створення жіночого університету, дорікає просвітницьким організаціям за відірваність від потреб народу.

Активна громадянська позиція та наклепи недоброзичливців, надіслані до міністра народної освіти Д.Толстого, стали причиною того, що Михайла Петровича Драгоманова було знято з посади викладача університету і взято під нагляд поліції. Саме ці обставини змусили вченого поїхати за кордон назавжди. 1876 року виходить Емський указ, який забороняє друкувати українське слово на теренах Російської імперії.

М.Драгоманов спочатку зупиняється у Відні. Представники Старої Громади дають йому доручення розгорнути на теренах Австрійської імперії випуск часопису та україномовної літератури. Разом з М.Павликом і С.Подолінським він започатковує випуск альманаху «Громада» і упродовж 1878 – 1880 років випускає 5 книжок. Однак у 1877 році віденська жандармерія відмовляє М.Драгоманову у праві постійного проживання в Австрії, і він вимушений їхати до нейтральної Швейцарії і стати «закінченим політичним емігрантом».

У 1889 році Михайла Петровича запрошують до Софії на посаду викладача історії у Вищому училищі (пізніше – Софійський університет). Вчений не лише читає лекції, але й вивчає болгарський фольклор, пише публіцистичні праці, наприклад, «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893 – 1894). Він порушує проблеми «космополітизму в ідеях і цілях, національності в ґрунті і формах культурної праці», важливості народної мови «як способу морального зв'язку між людьми», намагається «шукати провідних думок для громадської праці,–

культурної політичної і соціальної – в почуттях і інтересах національних...».¹⁹⁴

В той же час Михайло Петрович виступав проти тих, хто твердив, що «національність – пустий ідеал», оскільки був переконаний, що національність існувала завжди, що вітчизна людині дається саме нацією, яка в ній живе. М. Драгоманов був повпредом українства у європейському просторі і вбачав порятунок нашого народу у створенні своєї держави, яка була б «спільною для оборони себе од чужих». Саме в Софії він пише одну з найкращих своїх праць «Чудацькі думки про українську національну справу». У грудні 1894 р. у Львові відзначали 30-річний ювілей громадської, наукової, літературної діяльності М.П. Драгоманова, а 20 червня 1895 року він раптово помер.

Фольклористична спадщина Михайла Драгоманова

Перу Михайла Драгоманова в галузі фольклористики належать понад півсотні праць, а саме: «Україна в її словесності», «Исторические песни украинского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова», «Етнографічні студії в Києві», «Відгук лицарської поезії в українських народних піснях», «Пісні про Королевича», «Малорусские народные предания и рассказы», «Студії народної словесності в Великій і Малій Русі», монографія «Нові українські пісні про громадські справи», «Політичні пісні українського народу XVIII – XIX ст. з увагами», «З історії вірші на Україні», «Турецькі анекдоти в українській народній словесності», «Українські пісні про волю селян», «Шолудивий Буняк в українських народних оповіданнях», «Етнографічна слов'янщина», «Науковий метод в етнографії», «Фатальна вдова (карно-психологічна тема в українській пісні)», «Побожні легенди болгар», «Слов'янські оповідання про пожертвування власної дитини», «Слов'янські варіанти одної словесної легенди», «Для починаючих фольклористів в Україні», «Псування українських народних пісень», «Наукові методи проф. М. Сумцова» та ін.

Вчені вважають, що Михайло Драгоманов у царині фольклористики «сповідував порівняльно-історичний метод із

¹⁹⁴ Цит за.: Побірченко Н.С. Драгоманов Михайло Петрович// Українська педагогіка в персоналіях: У 2 кн. Кн.1. К.: Либідь, 2005. С.379..

застосуванням різних теоретичних підходів до аналізу фольклорного матеріалу, проте переважання теорії запозичень над іншими досить помітне».¹⁹⁵

Сучасні дослідники схиляються до думки, що фольклористична концепція вченого належить до синтезу декількох теорій, «синтетичної теорії». Про новий погляд М. Драгоманова на народну словесність писав О. Огоновський у своїй «Історії літератури руської» (1894). А М. Сумцов зауважив, що дослідник «занадто розкидався думками по всьому світу і надзвичайно поширюючи порівняння, іноді плутався поміж різними літературними та етнографічними шляхами і кидався дарма в гострі суперечки і в даремні осуди. Але в ґрунті його думка про перевагу поезії над прозою справедлива».¹⁹⁶

Михайло Петрович висував вимоги до запису фольклорного матеріалу: «Для історичних же і порівняльних студій народної словесності треба якнайбільше варіантів одних і тих самих пісень, бо іноді два-три вірші і навіть два-три слова, що збереглися в яким-небудь варіанті, дають змогу судити як про епоху, до котрої йде пісня, так і про зв'язок пісні з яким-небудь чужостороннім».¹⁹⁷ Вчений вважав, що серед усіх фольклорних жанрів найбільш схильним до міграції є балада. На поширення баладних сюжетів у фольклорі слов'янських та західноєвропейських народів він вказує у статті «Відгук лицарської поезії в українських піснях»: «Такий дослід, на нашу думку, тепер нагло потрібний. Порівняння тут повинно бути зроблено в кількох кругах різної величини предметів: у крузі руським (велико-біло-малоруським) у крузі слов'янським, у крузі арійським, загальнолюдським нарешті, в кругах тісніших і, так би мовити, випадкових – у крузі області народів різного племені і різного ступеня культури, що стикалися з нашим народом і передали йому або перейняли від нього певну частину матеріалу народної словесності. Докладне порівняння свого матеріалу у різних народів, порівняння як основних тем, та їх розвитку в деталях, показало би і відміну нашої словесності, і схожість її з іншими, а в останнім разі показало би, чи виходить ся схожість і з

¹⁹⁵ Дмитренко Микола. Михайло Драгоманов – дослідник фольклору// Слово і час. 2005. №6. С.14.

¹⁹⁶ Цит за.: Дмитренко Микола. Михайло Драгоманов – дослідник фольклору// Слово і час. 2005. №6. С.15.

¹⁹⁷ Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство/Зладив М.Павлик. – Т.1. – Львів, 1899. – С.55.

коїценденції* чи зі спадщини, із спільного колись племінного скарбу, або чи (як це найчастіше буває) від перейняття при обопільному культурному впливові. Аж тоді, коли подібним чином буде досліджена наша народна словесність методом інтернаціонального порівняння, можна буде говорити докладно про їх національний елемент.¹⁹⁸

Дослідник Я.Герасим вважає, що М.Драгоманов «захоплюється тим, що одержало згодом ярлик «впливології». У таких суто компаритивістських працях він орієнтується на Індію як розсадник сюжетів, перебільшує момент запозичення, наслідування і приходять до переконання про недостатню оригінальність нашого фольклору, хоча вписує його у систему всесвітньої народної словесності».¹⁹⁹

Професор М.Дмитренко вважає, що «на фольклористичній концепції М.Драгоманова своєрідно позначились і ті європейські ідеї, що йшли від представників антропологічної школи, авторів та прихильників теорії самовираження сюжетів, мотивів, обрядів. Недарма у невеличкій статті («пам'ятці») фольклористам-початківцям М.Драгоманов 1891 року радить опрацювати різні наукові джерела, що стосуються теорії запозичень».²⁰⁰

Михайло Петрович вибудовував свою синтетичну концепцію у фольклористиці, яка уможлиблює всебічний аналіз народного твору. На думку дослідників, ця теорія «виходить від тексту твору, аналізує всі його варіанти, звертає увагу на окремі мотиви сюжету в усіх варіантах, а порівняння мотивів веде до найстаршого варіанта і, по можливості, до того зерна, з якого виріс твір з усіх його текстуальних варіантів».²⁰¹ Л.Білецький писав, що вчений намагався «пізнати місце постання первісного зародку, місце постання всіх варіантів твору, а це веде до шляху, яким той чи інший твір мандрував. Коли все це було з'ясовано, тоді М.Драгоманов досліджує ступінь оригінальності основного варіанту».²⁰² «Таку струнку і методологічно правдиву систему вибудовував учений-фольклорист, коли досліджував мандрівні сюжети, відгуки яких він знаходив в українській народній поезії.

* коїценденція (лат) – розповсюдження.

¹⁹⁸ Цит за.: Дмитренко Микола. Михайло Драгоманов – дослідник фольклору// Слово і час. 2005. №6. С.17.

¹⁹⁹ Герасим Я. Культурно-історична школа в українській фольклористиці. Львів, 1993. С.73.

²⁰⁰ Дмитренко Микола. Михайло Драгоманов – дослідник фольклору// Слово і час. 2005. - №6. – С.18.

²⁰¹ Дмитренко Микола. Михайло Драгоманов – дослідник фольклору. 2005. - №6. – С.19.

²⁰² Білецький Л. Основи української літературно-наукової критики. К, 1998. С.282.

І всі найкращі найголовніші студії М.Драгоманова є яскравим і талановитим прикладом такого послідовного й систематичного наукового розроблення».²⁰³

У творчій співпраці з В.Антоновичем М.Драгоманов видав два томи «Історичних пісень українського народу». Книга набула популярності серед сучасників та мала позитивну оцінку серед учених. Так, Микола Костомаров високо оцінив цю працю і написав на неї рецензію у «Віснику Європи». У передмові читаємо: «Багатство наших пісень та їх яскравість, з якою збереглися в них риси такої довготривалої історії, ще більше вражають тим, що всі наші пісні записані в останній час, у ХІХ ст., і всі збереглися в пам'яті неграмотного сільського населення».²⁰⁴ Вчені видали ці пісні як такі, що відображають суспільне життя народу, його сімейну, економічну та релігійну складову. Таким чином ця збірка презентувала «історію суспільних явищ в Україні від ІV століття». За визначенням М.С.Грушевського, це «мала бути історія українського народу, розповіджена ним у поетичній формі».²⁰⁵

Фольклорний матеріал автори збірки упорядкували таким чином:

1. Пісні віку дружинного та княжого.
2. Поезія козацького віку.
3. Пісні віку гайдамацького.
4. Пісні віку рекрутського та кріпацького.
5. Пісні про волю.

Збірка мала складатися з декількох томів, однак цьому плану не судилося бути здійсненим.

У першому томі було надруковано пісні віку дружинного та козацького, а також деякі пісні віку козацького про боротьбу з татарами та турками. У другому томі – пісні про боротьбу козаків з поляками. Таким чином учені доводили давність українського фольклору. На думку В.Антоновича та М.Драгоманова, «Слово о полку Ігоревім» є також за жанром думою.

²⁰³ Білецький Л. Основи української літературно-наукової критики. К., 1998. С.282.

²⁰⁴ Исторические песни малорусского народа с объяснениями В.Антоновича и М.Драгоманова. – К., 1974. – Т.1. – С.IV.

²⁰⁵ Грушевський М.С. П'ятдесят літ «Исторических песен малорусского народа» Антоновича и Драгоманова// Україна. 1924. Кн.1-2. С.97.

М. Драгоманов відстоював ідею давності українського народу, вважав, що його культура є автохтонною, підкреслював його великий творчий потенціал, переконував, що наші колядки, щедрівки, веснянки, купальські пісні виникали давно, ще в домонгольський період. У процесі аналізу усної народної творчості вчений прийшов до висновку про єдність українського народу, його самостійність, а спорідненість пісень з різних регіонів України, на його думку, свідчить про право нашої нації на самовизначення.

Сучасні дослідники вважають, що «Здобутком М. Драгоманова та В. Антоновича в «Історичних піснях...» було не тільки утвердження концепції давності, оригінальності (унікальності) та історичної тяглості усної народної творчості, а й нові підходи до систематизації, хронологізації матеріалів, а також виявлення в записах та публікаціях пісень та дум фальсифікатів».²⁰⁶

До кола проблем науки фольклористики, що порушував М. Драгоманов, належить питання походження дум. Він прийшов до висновку, що думи «не можуть бути названі народною епопеєю ані в значенні всенародності, ані в значенні простонародності. Се епопея класова, епопея класу козацького. Ураз із своїми співаками вона й доживає віку серед козацьких потомків на Лівобережній Гетьманщині і в Новоросії. Ураз із козацтвом її викоренили змагання польської аристократії на Правобережній Україні. У Галичині не було козацтва, то й немає там кобзарів та їх дум. Хоч там знайшли й деякі пісні історичні, наприклад, про Нечая, але пісні прості, народні, а не кобзарські, і хоча репертуар спеціально жебрацький, релігійно-дидактичний у Галичині майже тотожний з таким же репертуаром придніпрово-українським. Коли от так українські кобзарські думи і своїм змістом, і своїм розповсюдженням пісні зв'язані з козацтвом, то й початку їх найприродніше треба шукати серед козацтва».²⁰⁷

Окрім проблеми походження дум, їх творців і виконавців, М. Драгоманов пояснює специфіку жанру дум, вказує чим вона різниться від пісні. Він заперечував термін «пісня дума» (за П. Житецьким) і вважав, що пісня «се збір слів у означенні й

²⁰⁶ Дмитренко Микола. Драгоманов – дослідник фольклору// Слово і час. 2005. №6. С. 21.

²⁰⁷ Р. Л. Н. Творці козацьких дум// Життя і слово. – Львів. 1894. – Т. 1. – С. 291.

куплетній формі, що співається за строго означеною музикальною формою, а дума речитатується під музику, хоча й одностайну в своєму продовженні, та все-таки і без куплетної форми».²⁰⁸

Михайло Петрович упорядкував «Нові українські пісні про громадські справи (1764 – 1880) та «Політичні пісні українського народу XVIII – XIX ст.» з метою ознайомити «широкий європейський світ з українством». Дослідниця фольклористичної спадщини М.Драгоманова О.Наумовська пише: «Аналізуючи українську історичну пісенність як цілісний організм духовності і громадських устремлінь нації, учений наголошує на важливості народної творчості для наукової оцінки історії України. Відсутність державності, єдності різних верств, глибокі національні і класові протиріччя, й, водночас, героїчні сторінки Запорозької Січі, особливості побуту козаків та козацьких сімей наклали на українську народну творчість «певну енергію», яка виявляється в усіх регіонах України і робить політичний вплив на творчість сусідів-білорусів, росіян, поляків тощо».²⁰⁹

М.Драгоманов вважав, що політична пісня – це перш за все історичне свідчення, це художні документи, створені простими людьми, які мають непересічне значення для історії, культури, формування національної свідомості, важать набагато більше, ніж твори освічених письменників, які хоч і «вивчилися на кошти мужицтва, одвертаються від нього». У його культурно-історичній концепції проглядається чітко думка про те, що фольклорні твори з повним правом можуть бути документами для вивчення історії народу і характеристики його «національної психології». Вчений дав визначення історичних пісень, вважав, що це такі, «которые говорят о лицах и событиях, большею частью известных из источников и игравших видную роль в истории народа, в которых отразились изменения общественного строя».

М.Драгоманов також досліджував народну прозу. У 1876 році у Києві Південно-Західний відділ Російського Географічного товариства опублікував його «Малорусские народные предания и рассказы». Сюди увійшли перекази, легенди, оповіді, анекдоти,

²⁰⁸ Р.Л.Н. Творці козацьких дум//Життє і слово. – Львів.1894. – Т.1. – С.292.

²⁰⁹ Наумовська О.В.Фольклористична спадщина Михайла Драгоманова. Автореф...канд.філол.наук. Київ, 1999. С.21.

прикмети, повір'я, замовляння, молитви, пародії, вірування демонологічні оповідання, розповіді про скарби, церковних осіб, апокрифічні легенди, історичні спогади, билини, казки чарівні, казки про тварин, соціально-побутові казки, гра слів, дотепи тощо. У передмові упорядник зауважив, що використав матеріали від І.Манжури, С.Руданського, Я.Новицького, М.Мурашка, І.Рудченка, О.Лоначевського. Вчений наголошує, що виникла необхідність видавати народну прозу у такій системі, яка давала б змогу чітко побачити відображення минулого і теперішнього народного життя в пам'ятках народного слова. Найбільш доцільною системою він вважав таку, яка б відповідала природному поділу цих пам'яток і природному розподілу народного життя та народних світобачень.²¹⁰

На думку М.Драгоманова, прозові твори мають мандрівний характер, однак добре приживаються на місцевому ґрунті. Дослідники схиляються до думки, що його концепція увібрала в себе дослідження фольклору в плані культурно-контактних заперечень, типологічних зіставлень та генетичних спільностей етнічної самобутності, її можна цілковито вважати за одну з перших в історії української фольклористики спроб комплексного підходу до науково-об'єктивного вивчення усної народної нематеріальної культури».²¹¹

У фольклористичних дослідженнях М.Драгоманов звертає увагу на етносвідомість та етнохарактери українського народу. Про це йдеться в таких працях, як-от: «Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл.Антоновича и М.Драгоманова», «Нові українські пісні про громадські справи», «Політичні пісні українського народу XVIII – XIX ст. з увагами М.Драгоманова», «Україна в її словесності», «Українські пісні про волю селян», «Псування українських народних пісень», «Фатальна вдова (карно-психологічна тема в народній пісні)» та ін. Саме в народній пісні учений вбачав відображення психології народу і зауважував, що простонародна поезія не живе сама по собі, без психологічного ґрунту. Коли поезія вмирає чи псується, то це значить, що в душі народу є щось таке, що теж псується і вмирає. Дослідник намагається пояснити появу того чи іншого

²¹⁰ Наумовська О.В. Фольклористична спадщина Михайла Драгоманова. Автореф...канд.філол.наук. Київ, 1999. 21с.

²¹¹ Дмитренко Микола. Михайло Драгоманов – дослідник фольклору// Слово і час. 2005. №6. С.24.

сюжету психологічними причинами, виявити походження сюжету про вбивства чоловіком власної дружини. Він співставляє колізії пісні з фактами реальної поведінки скривдженої жінки, вказує на «дивні» риси характеру українських жінок, які все прощають чоловікові-зраднику, акцентує увагу на мотиві співчуття до чоловіка-кривдника і приходить до висновку, що «муза народна глядить глибше і судитиме гуманніше, ніж учена справедливість».

М. Драгоманова хвилювала проблема піднесення національної свідомості усіх верств населення. На основі великого фольклорного матеріалу вчений робить висновок про волелюбність українського народу, його нетерпимість до кріпацтва, сміливість у боротьбі супроти несправедливості, що знаходить своє відображення у пародійній словесності. Ці пісні, переспівані по-народному, стають ближчими до правди. М. Драгоманов вважав, що національне відродження України має етнографічну специфіку.

Сучасний дослідник Я. Герасим підкреслює, що М. Драгоманов синтезував комплекс національних прикмет українського народу, а саме:

1. Сприятливість українського народу до цивілізації. Якщо так скоро після прийняття християнства Київська Русь витворила Нестора, Мономаха, Волинський літопис, «Слово о полку Ігоревім», то «должен был во всем этом принять участие и характер народа, населявшего и населяющего эту страну, а не одна только относительная близость к Византии и к Юго-Западной Европе вообще, хотя и она в свою очередь не могла не повлиять на восприимчивость народа и цивилизации».

2. «Героїчний естетизм»: грандіозні образи воїнів, що шукають слави, захищають Вітчизну; возвеличення жінки (принаймні «исключительных женщин»); захисник смерда.

3. Реально-сатиричне ставлення до дійсності.

4. Прямуювання до свободи й різноманітності мислення, протест проти рабства взагалі.²¹² Усе це Михайло Петрович вважав «моральним капіталом» нашого народу.

Певне місце у теоретичній спадщині М. Драгоманова посідає проблема теоретичних аспектів фольклоризму, особливо

²¹² Герасим Я.І. Культурно-історична концепція фольклору в працях Михайла Драгоманова//Герасим Я.І. Нариси до історії української фольклористики: Навч посіб. Київ: Знання, 2009. С.156 – 159.

використання усної народної творчості у літературному творі. Вчений виступив проти застарілих прийомів такого використання і висловив таку думку: «Письменник, крім сильного вродженого таланту, повинен мати ширший світогляд, ніж народ, досконало володіти мовою й віршовою формою, бо ся остання доведена в багатьох народних піснях до досконалості».

Фольклористичну спадщину М.Драгоманова високо оцінив Іван Франко і вважав, що вона «буде ще довго сумлінням нашої нації».

Запитання та завдання для самоперевірки

- 1. Розкажіть про родину М.Драгоманова, у якій відбувалося його духовне та громадянське становлення.*
- 2. Охарактеризуйте М.Драгоманова-гімназиста.*
- 3. Поясніть, як обов'язок перед родиною вплинув на кар'єру М.Драгоманова.*
- 4. Складіть усну розповідь про діяльність М.Драгоманова у товаристві «Громада».*
- 5. Доведіть, що стажування за кордоном мало благодатний вплив на становлення М.Драгоманова як ученого, громадянина, патріота.*
- 6. Поясніть причини звільнення М.Драгоманова з посади викладача університету Святого Володимира.*
- 7. Складіть розповідь про діяльність М.Драгоманова за кордоном після 1876 року.*
- 8. Поясніть, як м.Драгоманов трактує концепт «національність».*
- 9. Назвіть фольклористичні праці М.Драгоманова.*
- 10. Доведіть, що фольклористична концепція вченого належить до синтезу декілької теорій.*
- 11. Виокреміть думку професора М.Дмитренка щодо фольклористичної концепції М.Драгоманова.*
- 12. Поясніть, як М.Драгоманов оцінював жанр балади.*
- 13. Доведіть, що на фольклористичній концепції М.Драгоманова позначились європейські ідеї.*
- 14. Поясніть суть синтетичної концепції М.Драгоманова.*
- 15. Розкажіть про збірку «Історичних пісень українського народу», видану М.Драгомановим разом з В.Антоновичем.*

16. Складіть розповідь про доробок М. Драгоманова в царині думознавства. .

17. Поясніть концепцію М. Драгоманова щодо політичної пісні.

18. Дайте визначення історичних пісень за М. Драгомановим.

19. Складіть опис збірки М. Драгоманова «Малорусские народные предания и рассказы».

20. Поясніть, які вимоги висунув М. Драгоманов щодо публікації народної прози.

21. Назвіть праці М. Драгоманова, у яких він звертає увагу на етносвідомість та етнохарактеристики українського народу.

22. Розкажіть, які вимоги ставив М. Драгоманов до використання усної народної творчості у літературному творі.

23. Складіть бібліографію сучасних досліджень фольклористичної спадщини М. Драгоманова.

24. Прочитайте статтю Я. Герасима «Культурно-історична концепція фольклору в працях Михайла Драгоманова» (Молода нація: Альманах. – 1996. - №2. – С. 79 – 108), складіть тезовий план до неї.

25. Прочитайте статтю М. Драгоманова «Нові українські пісні про громадські справи (1764 – 1880)», складіть тезовий план до неї.

26. Прочитайте уривок статті Михайла Драгоманова «Фатальна вдова (Карно-психологічна тема в українській народній пісні)» і вишийте основну думку.

Михайло Драгоманов

Нові українські пісні про громадські справи (1764 – 1880)

Читачам нашим, може, звісно, що 1874 р. почалось в Росії видання українських пісень про громадські справи – «Исторические песни малорусского народа. С примечаниями Вл. Антоновича и М. Драгоманова». В цьому виданні задумано було напечатати всі пісні українського народу, в котрих показуються зміни громадського життя на Україні і думки про нього народу, од найдавніших часів і до наших, і додати до пісень докази свідків з літописів і всяких інших записок, котрі або стверджують докази пісень, або поправляють їх. Пісні ці задумано було видати

в таких поділах, котрі підходять до найважливіших змін громадських порядків на Україні: 1) Пісні віку княжеського і дружинного (або вояцько-боярського од XI до XV ст.). II) Пісні віку козацького (од кінця XV – до к. XVIII ст.). III) Пісні віку гайдамацького (XVIII ст, – найбільш на правім боці Дніпра). IV) Пісні віку кріпацького і рекрутського (з кінця XVIIIст.). V) Пісні про волю (в Австрії з 1848, в Росії з 1861 р.).

З цих поділів в 1874 р. напечатано: Пісні віку княжеського і дружинного і перша частина пісень віку козацького: а) Пісні про війну з татарами і турками; а в 1875 р. друга частина: б) Пісні про війну з поляками до см[ерті] Богдана Хмельницького (1657 р.). Далі мушили іти остатні частини пісень віку козацького; с) Пісні з часів Гетьманщини під московським підданством (од смерті Б.Хмельницького до першої руїни Січі і кінця Мазепи в 1709); d) Пісні про кінець козаччини (од 1709 р. до другої руїни Січі в 1775 р.). з піснями козаків чорноморських. Тільки цих пісень ми не встигли видати, бо в початку 1876 р. мушили виїхати з Росії, а скоро за тим вийшла заборона печатати українські книги в цьому царстві. Так думка наша і нашого тодішнього товариша видати повну історію (дієпись) нашого народу в його власних піснях не справдилась: наше виданення стало на 1657 р.

Після того появилась в «Русской мысли» 1880 р. праця д. Костомарова «История казачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества», котра в другій своїй половині, хоч і не дає повних списків пісень, та все ж мов продовжує «Исторические песни малорусского народа» до кінця XVIII і заходить трохи і у XIX ст., в пісні про кріпацтво і волю. Тільки все ж таки пісень післякозацького віку д.Костомаров торкається мало, та і про пісні остатньої ж доби козацького віку, напр. пісні про руїну Січі, він, явно, не міг сказати всієї правди під доглядом царських цензорів.

Тим часом в 1879 р. ми написали невеличку статтю для «Слов'янського альманаху» на 1880 р. в Відні – «Політичні (громадські) думки в нових українських піснях», в котрій ми переглянули українські пісні про громадські справи з кінця XVIII ст. Нежданно для нас, та, певно, і для всіх, хто слідить за письменством в Зах. Європі, цісарська цензура задержала нашу статтю, вбачивши в ній «уразу цісарського величества, підбивання одного стану проти другого і т.і.». А ми в нашій

статті майже зовсім нічого не казали од себе, а найбільш тільки поробили виписки з самих пісень, взявши собі за підставу і слова: «je ne propose rien j'expose» (я нічого не раджу, я тільки викладаю). Для знаючих діло ми скажемо, що наша стаття була написана подібно до переднього слова, котре напечатав д.Пітре перед своєю збіркою сіцилійських пісень (G. Pitre. Canti popolari siciliani I – III). Ми певнісінькі, що така заборона, яку наклала на нашу статтю цісарська цензура, неможлива ніде в Західній Європі, та навіть і в Австрії вона не була б можлива з статтею про німецькі або про угорські пісні, бо вся б німецька і угорська печать підняла б проти крик в один голос. А з працями слов'ян, а надто русинів, можна все зробити, між іншим через те, що слов'яни, а надто русини, не тільки побоятися озватися за своїм правом, а ще між ними знайдуться люди, котрі не тільки зрадіють, коли поліція наложити руку на особу і думку чоловіка не їхнього тісного гурту, а ще побіжать самі підцькувати проти нього поліцію, забуваючи стару приказку: «сьогодні мені – завтра – тобі».

Пригода з нашою статтею в Відні і праця д.Костомарова в «Русской мысли» навела нас на думку написати нову працю, котра тепер і напечатана в цій книзі, працю, котра б давала хоч короткий перегляд громадського життя українського народу і думок його по піснях з половини XVIII ст., так щоб можна було, доложивши її до «Исторических песен малорусского народа» і до праці д.Костомарова, мати хоч і не такий потрібний, як би слід, та все-таки цілий продовж історії громадського життя українського народу з давніх часів і досі, розказаної слідом за його власними піснями. Звести цю історію слід тим більше, що, як це звісно всім, хто зна діло, рідко якого народу є стільки і таких гарних пісень, як в українців.

Тільки дуже б було жаль стати на самих тільки витягах з пісень, так як це стало в праці д.Костомарова і у нашій. Безпреміно треба закінчити видання повних списків українських громадських пісень з давнього часу і до теперішнього. Цю працю зовсім добре можуть зробити тільки ті вчені, що живуть серед самого народу нашого в Росії і Австро-Венгрії і мають до праці всі потрібні засоби, з котрих на чужій стороні бракує навіть найпотрібніших книг. Тільки ж ми допевнилися, що напр. в Росії таке видання неможливе через цензурну неволю. От через що ми

зважилися од себе зробити, що в нашій силі. Ми беремось видати по тому ж способу, по якому видано перші частини «Исторических песен малорусского народа», хоч ті списки в нас єсть, в доволі повному зборі з печатних і рукописних збірок: пісні про кінець козаччини (1709 – 1775) і пісні віку кріпацького і рекрутського з піснями про волю і про грошове панство, тобто всі пісні про громадські справи на Україні XVIII – XIX ст., окрім пісень гайдамацьких.

Як можна бачити і по цій книжці, списки ті в нас впорядковані, і ми могли би почати печатати їх, коли б були на те потрібні засоби. Тільки ж поки ми їх здобудемо, певно, пройде якийсь час, і ми б хотіли скористуватись тим часом, щоб наповнити наш збір новими списками, котрі можуть зібрати наші земляки в Росії і Австро-Венгрії. От до тих земляків ми і обертаємось і просимо їх записувати потрібні для нашого видання пісні і посилити нам. Австро-венгерські земляки можуть посилати свої списки просто на наше ім'я (M. Dragomanov. Redacteur de la "Hromada", Geneva). Російські завше, коли схотять, знайдуть способ передати нам свої папери.

Ми звертаємо тепер найбільшу увагу на пісні XVIII і XIX в., не тільки через те, що їх менше напечатано, ніж пісень раніших, а й по другим причинам. Од цих часів майже не зосталось таких записок, як козацькі літописи (Самовидця, Граб'янки, Величка і др.), з котрих усе-таки видно, що думали самі українці про справи своєї землі. Од часу руїни козацтва на правім боці Дніпра (1711 – 1714) і од часу невдачі Мазепи і першої руїни Січі в 1709 р., письменні люди на Україні скоро сполячилились і змосковились, а потім і одвернули думки майже од усіх справ своєї країни, і самі тільки мужики ще говорять про ті справи в своїх піснях, котрі зостались єдиними українськими літописами XVIII – XIX ст. і майже єдиним показом того, що український народ ще не загинув.

І власне ці літописи найменше звісні письменному світові, як і в усьому життя українського народу власне в новіші часи XVIII – XIX ст. Причиною до того стає між іншими і цензури московського начальства, котра спиняє всякі вільні праці про Україну власне з тих часів, коли більша частина її підійшла безпосередньо під руку Московського царства з його панством і

чиновництвом. Через це вся історія Україна і її теперішній стан показується в дуже фальшивому світлі.

Українські і московські письменці здавна показують докладно всі лиха, які Україна терпіла під польським панством, як вона повставала проти нього, як волею прилучилась до Москви, сподіваючись ліпшої долі «в союзі і протекції в царя восточного, православного». Як жила Україна за цим царем, про це історики довго мовчали, коли ще не говорили, що мовляв, жила вона і живе також щасливо, як живуть щасливо всі піддані богом хоронимого царства.

Виходило так, що на старій Україні мовбито і не було ніякого життя, окрім вояцького, козацького, та що козаки на те тільки і потрібні були, щоб битись з Польщею, а потім прилучити або ще, як часто кажуть, вернути Україну до Москви, а після цього козаки мусили або шезнути, або перебратись на край Московського царства, щоб там служити цареві, побиваючи черкесів і т.і. Тільки, мовляв, неспокійні люди та безчесні ізмінники між козаками ще кілька часу, од смерті Б.Хмельницького до Мазепи, не покорялись московським царям, а потім вони щезли, і Україна в усьому підійшла під ряд інших, спокійних земель Московського царства. Народ український, мовляв, забув про свою колишню, дуже вже старосвітську і дику волю, не дума про свою самостійність і про самовправу своєї країни. Про це, мовляв, можуть марити тільки купка українолюбців, завзятих книжників або трохи не божевільних.

Подібні думки про український народ панують і в начальства, і у письменних людей, і в Австро-Венгрії і там також малюють історію і стан українського народу, коли не з пансько-польського, то з казенного цісарського погляду.

В остатні двадцять років нові українські історики, починаючи з д. Костомарова, трохи розширили рамки такої історії України. Вони розібрали докладніше часи од смерті Б.Хмельницького до Мазепи і показали розум в тодішніх «ізмінах» українських гетьманів проти Москви, показали, як московські бояри і царі зневажали вольності козацькі, гнітили і обдирали народ, ділили Україну, мов «скот», з Польщею і т.і. Тут же вони показали, як і старшина козацька собі змагалась повернутись в панство, подібне до польського і московського, і як через те «чернь» козацька та поспільство (мужики) з

запорожцями ненавиділи старшину і не піддержували її, коли вона піднімалась проти Московського царства. Тільки ж коли дальша історія України, після того як царі московські, за поміччю черні і поспільства, скрутили козацьку старшину, не була розказана докладно, то виходило, буцімто козацькі противники Москви були вже цілком не праві, а Московське царство буцімто було правдивим приятелем черні. І справді, московські історики, як напр. Соловйов, виставляють в такому світлі московське начальство на Україні, а надто, коли їм можна вказати на що-небудь подібне до слов цариці Катерини II, котра, касуючи козацькі виборні уряди в Гетьманщині, казала, що вона «вибавляє народ український од мучивших його вкупі многих маленьких тиранів».

Тільки докладна історія життя українського народу в XVIII і XIX ст. могла б показати, якою брехнею були слова московських правителів, коли вони, як напр. та ж Катерина II, казали, що по скасуванню виборного козацького уряду «народ буде облегчений і буде благоденствовати». Історія б показала, що народ український в XVII – XIX ст. старих маленьких тиранів не збувсь, а нажив ще нових, більших, що Україна, стративши всяку тіль своєї вправи, пішла назад в освіті, в господарстві і т.і. Докладна історія українського народу в XVIII і XIX ст. з показом його думок могла б доповнити про дійсну потребу для України своєї виправи, котрої бажають ті українці, що не одвертаються од своєї землі і її люду. Така історія, звісно, не може появитись під московською цензурою. От через це великий гріх перед своїм народом кладуть на себе українські вчені, котрі, маючи до того, щоб написати і видати хоч такі праці про життя і думки українського народу в XVI – XVIII ст. Тим самим вони збавляють міцного наукового ґрунту всі змагання до поліпшення теперішнього стану українського народу.

Ми не тратимо надії, що сама любов до самого краю і народу приведе українських вчених, далеко здільніших, ніж ми, до думки виступати на вільному од царської цензури полі з науковими працями про життя українського народу в новіші часи. Тепер більш ніж коли-небудь, чується потреба в такому виступі, а також в тому, щоб познакомлено було широкий європейський світ з українським народом. Народ цей довго жив спільним з цим світом життям і йшов з Європою, до самого XVIII

в., наскільки це йому дозволяла нещасна його доля, котра насилала на його татарські і турецькі руйнування. Тільки міцний царський кордон, а потім одчужіння од українського народу панських станів, власне а XVIII ст., положило межу між українцями і європейським світом. А все-таки і досі багато вільних і світлих європейських думок і змагань здibuємо серед українського мужицтва. Настав час, коли треба з усієї сили переносити на Україну нову європейську науку, а поряд з тим показати думки і змагання українського мужицтва європейському світу світові, котрий, певно, знов признає в українському народі свого брата. Між іншим голос цього європейського світа мусить пристидити і тих освічених людей на Україні, котрі, вивчившись на кошт її мужицтва, одвертаються од нього. Перше ж усього, звісно треба зібрати і видати матеріали для описання життя і думок українського народу за останні часи. Один з таких матеріалів – пісні, котрі склав цей народ про своє життя. Ми і беремось видати такі пісні і сподіваємось, що наші земляки не лишать нашого видання без своєї помочі, найбільш тим, що будуть присилати нам нові списки потрібних для цього пісень.

Просимо газети, прихильні до науки про Україну, оповісти про наше видання як можна більшому числу земляків наших.

*Цитується за виданням:
Драгоманов, Михайло.
Вибрані праці [Текст]:
у 3 т. [у 4 кн.]
Т.2: Фольклористика.
Літературознавство. –
К.: Знання України, 2007. – 439с.*

Із статті Михайла Драгоманова «Фатальна вдова (Карно-психологічна тема в українській народній пісні)»

Народну поезію уже давно вважають одним із зеркал, коли не найвиразнішим зеркалом народної душі. А про те тоді сказати, аби й тепер суспільна наука вже досить покористувалася сим зеркалом для своїх цілей. Особливо рідкі досліді правних понять ріжних народних мас на підставі матеріала, що дає народна словесність. А тим часом сей матеріал дав би чимало навчаючого навіть для юриста.

Із племен, що заселяють Росію, племя українське належить до найбагатших народною словесністю, особливо піснями. Музикальне і взагалі естетичне значення цих пісень давно вже оцінено і аматорами і спеціалістами. Є чимало вчених праць і про історичне значення українських пісень. Але, може, головну вартість цих пісень чинить богатство та виразність психологічного аналізу, що роблять часто ці прості мужицькі пісеньки взірцями скусного реалізму; лише вдумуючися в них порозумієш, чому в батьківщині цих пісень виріс реформатор російської белетристики, великий реаліст Гоголь.

Між іншими становищами людської душі українська народна пісня зупиняється і на проступках і іноді дуже ясно освічує їх психологічну основу та обставу.

Цитується за виданням:

Драгоманов, Михайло.

Вибрані праці [Текст]:

у 3 т. [у 4 кн.]

Т.2: Фольклористика.

Літературознавство. –

К.: Знання України, 2007. – 439с.

ІВАН ЯКОВИЧ ФРАНКО

Збирацько-дослідницька діяльність Івана Франка

Дослідники творчої спадщини Івана Франка наголошують на важливій ролі матері у його зацікавленні фольклором. Він сам у праці «Галицько-руські народні приповідки» писав: «Мої батько й мати мали дар дослідного, обрядового висловлювання своїх думок; правда дядька я знав дуже мало, бо він відумер мене шестилітньою дитиною і з його оповідань тільки дещо заховалося в моїй пам'яті. Зате від мами я позаписував і вивчив напам'ять немало пісень, в тім числі також повний весільний цикл, який, на жаль, у завірюсі пізніших літ десь мені затримався».²¹³

Саме від матері він почав записувати дві рукописні збірки народних пісень. Окремі фіксації датуються 1868 роком, коли Франкові було всього 12 літ. Вже в гімназії він відповідально ставився до цієї роботи, про що свідчать його спогади: «Збирати та записувати матеріали з уст народу, казки, пісні, приповідки обрядові речення, порівняння, прокляття, заклинання,

²¹³ Франко Іван. Вибрані статті про народну творчість. К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1955. С.173.

мудрування та поодинокі слова я розпочав ще в гімназії і то не лише буваючи літом дома на вакаціях, у Нагуєвичах та інших сусідніх селах (Ясениці-Сільній, Унятичах), але також у Дрогобичі. Живучи на станціях у різних дрогобицьких міщан та передміщан, я знайомився залюбки з такими, що заховали в пам'яті багато старої руської міщанської традиції (назву тільки кравця Івана Гутовича та теслю Деревака, тоді в початку 70-х років уже звиш 70-літнього діда): від них і многих інших я списував немало етнографічного матеріалу, та іноді при помочі товаришів вишукував також інших оповідачів по передмістях, платив їм скромніші почастування і заставляв їх цілими ночами співати та оповідати всяку всячину».²¹⁴

Юний Франко записував фольклор від своїх товаришів по гімназії, разом з ними сам виконував народні пісні, колядував. Його співучень згадував: «У 4 класі, в надвечір'я Богоявлення мав Франко якусь оказіональну фіру і взяв мене з собою до Нагуєвичів. У Франка перебував я дві доби, а одну цілу ніч мусили обидва на бажання старшого церковного братства ходити з ними на коляду, бо ж, головне, ми обидва співали, а старі братчики лише гуділи, тут і там нас по хатах гостили, і ми з того всього, як з їди і через спів, були добре похрипли».²¹⁵

До гімназичних часів належать записи Івана Франка в зошиті, що складався з двох частин, позначених 1871 і 1872 роками. Вони є документальним свідченням раннього захоплення Івана Франка народною творчістю. А намагання його систематизувати свої записи свідчать про перші кроки науковця-фольклориста. У біографічному листі І.Франко писав: «Ще в нижчій гімназії я почав збирати пісні народні, спершу від моєї матері, а після і в Дрогобичі розпитував свідущих людей (ремісників і т.ін.), так що швидко мав мілко списані два товстих зошити, вмещаючі 800 номерів, правда, в значній часті коломиїок. Менший зошит я послав у «Просвіту» і опісля случайно віднайшов його в третіх руках, а більший таки в Дрогобичі у мене пропав».²¹⁶

²¹⁴ Цит за: Дей О.І. Пісні в житті Івана Франка// Дей О.І. Сторінки історії української фольклористики. Київ: Наук. думка, 1975. С.48 – 49.

²¹⁵ Цит за: Дей О.І. Пісні в житті Івана Франка// Дей О.І. Сторінки історії української фольклористики. Київ: Наук. думка, 1975. С.49.

²¹⁶ Цит за: Дей О.І. Пісні в житті Івана Франка// Дей О.І. Сторінки з історії української фольклористики. Київ: Наук. думка, 1975. С.50.

Як пише О.Дей, цей зошит несподівано виринув аж через 80 років, у 1954 році, коли він потрапив до відділу записів Державної бібліотеки СРСР ім. В.І. Леніна в Москві. У цьому зошиті було вміщено записи Івана Франка, здійснені ним в Нагуєвичах, Ясениці-Сільній та м. Дрогобичі. Зошит відкривається заголовком: «Збірник пісень народних: Частина друга. Зібрав Іван Франко. 1871». Ця частина складається з підрозділів, що мають назви: «І. Пісні любовні; II. Пісні полюбовні й дівочькі; III. Пісні парубоцькі й вояцькі; IV. Пісні сміховинні; V. Пісні обрядові». В перших чотирьох розділах пісні подаються двома рубриками: коломийки і думки (під терміном «думка» тоді в Галичині розуміли «велику» пісню). Як додатки до дівочих пісень подано 11 колискових, а до парубоцьких – 5 шумок. До п'ятого відділу увійшло 8 колядок і 44 ладканки (весільні пісні). Так само ситематизував І.Франко і третю частину збірки, яка має заголовок: «Збірка пісень народних Івана Франка 1872. Частина третя». Матеріал тут розміщено таким чином: «І. Пісні любовні (1.Коломийки. 2.Думки); II. Пісні любовні й дівчачі (1.Коломийки. 2.Думки дівочькі. 3.Пісні підскоцькі); III. Пісні парубоцькі й вояцькі (1.Коломийки. 2.Пісні весільні, корчемні і інші гряді. 3.Шумки. 4.Думки мандрівницькі). IV. Пісні жартовливі і сміховинні. Додаток – пісні гряді».²¹⁷

Юнацьке захоплення Івана Франка фольклором переросло в наукове зацікавлення. Під час навчання у Львівському університеті він почав друкувати народні твори в часописі «Друг» під рубрикою «З уст народних». Кожну вільну хвилину молодий дослідник використовував для записів. Так, «перебуваючи на Покутті в Березові Нижнім у 1880 році у родині Геніків, за спогадами сучасників, у вільний час ходив на ниву, сідав коло робітників і просив аби вони співали, а сам записував. У Нагуєвичах фіксував усну словесність: під час роботи на полі, під час гаївкових забав на Великдень, на весіллі, на вулиці, інколи підкрадаючись до робітників чи женців, нотував їхні розмови, співанки»²¹⁸.

Є свідчення, що Іван Франко не покидав своє захоплення фольклором навіть під час тюремного ув'язнення. Від сусідів по

²¹⁷ Дей О.І. Сторінки з історії української фольклористики. Київ: Наук. думка, 1975. С.5.

²¹⁸ Сокіл Ганна. Фольклористична діяльність Івана Франка: організація збирацько-дослідницької роботи//Українське літературознавство. 2008. Вип.70. С.257.

камері у Львівській та Коломийській в'язницях записав близько сотні народних пісень, які були опубліковані у книзі «Народні пісні у записах Івана Франка», яку упорядкував І.Дей. Сюди входили колядки, щедрівки, весільні, балади, історичні, рекрутські та жнивварські пісні, пісні про кохання й родинне життя, жартівливі та танцювальні пісні.²¹⁹

На сторінках часопису «Світ» І.Франко започатковує рубрику «Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народу». Тут було надруковано його статтю «Дещо про Борислав», у якій автор подає зразки пісень про ріпників. Вже тоді він висував вимоги до записування усної народної словесності і вказував на необхідність «відтворювати всю обстановку як чисто зовнішню, так і більш внутрішню, при якій вдалося почути цю пісню чи казку. Тут же було вміщено його нариси про носіїв фольклорної традиції, його роздуми про походження того чи іншого твору усної народної словесності.

У 1882 році часопис «Світ» перестав виходити, І.Франко друкує свої фольклорні записи у «Зорі». Тут сперше було надруковано його статтю «Жіноча неволя в українських піснях народних». Переважна більшість зразків, що було тут вміщено, записав він особисто. На сторінках часопису «Зоря» автор звертається до інтелігенції із закликом надсилати свої записи фольклору.

У 1883 році у Львові при студентському Академічному товаристві починає діяти «Етнографічно-статистичний кружок» учасників якого І.Франко залучив до збирацької роботи. Вченого турбувало те, що не було на той час наукової літератури, щоб правильно налагодити роботу гуртка.

Іван Якович організовує мережу кореспондентів, які з усіх куточків Галичини надсилали йому фольклорні матеріали. До гуртка приймали всіх, хто надсилав свої записи усної народної творчості, які планувалося опубліковувати окремим виданням. З метою одержання наукової літератури гуртківці розсилали листи до «Географического общества» в Петербурзі, до

²¹⁹ Сокіл Ганна. Фольклористична діяльність Івана Франка: організація збирацько-дослідницької роботи//Українське літературознавство. 2008. Вип.70. С.257.

«Императорского общества истории и древностей» у Москві, до відомих учених. Учасники гуртка активно займалися науковою роботою, виголошували доповіді, реферати, студіювали праці великих англійських, німецьких, французьких фольклористів.

І.Франко вважав, що усна народна творчість є цінним джерелом для дослідження не тільки для фольклористів, але й для психологів, філософів, педагогів, істориків, літературознавців та педагогів. В уважному ставленні до фольклору вчений вбачає місію інтелігенції: «Пиши, працюй, збирай матеріал, скільки зможеш, – це ж єдина наша надія, котра допоможе нам узнання і забезпечення життя. Праця, думка і сміливе поступування», – закликав він.

На той час не кожна освічена людина мала уяву про те, як живе народ, дехто навіть не знав про існування усної народної творчості, про важливість її пізнання. Іван Якович Франко по суті був будителем духовного життя серед галицької інтелігенції. У ювілейній промові 1908 року він зазначив: «Мені закидували, що я розстрілюю свою діяльність, перескакую від одного заняття до іншого. Це було власне впливом мого бажання – бути чоловіком, освіченим чоловіком. Не лишитися чужим у жоднім таким питанні, що складається на зміст людського життя. А пізнавши що-небудь, я бажав і всіх зусиль докладав довести й інших до того, щоб зацікавитися тим і розуміли це. Дехто звиняв мене тим, що важкі обставини життя заробітку спонукали мене кидатися на різні поля. Але мені здається, що тут більше причинилася моя вдача, те гаряче бажання – обняти цілий круг людських інтересів. Може бути, що цей брак концентрації зашкодив мені як письменникові, але у нас ще довго будуть потрібні такі, як я, щоб розбуджувати інтерес до духовного життя і громадили матеріал обтесаний з грубого. Фундаменти все так будуються: а тільки на таких фундаментах, на таких стінах може з часом здвигтися пишне, сміле сплетіння».²²⁰

Відомий факт, що І.Франко був членом радикальної партії і як агітатор, об'їхав усю Галичину. У процесі цієї діяльності він зустрічався з цікавими людьми, носіями фольклору і записував від них багато пісень, приповідок, легенд, переказів. Він мав на меті видати збірку галицьких казок і у листі до М.Драгоманова

²²⁰ Цит. За: Сокіл Ганна. Фольклористична діяльність Івана Франка: організація збирацько-дослідницької роботи// Українське літературознавство. 2008. Вип.70. С.260.

повідомляв: «Скінчивши роботу над приповідками, я займаюся збиранням казок, і думаю, що на тім полі у нас дуже багато цікавого можна знайти».

Разом зі своєю дружиною І.Франко видавав часопис «Житте і слово», в якому публікував зразки народної творчості у рубриці «Із уст народних», що проіснувала два роки. Тут було опубліковано фольклорні записи легенд, оповідань, переказів. Іван Франко був головою Етнографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка, керував від 1895 року «Етнографічним збірником».

І.Франко активізує збирацьку роботу і 1900 здійснює декілька експедицій з метою зібрати галицькі народні приповідки, колядки, щедрівки. Вчений упорядкував тридцять одну тисячу приповідок, збірку «Людських вірувань на Підгір'ю», під його керівництвом вийшло 30 томів «Етнографічного збірника», він власноручно записав понад чотириста пісень і близько тисячі трьохсот коломийок. До збирання усної народної творчості І.Франко залучив С.Людкевича, Ф.Колессу, О.Роздольського, В.Охримовича та ін.

Вчені констатують, що І.Я. Франко ніколи не цурався творчості рідного народу, присвятив їй майже півстоліття свого життя. Його дитяче та юнацьке захоплення фольклором стало справою усього життя, переросло у наукове дослідження, він відіграв чималу роль у виробленні та утвердженні наукових засад збирацько-дослідницької роботи, чим уніс неоціненний вклад у фольклористику. Його талант організатора дав українській науці плеяду молодих здібних учнів.²²¹

Жанри українського фольклору у висвітленні Івана Франка

Одним з найцінніших наших національних надбань і одним із предметів нашої оправданої гордості назвав І.Франко народні пісні та думи. Саме праці про народні пісні і посідають важливе місце серед його фольклористичної спадщини. Народній пісні учений присвятив такі свої праці: «Жіноча недоля в руських піснях народних», «Як виникають народні пісні?», «Козак

²²¹ За: Сокіл Ганна. Фольклористична діяльність Івана Франка: організація збирацько-дослідницької роботи// Українське літературознавство. 2008. Вип.70. С.260

Плахта», «Пісня про Правду», «Студії над українськими народними піснями». Про народну пісню йдеться у багатьох його поетичних творах, як-от: «Народні пісні». «Наймит», «Пісня і праця», «Де не лилися ви в нашій бувальщині» та ін.

Найчисленнішою групою обрядових пісень І.Франко вважає колядки та щедрівки і поділяє їх на такі групи:

1) найстарші, які говорять про створення світу в дусі дохристиянської міфології;

2) пізніші, що містять в собі згадки про князівсько-дружинні часи;

3) колядки побутового характеру, що малюють життя колишніх великих родин.

На думку Івана Франка колядки і щедрівки були такі популярні серед народу, оскільки в них селяни відчували своєрідну поезію життя, що їх зміст був часто співзвучний бажанням і прагненням селянина. Вчений писав: «Я бачив людей, старих господарів, що коли зимового вечора в різдвяні свята почули під вікном таку колядку, то радувалися і рівночасно втирали сльози з очей. Чому? А тому, бо колядка переносила їх думку в якийсь світ близький і рідний їм, а притім зовсім відмінний від того, серед якого минає їх убоге, клопітливе життя. Пісня відповідає простими словами їх найглибші, сердечні бажання, показує їх не як бажання, а як дійсність. Слухаючи колядку, такий бідолаха хоч на хвилю бачить себе заможним господарем, у якого подвір'я чисто заметене, хата гарна, світла, в хаті все прибрано по-празниковому, недостатку немає, а натомість за столом сидять гості, славні та величні на весь світ, і він рад, що може чесно й відповідно прийняти їх. Пісня радує його, а глухе почуття дійсних життєвих клопотів хоч на хвилю уступає набік, впливає сльозами, не гіркими, а такими, що облекшують думку. От се і єсть сила і суть поезії».²²²

Пильну увагу Івана Франка-фольклориста привертали історичні пісні, думи, балади, співанки, коломийки. Визначним явищем у нашій фольклористиці є його праця «Студії над українськими народними піснями», позначена глибоким змістовним і конкретним аналізом історичних пісень. У передмові вчений окреслює мету і метод своїх досліджень: «Не

²²² Цит за: Дей Олексій. Іван Франко і народна творчість. Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1955. С.80.

вдаючись ні в які загальні міркування ані системи, брати текст за текстом пісні, опубліковані у наших збірниках, або переховані в рукописах, зводити до купи всі їх відомі й невідомі досі варіанти і студіювати їх детально, розширюючи в міру потреби дослід на сусідні країни, з якими наші пісні виявляють органічний зв'язок, притягуючи до порівняння матеріал прозовий, старі друки, загалом усе, що може причинитися до якнайповнішого розуміння даної пісні, – оце моя мета. Наші збірники пісень друковані і недруковані, містять таку масу різnorodного матеріалу, дуже часто накиданого безладно, записаного руками малотямущих збирачів, усного й книжного, що вже саме почищення цих хащів і внесення якогось ладу в ті праліси може бути корисною роботою. Але слідом за цим елементарним ділом виринають інші, далеко важніші проблеми: зв'язок пісні з життям і його інтересами, зв'язок з історією народу, його національною свідомістю та соціальним почуттям, зв'язок з загальною еволюцією народу з хронологією його подій, з психологією його творчості. Такі критичні дослідження над поодинокими піснями дуже часто дозволяють нам заглянути ближче в те, з яких сфер і груп народної маси плили дані пісні, в яких сферах оберталися, яким інтересам чи поглядам служили».²²³

І.Франко проаналізував низку історичних пісень та дум XVI – XVII століть, вказав на їх нерозривний зв'язок з життям народу, його поступом, боротьбою за незалежність. О.Дей так оцінює цю працю: «Особливо глибоким аналізом історичних фольклорних творів відзначаються такі розділи «Студій» як-от: «Штефан-воєвода», «Іван і Мар'яна», «Колядка про святу Софію в Києві», «Ведемедівка», «Подільянка» та ін. Притягаючи матеріал російського, сербського та болгарського фольклору. Франко показує в «Студіях» спорідненість художньої творчості слов'янських народів, вірно розкриває джерело цієї спорідненості – конкретні історичні умови життя і боротьби слов'янських народів з чужоземними поневолювачами».²²⁴

І.Франка цікавили пісні про опришків, які він назвав «найзамітнішим зав'язком епосу червоноруського». Відносно них

²²³ Франко Іван. Переднє слово до «Студії над українськими народними піснями»// Франко Іван. Вибрані статті про народну творчість. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1955. С.62.

²²⁴ Дей Олексій. Іван Франко і народна творчість. К.: Державне видавництво художньої літератури. 1955. С.62.

він висловився так: «Ми побачили тут, так само, як і в інших разях (наприклад, в піснях і оповіданнях про Палія), що пісня стоїть далеко ближче до фактичної основи, передає факт вірніше (хоч не завжди документально вірно) і в правдивім освітленні, не підкрашуючи, не ідеалізуючи його, коли тим часом оповідання швидко всисають в себе різні мандруючі легендові, а то й міфічні мотиви і вказують нам дану історичну особу в зовсім не історичнім і невірнім світлі, розмірі і оточенню. Таке сталося на Україні з Палієм, а у нас з Довбушем, а властиво Олексою Добошуком, а почасти з усім опришківством».²²⁵

О.Дей називає праці Івана Франка «Жіноча недоля в руських піснях народних» і «Дещо про Борислав» найвищим досягненням української фольклористики, оскільки в цих роботах учений розкрив характер новішої української пісенності ХІХ ст. Ця розвідка ґрунтується на матеріалі, записаному ним самим а також М.Павликом, І.Мохом, А.Павлик та ін. Іван Франко відбирає для аналізу найхудожніші і найяскравіші твори щодо змісту і форми, саме ті, що «...як твори народної лірики... можуть сміло рівнятися з найдосконалішими такого роду творами всіх часів і народів».

І.Франко проаналізував жіночі ліричні українські пісні і висловив таку думку: «Кожен, хто звик пильно придивлятися життю народному і особливо слідити його безмірно цікаві духовні прояви, мусить звернути увагу на ті пісні, на ті, сказати по правді, жіночі невірні плачі. Особливо тим цікаві вони – крім своєї основи, – що майже всі, за винятком деяких мандрівних, а лиш до нашого життя більше або менше приноровлених, суть новішого, майже сумного походження, як це доказує бесіда, чиста, без архаїзмів, часом зовсім локального забарвлення, – як доказують також зовсім нові сучасні поняття і обставини в них зображені. Чи не показує нам сей факт, що доля нашого жіноцтва стоїть тепер на переломі, що нові обставини життя суспільно-збільшаючися біднота і др. – заявляють тенденцію змінити становище нашого жіноцтва і, розуміється, змінити його на гірше. Правда, в самих піснях обіч всього непотішного факту ми побачимо ще й друге, противне явище – реакцію жіноцтва супроти більшаючого гніту. Маймо надію, що

²²⁵ Цит за: Дей Олексій. Іван Франко і народна творчість. Київ: Державне видавництво художньої літератури.1955. С.85.

гніт той чимдалі буде зменшуватися і що жіноцтво наше без перепони буде поступати дорогою духовного розвою вміру поступу цілого руського народу».²²⁶

І.Франко розглядає народні пісні, в яких ідеться про життя дівчини в батьківській хаті до заміжжя, а також про сум жінки над страченою молодістю у житті з удівцем чи нелюбом, чи пияком, її залежність від злої волі свекрухи, розповідає про найтонші деталі буття родинного. Це ніби історія життя української жінки, подана у піснях Іваном Франком, який вважав, що неволя жінки «основана на грубих і варварських обичаях народних, що чуття і здоровий розум народу супротивляються їй, що особливо жіноцтво дуже живо і виразно почуває свою ненормальність свого положення, але її викликає не що друге, як тиск поганих обставин економічних та життя родинне, викликає та сама сила, що на заході Європи, в краях далеко освіченіших, розвалює і нищить родинне життя робітників».²²⁷

За словами О.Дея, І.Франко був «одним із винятково щасливих збирачів новотворів: він першим в Галичині дослідив робітничу тему в народній творчості, особливо в коломийках».²²⁸ Іван Якович супроводжує тексти пісень обширним нарисом про життя робітників західноукраїнського промислового міста, про «чашу бідствій» простого народу і підкреслює, що «народ спосібний видобувати чимраз нові тони, відзиватися чимраз новими, а все хорошими, ніжними і характеристичними піснями на всі біжучі справи, котрі глибше діткнуть його життя і показують вплив на його суспільні і економічні обставини». Вчений пояснює, «щоб яке діло відкликалося у пісні народній, до сього треба: 1) щоб те діло було йому близьке, тикало часто його життя, вражувало ненастанно його увагу; 2) щоб воно тикало не певні вибрані одиниці, але цілу масу народу чи то в цілім краю, чи тільки в певній місцевості, т.є., звівши це на інші слова, щоб було діло більше економічне, ніж політичне; 3) щоб діло те було для народу ясне й зрозуміле».²²⁹

²²⁶ Франко Іван. Жіноча недоля в руських піснях народних//Франко Іван. Вибрані статті про народну творчість.Київ: Видавництво Академії наук Української РСР.1955. С.108.

²²⁷ Франко Іван. Жіноча недоля в руських піснях народних//Франко Іван. Вибрані статті про народну творчість.Київ: Видавництво Академії наук Української РСР.1955. С.135.

²²⁸ Дей О.І. Сторінки з історії української фольклористики.К., «Наук. думка», 1975.С.63.

²²⁹ Франко І. Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народу// Франко І.Зібр.тв. – У 50т. – Т.26. – К., 1980. – С.187.

У статті «Дещо про Борислав» автор підкреслив мотиви соціального протесту у робітничому фольклорі, виокремлює проблему грабіжницького способу господарювання великих підприємців, занепад дрібних власників: «До таких пісень, зложених свіжо, за наших днів, належать пісні про Борислав і про тамошню роботу при копальнях петролію та земного воску. Мені вдалося пісень таких записати небагато, і я не сумніваюся, що їх по різних селах Дрогобицького, Самбірського, Стрийського і Турчанського повітів – з них походить головна сила бориславського робочого люду – живе далеко більше». Тут І.Франко виступає не тільки як фольклорист, але й як етнолог, історик, філософ, статист, політик, економіст. Він пише: «Здумуючи тут подати тих кілька пісень про Борислав, котрі я недавно записав в Нагуєвичах, я бажав би був подати й повний образ самого Борислава, т.є. того ґрунту, на котрім вирости ті пісні. Але швидко я переконався, що начеркнення повного такого образу вимагало би цілої книжки, вимагало би обширних технічних та статистичних студій, до всього в мене тепер нема средств. Щодо статистики, то правду кажучи, про неї в Бориславі досі ніхто не думав, і вона вся ще лежить в громадських судових та адміністраційних актах та в фабричних і купецьких книгах підприємців бориславських і дрогобицьких. Чи коли удасться кому вичерпати що-небудь з тих джерел, цього я не знаю. Значиться, поки що, замість повного образу продукцій, торгівлі і статистики Борислава, я подам тільки деякі дані та цифри, які натепер у мене є під рукою».²³⁰

І.Франко високо оцінював такий фольклорний жанр як коломийка. Після того, як вийшла в світ I і II томи «Коломийок», що їх упорядкував Гнатюк, він відгукнувся на це видання дуже схвально і написав у 1914 році статтю про історію коломийкового розміру: «Ті короткі пісні, здавалося би, імпровізовані та все-таки переважно передавані з уст до уст, визначаються безмірним багатством образів природи та характерних рис людського чуття, різnorodних настроїв та тонів – від почуття найніжнішої любові до різного нападу на родинні та громадські непорядки, від влучної характеристики дівочої краси або народної вдачі до тонкого жарту або цинічного насміху. Взяті в своїй цілості, ті

²³⁰ Франко І.Я. Дещо про Борислав// Франко Іван, Вибрані статті про народну творчість. Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1955. С.143.

короткі пісні являються не так сучасною епопеєю народного життя, якої шукали колись польські романтики, як радше величезною панорамою з безліччю живих картин».²³¹

Вчений констатує, що коломийковий розмір зробився надзвичайно популярним в галицько-руській народній поезії аж у ХІХ ст. і що складено таких пісень щонайменше 10 000 дрібних. Він писав про коломийки: «Не знаєш, чому більш дивуватися: чи багатству поетичних мотивів, чи мелодійності, грації та простоті язика. Жарти пересипаються з висловами глибокого чуття, чистий запал мішається з іронією, ніжність з брутальними погрозами й прокляттями – зовсім як у дійсному житті. Автори й авторки не люблять царемоній і добирають найвлучніших слів, щоб передати свої почуття».²³²

Найпопулярнішими прозовими фольклорними жанрами називав І.Франко казку та байку. До казок він відносив ті твори, в яких дійсність переплітається з чудним елементом, а до байок – «короткі оповідання, в яких героями являються звірі або неодушевленні речі». Він вважав, що байки мають мандрівний характер, можуть бути і чужого, і книжного походження. Більшість казкових мотивів І.Франко відносить до «міжнародного добра». О.Дей вважає, що І.Франка «цікавила в казках і байках не історія їх мандрівок чи далекі джерела походження, а їх суспільно-важливе значення в конеретних умовах життя народу та історико-національна своєрідність опрацювання того чи іншого сюжету».²³³

Свідченням цього є такі його твори як збірка «Коли ще звірі говорили», віршовані казки «Коваль Бассім», «Абу-Касимові капці» та поема «Лис Микита». Один із розділів збірки «Коли ще звірі говорили» має назву «Байка про байку». Тут автор веде мову про морально-естетичне значення казки і байки в житті людини. «Не тим цікава, що говорить неправду, – пише він, – а тим, що під лущиною сеї неправди криє, звичайно, велику правду. Говорячи ніби про звірів, вона одною бровою підморгує на людей... Оті простесенькі сільські байки, як дрібні, тонкі корінчики вкорінюють у нашій душі любов до рідного слова, його

²³¹ Франко Іван. До історії коломийкового розміру// Франко Іван. Вибрані статті про народну творчість. К: Вид-во Академії наук Української РСР, 1955. С.99.

²³² Цит за: Дей О.І. Сторінки історії української фольклористики. К.: Наук. думка, 1975. С.103.

²³³ Дей О.І. Сторінки історії української фольклористики. Київ: Наук. думка, 1975. С.107.

краси, простоти і чарівної милозвучності. Тисячі речей у житті забудете, а тих тихих хвиль, коли нам люба мама чи бабуся оповідала байки, не забудете до смерті».²³⁴

І. Франко переклав на українську мову казки інших народів світу, широко послуговувався формою казки-сатири, як-от: «Свинська конституція», «Звірячий бюджет», «Історія кожуха», «Казка про Добробит», «Як русин товкся на тім світі», «Як згода дім будувала». «Опозиція», «Свиня», «Доктор Бессарвісер».

І.Франко досліджував також легенди, вважав, що це оповідання, в яких перемішана дійсність з елементами чудесними, взятими зі сфери уявлень та церковно-релігійних вірувань. До таких творів, на його думку, належать оповідання про біблійні теми, розповіді про святих, про чудеса, про чарівників, чудовиськ, потвор, про кінець світу, твори моралізаторського та філософського характеру, міфічні оповіді. Перу І.Франка належать публікації легенд в рубриці «З уст народу» в журналі «Житє і слово» (1894 – 1895), в п'ятитомній збірці «Апокрифи і легенди з українських рукописів» (1896 – 1910), розвідки «П'ятницьке чудо в Корсуні» (1901), «Святий Климент у Корсуні» (1902), «Наливайко в міднім биці» (1906) та ін.

І.Франко зауважував, що на народну творчість мала значний вплив апокрифічна література. У передмові до видання «Апокрифи і легенди» він писав: «Що торкається нашої усної словесності, то тут вплив апокрифічних оповідань був далеко значніший і дуже глибокий. Досить буде сказати, що самі тексти тих оповідань досі знаходиться в руках нашого селянства, читаються письменними, а радо слухаються неписьменними людьми. От тим-то й не дивно, що з уст українського народу збирачі позаписували велику часть апокрифічних оповідань!»²³⁵

Вчений досліджував легенди про історичні події, вважав, що «легенди – це не історія», проте вишукував зерно історичної правди в цих текстах. Про свій метод дослідження легенд він висловився так: «Все діло в тім, щоб уміти видобувати правду, як матеріал із руди. Так само як у металургії, так і в історіографії се діло вимагає значних технічних засобів, виробленого критичного

²³⁴ Цит. За: Дей О.І. Сторінки історії української фольклористики.Київ: Наук. думка, 1975. С.107.

²³⁵ Цит за...: Дей О.І. Сторінки історії української фольклористики.Київ: Наук. думка, 1975. С.111.

методу та великої обережності, щоб могло довести до результатів більш-менш цінних для нашого розуміння минувшини».²³⁶ Легендарний сюжет письменник використовував як сюжетний матеріал у повісті «Петрії і Довбашуки», повісті «Захар Беркут», оповіданні «Як Юра Шикманюк брів Черемошем», поемі «Терен у нозі». Легенди цікавили І.Франка як джерело народної мудрості, яку він осмислював у таких своїх творах як «Мій Ізмарагд», «Давнє й нове». Іван Франко також здійснював переклади індійських легенд.

Народні оповідання І.Франко поділив на такі: а) оповідання про історичних осіб, про події та місцевості; б) щоденні побутові оповідання і новели, названі ним «народною белетристикою»; в) місцеві перекази. Дослідник наголошував на тому, що оповідання першої групи відображають ставлення народу до певних історичних осіб, є дуже цінними. До місцевих переказів він відносив оповідання про людей та про місця, які мають вузьке локальне поширення. Такі місцеві перекази, на його думку, є цінним матеріалом і закликав колег негайно записувати їх. Чимало таких текстів було опубліковано в «Етнографічному віснику», серед них і такі, що були записані В.Гнатюком та І.Франком власноруч.

У фольклорному доробку І.Франка важливе місце посідають народні приповідки. У термін «приповідка» вчений об'єднував такі твори як приказки, прислів'я, прокляття, мудрування та ін., їм присвятив працю «Галицько-руські приповідки», де розробив науковий метод їх упорядкування, а саме:

- а) упорядкування не за штучними «філософськими» схемами, виражених найновіше в певному слові;
- б) подання пояснень до кожної приповідки;
- в) детальне нумерування творів;
- г) вказівки на паралелі до кожної приповідки, у інших, у першу чергу через сусідніх народів. Вчені вважають, що вироблена наукова система і практика публікацій народних приказок і прислів'їв є серйозним досягненням української фольклористики.²³⁷

²³⁶ Цит за...: Дей О.І. Сторінки історії української фольклористики. Київ: Наук. думка, 1975. С.112..

²³⁷ Дей О.І. Сторінки з історії української фольклористики. Київ: Наук. думка, 1975. С.175.

Записувати приповідки І.Франко почав іще в гімназійні роки. Збірка приповідок втрое або навіть вчетверо за розміром перевищила збірку Номиса, в яку увійшли приповідки з усієї України. Вчений зауважує: «Те багатство одначе показує мені чим далі, тим виразніше, що й оця збірка дуже далека від вичерпання всього скарбу нашої мови і народного досвіду; кожна нова збірочка, хоч би яка мала і хоч би як принагідно зроблена, дає мені обік речей відомих бодай кілька інтересних варіантів і бодай кілька нових, відомих досі приповідок. От тим-то я й звертаюся тут з уклінною просьбою до всіх любителів нашого народу і його гарної образовой та многовіковим досвідом збагачення мови, не покидати й далі своїх заходів коло збирання тих перлин».²³⁸ У цій збірці Франко всюди дотримується «принципу географічного уміцєвлення приповідок». Він вважав приповідки маніфєстацією народної мудрості.

У праці «Останки первісного світогляду в руських і польських загадках народних» Іван Франко надає значної ваги первісному анімістичному світогляду у винекненні загадок, пояснює за допомогою їх метафоричність мови, залишки первісних понять, що збереглися у мовних зворотах. Дослідник звертає увагу на анімістичні загадки, «в котрих стрічаємо виображення і персоніфікації тотожні з тими, які доховали нам старинні міфології. Виразним слідом давніх міфологічних вірувань, немов би живцем перенесеним до загадки народної, єсть, наприклад, представлення неба як Вітця, а землі як Матері в загадці руській: Тато високий, мама широка, син кучерявий, а невістка сліпа (Чубинський), де «тато» значить небо, а «мама» – землю, «син» – воду, «невістка» – ніч. Дуже далекої старини сягає також представлення дня як вола..., а вітру в подобі коня».²³⁹

І. Франко вважав, що «для писателя і поета, котрий хоче вникнути в тайники мови народної і підглянути ті пружини, котрими вона найлегше може порушити серце і чуття людське», дуже потрібно вивчати загадки. Вчений радить переймати

²³⁸ Франко Іван. Галицько-руські приповідки (Із передмови)// Франко Іван. Вибрані статті про народну творчість. Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1955. С.175.

²³⁹ Франко Іван. Останки первісного світогляду в руських і польських загадках народних// Франко І.Зібр.тв.. – У 50т. – Т.26. – К., 1980. – С.337 – 339.

майстерність від народу, стискати думку і конденсувати досвід у лаконічній формі.

Іван Франко – представник культурно-історичної школи

Сучасні вчені І.Денисюк, О.Вертій, Я.Герасим, М.Дмитренко, М.Матвійчук, Т.Руда та ін. вважають, що діяльність Івана Франка в галузі фольклористики «складно убгати в межі якоїсь наукової школи».²⁴⁰

Ярослав Герасим на підставі вивчення фольклористичної спадщини І.Франка, бере до уваги типологію Л.Білецького, П.Волинського, дослідження у цій царині ділить на такі, що належать до:

- культурно-історичної школи;
- історико-порівняльної (компаративістичної) школи;
- філологічної школи.

З метою довести приналежність І.Франка до культурно-історичної школи, Я.Герасим наводить низку аргументів і підкреслює, що:

1) за І.Франком, «з...культурно-історичного становища щезає для історика літератури різниця між т.зв. усною людською і писемною літературою»;

2) І.Франко визнавав свою приналежність до культурно-історичної школи і писав: «Принципи і методи культурно-історичної школи є...провідними думками моєї праці над історією літератури южноруської», і вони покладені в основу плану викладів літератури в університеті, у якому передбачено аналіз козацького епосу та огляд фольклористичних досліджень;

3) Іван Франко виклав концепцію своєї історичної школи;

4) свої студії над українськими піснями, а зокрема їх цикл про Хмельниччину, виконав він теж у дусі культурно-історичної школи, порушував характерну для неї проблематику в інших своїх розвідках.²⁴¹

²⁴⁰ Дмитренко Микола. Іван Франко як фольклорист// Слово і Час. 2006. №1. С.51.

²⁴¹ Герасим Я.І. Іван Франко і культурно-історична школа// Герасим Я.І. Нариси до історії української фольклористики. Київ: Знання, 2019. С.178.

Вчені підкреслюють, що сам І.Франко «теретично осмислив наукові методи дослідження усної народної творчості, принципи культурно-історичної школи».²⁴²

Концепцію культурно-історичної школи І.Франко розглянув у працях «Етнологія та історія літератури», «Мотиви», для з'ясування й обґрунтування «Плану викладів історії літератури руської». Він визначив три фази у розвитку методології дослідження. Перша фаза – бібліографічна, друга – біографічна, третя окреслена назвою культурно-історичної».²⁴³ Вчений акцентував увагу на зв'язку словесності з історичною дійсністю: «Все, що тільки впливає на зміну у формі або змісті цього духовного життя, має бути предметом пильної уваги з боку історика літератури, але й політичне і економічне життя повинні братися до уваги; історик літератури мусить бути істориком цивілізації свого народу і історію літератури повинен розглядати як частину, і то дуже значну, хоч і єдину, історії цивілізації».²⁴⁴

Ярослав Герасим пояснює поняття цивілізація як таке, що порівнюється з атмосферою, яка оточує людину: «Ця атмосфера не знає жодних кордонів, вона витворює цивілізаційні течії, які діють на літературний твір, знаходять свій вираз у зміні смислів та естетичних оцінок».²⁴⁵ Іван Франко пояснював: «Така широка постановка поняття історії літератури вийшли в значній мірі від тієї галузі знання, яку ми звикли на англійський зв'язок називати фольклористикою або народознавством».²⁴⁶ Таке замикається коло: фольклор – література – їх вивчення», – констатує Я.Герасим.²⁴⁷

Іван Якович аналізує фольклор про Хмельниччину «на широкому історичному тлі», яке змальоване з великим розмахом. На підставі просіяних через чисте сито матеріалів дослідник виявляє колосальну ерудицію і надзвичайний науковий талант»²⁴⁸, – зауважує Я.Герасим.

²⁴²Герасим Я.І. Іван Франко і культурно-історична школа// Герасим Я.І. Нариси до історії української фольклористики. Київ: Знання, 2019. С.178.

²⁴³ Франко І. Твори: у 50 т. Т.29. С.277.

²⁴⁴ Франко І. Твори: у 50 т. Т.29 С.277.

²⁴⁵ Франко І. Твори: у 50 т. Т.29. С.277.

²⁴⁶ Франко І. Твори: у 50 т. Т.29. С.278.

²⁴⁷ Герасим Я.І. Іван Франко і культурно-історична школа// Герасим Я.І. Нариси до історії української фольклористики. Київ: Знання, 2009. С.179.

²⁴⁸ Герасим Я.І. Іван Франко і культурно-історична школа// Герасим Я.І. Нариси до історії української фольклористики. К.: Знання, 2009. С.187.

Саме Ярослав Герасим здійснив спробу накреслити своєрідну «програму», схему чи «анкету», за якою І.Франко аналізував думи та історичні пісні.

1.Згромадження великої кількості історичних матеріалів різними мовами для характеристики доби, тла аналізованої пісні.

2.Критична інтерпретація цього матеріалу, встановлення прийомом перехресних зіставлень, зерен історичної епохи.

3.Переказ змісту твору.

4.Пошук в історичних матеріалах фактів, співвідносних з відповідними реаліями фольклорного тексту.

5.Розгляд хронології публікацій аналізованого тексту.

6. Зіставлення варіантів твору.

7.Реконструкція найновішого тексту, якщо варіанти твору не надто різняться між собою (У першому томі таких студій І.Франко робить 25 таких реконструкцій).

8.Встановлення часу виникнення твору.

9. Загальна естетична оцінка пісні.

10. Поцінування певних художніх особливостей твору.

11. Висновок про історичну вартість твору.

12.Зіставлення аналізованого тексту з іншими народними піснями, а також віршами літературного походження, написаними українською, польською, латинською мовами.²⁴⁹

Свої міркування щодо історичного методу аналізу народної творчості І.Франко виклав у праці «Як виникають пісні?» Це питання автор вважав питанням першого плану і без відповіді на нього неможливо використовувати науковцям етнографічний матеріал. Він вважав, що «ці матеріали, взяті разом, становлять таку масу суперечностей і подібностей, оригінальних рис і зворотів чи мотивів, спільних різним, далеко одним від одного розсіяним народом, що сама постановка в такий спосіб відкрила перед дослідниками цілий світ таємних духовних зв'язків, віковичних течій, впливів і взаємних стосунків до цього часу мало досліджених чи навіть непередбачуваних. Відразу з'ясувалося, що у цій «святій скрижалі» не якийсь окремий народ, а цілі століття найрізноманітніших впливів і зв'язків залишили свої відбитки і що це є скоріше великий геологічний шар, де упереміш знаходяться чи то збережені в цілості, чи то до

²⁴⁹ Герасим Я.І. Іван Франко і культурно-історична школа// Герасим Я.І. Нариси до історії української фольклористики. К.: Знання, 2009. С.188.

невпізнання зруйновані і твори місцевого життя, і тисячі мандруючих пам'яток, занесених морем і сушею, вітрами і хвилями, і льодовиками більше чи менше асимільованих, так що повністю розмотати цей заплутаний клубок у межах одного краю і народу абсолютно неможливо без одночасного проведення такої роботи у всіх майже народів нашої раси і навіть інших рас, з якими історія приводила нас у контакти».²⁵⁰

Івана Франко вважав, що «народ творить свою пісню з того матеріалу вражень та ідей, якими живе ціла маса його земляків, Творячи її, він не стає і не може стати вище від інших: із скарбів своєї індивідуальної душі він в головних контурах не може зачерпнути ані іншого змісту, ані інших форм, крім тих, що становлять поживу цілої маси. Його пісня є отже якимось виразом думки, вражень та стремлінь цілої маси, і тільки таким чином вона стає здатною до сприйняття і засвоєння її масою».²⁵¹

Професор М.Дмитренко підкреслює, що в своїх фольклористичних працях І.Франко використовував і генетичний метод, і історико-порівняльний, відповідно до характеру матеріалу, застосовував здобуття міфологів та ін., що він наполягав на тому, аби народознавча наука використовувала різні методи.²⁵² Так, у праці «Найновіші напрями в народознавстві» (1894) Іван Якович писав: «А що кожен метод, вживаний більш чи менш однобічно, плодить низку теорій, – які в одній галузі слухні, а в іншій – ні, – то справа натуральна».²⁵³

І.Франко характеризував теорії, школи, нове бачення усної народної творчості у таких працях як «Розбір думи про бурю на Чорнім морі», «Етнологія та історія української літератури», «Дві школи у фольклористиці», «Відповіді критикові “Перебенді”», «Студії над українськими народними піснями» та ін.

Вчені прийшли до висновку, що науковий доробок Івана Франка в царині фольклористики належить до культурно-історичної школи, а «загалом сповідував своєрідний методологічний плюралізм, тобто різні методи і підходи до вивчення усної народної творчості та писемної літератури, але

²⁵⁰ Франко І. Як виникають народні пісні// Франко Іван. Вибрані статті про народну творчість. Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1955. С.54.

²⁵¹ Франко Іван. Як виникають пісні// Франко Іван. Вибрані статті про народну творчість. Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1955. С.56.

²⁵² Дмитренко Микола. Іван Франко як фольклорист// Слово і Час.2006. -№1. С.54.

²⁵³ Франко І. Твори: у 50т. Т.45. С.258.

такі, що забезпечували науковий аналіз, урахувували національну специфіку мистецьких явищ і зовнішні впливи, дозволяли простежити генезу твору, його трансформацію, жанрову своєрідність, естетику, мовне багатство, закоріненість у соціально-економічне життя народу, «що вгору йде». Тому очевидно, що, аналізуючи діяльність ученого в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., враховуючи значні теоретичні здобутки і збирацький доробок, можна тільки слушно ставити питання про фольклористичну школу І.Франка».²⁵⁴

Запитання та завдання для самоперевірки

1. Доведіть, що саме матері Івана Франка належить провідна роль у зацікавленні сина фольклором.

2. Поясніть, що є документальним свідченням зацікавленості Івана Франка усною народною творчістю і першими кроками науковця-фольклориста.

3. Охарактеризуйте зошит з першими фольклорними записами Івана Франка, доведіть, що в ньому присутній науковий підхід до фіксації усної народної творчості.

4. Складіть розповідь про діяльність І.Франка – фольклориста під час його навчання у Львівському університеті.

5. Розкажіть, з якими закликами звернувся Іван Франко до галицької інтелігенції.

6. Складіть розповідь про діяльність гуртка фольклористів під керівництвом Івана Франка.

7. Поясніть, в чому вбачав Іван Франко місію галицької інтелігенції.

8. Складіть розповідь про діяльність Івана Франка у часописі «Життє і слово».

9. Опишіть експедиційну діяльність Івана Франка у 1900 році.

10. Назвіть праці Івана Франка, присвячені народній пісні.

11. Випишіть у зошит висловлювання Івана Франка про колядки та щедрівки.

12. Розкажіть про студії Івана Франка над історичними піснями та думами.

²⁵⁴ Дмитренко Микола. Іван Франко – фольклорист // Слово і Час. 2006. 2006. №1. С.54.

13. Проаналізуйте працю Івана Франка «Жіноча неволя в руських піснях народних».

14. Проаналізуйте працю Івана Франка «Дещо про Борислав».

15. Розкажіть про доробок Івана Франка в царині казкознавства.

16. Процитуйте висловлювання видатних діячів науки про фольклористичну діяльність Івана Франка.

17. Іван Франко писав: «Виразних і тривких границь між словесністю і письменством нема, бо те, що раз затверджено на письмі, може переходити знов в усну традицію, в пам'ять і життя нових поколінь, те, що вчора зложилося в усній передачі або існувало від віків у пам'яті людей, сього дня може бути закріплене письмом». Доведіть правдивість цієї думки.

18. Прочитайте статтю І. Франка «Жіноча неволя в руських піснях народних», складіть до неї тезовий план.

19. Прочитайте уривок зі статті Івана Франка «Як виникають народні пісні», доведіть її актуальність для сучасної фольклористики.

20. Прочитайте статтю Івана Франка «Дещо про Борислав», випишіть з неї найважливіші думки.

21. Складіть список фольклористичних праць Івана Франка.

Іван Франко про весільні пісні і обряди

[...] Як вони мені подобалися. Що я кажу – сподобалися! Ще відколи слухаю та читаю народні пісні, – вони ніколи не зробили на мене такого глибокого враження. Це, певне, тому, що перший раз трапляється мені бачити одну групу пісень в цілості, і то ще в такій повній і багатій. Але скільки там пречудних образів попри дикій і напіввиробленій формі, – скільки чуття, скільки геніальних порівнянь, скільки глибокостаровинних споминок та окрушин, що становлять цінний матеріал соціологічний, етнологічний і мовний. А скільки здорових, ясних і правдиво людських поглядів на життя! З якою теплотою оспівана доля жінки перед її шлюбом і по шлюбі! Якими широкими рисами

змальований стан народу, що був колись у глибокій старовині!
Мені слів не стає на похвалу тієї епопеї селянського життя. [...].

З листа до Ольги Рошкевич 1870 р.

Цитується за книгою: М.С. Возняк.

З життя і творчості Івана

Франка.

К., Вид-во АН УРСР,

1955, с. 222.

[...] Я дав переписувати весільні пісні з Лолина. [...] В піснях лолинських мене зацікавила особливо одна партія – дуже жива перемова – гумористично трактована сварка між хором дружини молодії і дружиною молодого. [...].

З листа до М. Драгоманова від 4 грудня 1883 р.

Цитується за книгою: М.С. Возняк.

З життя і творчості Івана Франка.

С. 225.

[...] Я зладив для краківської Академії збірник пісень весільних з Лолина, записаних Ольгою Рошкевич. Є це один з найкращих комплектів весільних пісень з усіх, які я досі видав, містять щось коло 190 номерів, – пісні й обряди дуже цікаві.

З листа до М. Драгоманова від 10 травня 1884 р.

Цитується за книгою: М.С. Возняк.

З життя і творчості Івана Франка, с. 226.

Із статті Івана Франка «Жіноча неволя в руських піснях народних»

Коли се правда, що мірою культурності всякого народу може служити те, як той народ обходиться з жінкою, то й се безперечна правда, що русько-український народ за сею мірою покажеться висококультурним.

[...] Се також признали трохи не всі етнографи, не кажучи вже про велику щирість і ніжність чуття, котре такими чистими перлами вилилися в незліченних чудово гарних піснях жіночих. Уже сама зверхня подоба руського жіноцтва – складана, свободна, гарна, – само його сміле та певне виступування супроти чужих

людей: все те свідчить дуже корисно про поважне, людське становище жінок серед руського народу.

А прецінь же між жіночими піснями руського народу зустрічаємо дуже багато так сумовитих, так жалібно болющих, розкриваючих нам таку многоту недолі, що вдумавшись в ті пісні і в те життя, котре їх викликало, ми не можемо не вжахнутися, не можемо не спитати самих себе: невже ж се правда? невже ж се може діятися у нас, перед нашими очима, між нашим лагідним руським народом? Особливо замужня жінка винаходить в своїй житні чимраз нові рани і недогоди, на котрі нарікне в піснях.

Кожний, хто звик пильно придивлятися життю народному і особливо слідити його безмірно цікаві духом прояви, мусить звернути увагу на ті пісні, на ті, сказати по правді, жіночі невірничі псалми. Особливо тим цікаві вони – крім своєї основи, – що майже всі, за винятком деяких мандрівних, а лиш до нашого життя більше або менше приновлених, суть новішого, майже сучасного походження, як се доказує бесіда, без архаїзмів, часом зовсім локально забарвлена, – як доказують також зовсім нові сучасні поняття і обставини, в них зображені. Чи не доказує нам сей факт, що доля нашого жіноцтва стоїть тепер на переломі, що нові обставини життя суспільного – збільшаючися біднота і др. – заявляють тенденцію змінити становище нашого жіноцтва і, розуміється, змінити його на гірше!. Правда, в самих піснях обіч сього непотішного факту ми побачимо ще й друге, противне явище – реакцію жіноцтва супроти більшаючого гніту. Маємо надію, що гніт той чимдалі буде зменшуватися і що жіноцтво наше без перепони буде поступати дорогою духовного розвою в міру поступу цілого руського народу.

Розправа, котру отже подаю, основана майже виключно на матеріалах рукописних, на піснях, зібраних мною самим і моїми товаришами (особливо М.Павликом, Ів. Мохом і др.) в різних околицях Галичини самими послідніми роками. Деякі з тих пісень були й печатані чи то в такій формі, як тут подаються, чи в варіантах. При кінці розправи я подам їх порівняння з печатними відмінами. Запримічу ще, що зведені тут пісні жіночі, безперечно, найкращі і щодо змісту і щодо форми з всього (крім хіба деяких дум історичних), що коли-небудь витворила наша фантазія народна, і як твори народної лірики многі з них можуть сміло рівнятися з найдосконалішими того роду творами всіх часів і

народів. Додам ще, що й мелодії многих із тих пісень так чудово хороші, що слова становлять лиш половину їх чаруючої сили. [...]

Цитується за виданням:

Іван Франко.

Вибрані статті про народну творчість.

Упорядкував О.І.Дей.

К., Вид-во АН УРСР, 1955, с.107 – 108.

Із статті Івана Франка «Як виникають народні пісні»

Народні пісні на протязі віків переходили ті самі шляхи, що й багато інших предметів сучасної науки. Довгі віки не зверталось на них жодної уваги, вчені відносились до них з погордою, як і взагалі до мови простого народу, до його життя, звичаїв і звичок, як ставились з погордою і до самого народу. Лише під кінець минулого століття під впливом народжуваного в літературі сентименталізму і звернення до природи, а також під впливом нових напрямків суспільних, історичних та філологічних наук, кинулися в різних країнах до їх збирання.

Само собою зрозуміло, що перші збирачі народних пісень передусім звертали увагу на такі пісні, які найбільше відповідали їх науковим або політичним інтересам, чи нарешті пануючим в літературі смакам. [...]

[...] Романтична школа в Польщі проголошує в устами Міцкевича народну пісню «святою скрижаллю», в якій народ зберігає свою звитяжну зброю, пряжу своїх дум і квіти своїх почуттів: річ очевидна, що кожна національна група, в якій розбуджується свідомість, прагне не лише мати таку скрижаль, але й прагне мати її в себе в цілковитій чистоті й недоторканості. Мало того, що кожна група звертається до своєї скрижалі, щоб в ній відшукати саме те, чого в цій групі потрібно відшукати зброю, здатну відстояти вали народної самостійності. Народна пісня з святої скрижалі сама стає зброєю, яка діє за і проти. Міфологи, філологи, історики і політики беруть її in erudo, як доказ до своїх тверджень і теорій: що не підходить до тих тверджень і теорій, те або відкидається як не варте уваги, або намагаються його підмалювати чи витлумачити по-своєму. А коли нарешті демократичні та революційні рухи нашого століття

в деякій мірі примусово звернули увагу мислячих людей на народ, на необхідність пізнання його й вивчення, коли з розпливчатих давніших доктрин – старовинності, міфології, лінгвістики і т.д. – почала відокремлюватись нова потужна наука етнографія, то й тут спочатку влазив хто хотів із своїми упередженими поглядами і намагався під виглядом пізнання поглядів народу на підставі його власних пісень втлумачити народу ті погляди, які сам шанував. Так, в українській літературі ми бачили теологів, які на підставі народних пісень та прислів'їв приписували народові повне і детальне знання християнської догматики, але бачили також і соціалістів, які на тій самій підставі оголошували, що поняття українського народу в суспільних справах хоч не ясні, проте близько підходять під ідеал соціалізму.

Тільки в найповніший час чимраз ширше починає торувати собі шлях цілком наукове розуміння і пояснення пісень та інших усних народних творів як матеріалу до народної культури, а отже як матеріалу історичного, як документа; як в сучасній історичній науці зникло або поволі зникає апріористичне трактування предметів, тобто підтягування чи навіть підфарбовування історичних документів під певні наперед взяті схеми та конвенції, і вступає місце індуктивному відбудуванню минулого за допомогою якнайдокладнішого критичного розгляду і дослідження кожної цеглини, кожного документа і кожної вміщеної в ньому деталі, – так і в етнографічній науці, яка під впливом вищезазначеного методу стає частиною історії культури, на місце давнішого некритичного методу стає частиною історії культури, на місце давнішого некритичного користування сирим матеріалом усної народної літератури поволі вступає критичне опрацювання того матеріалу для наукових цілей. І як при критиці історичних документів першим і найважливішим питанням є питання автентичності, а отже, генезису, походження даного документа, так тут висунено тепер на перший план питання: *як виникають і звідки походять народні пісні?* Без певної і рішучої відповіді на те питання неможливе наукове використання нагромаджених за сто років етнографічних матеріалів, бо ті матеріали, взяті разом, являють таку масу суперечностей, оригінальних рис і зворотів чи мотивів, спільних різним, далеко один від одного розташованим народам,

що саме підняття питання в такий спосіб відкрило перед дослідниками цілий світ таємних духовних зв'язків, вікових течій, впливів і взаємних стосунків, до того часу мало досліджених чи навіть не підозріваних. Виявилось відразу, що в тій «святій скрижалі» не жоден окремий народ, але цілі століття найрізноманітніших впливів і зв'язків склали свої крихти і що це є радше великий геологічний поклад, де всуміш зберігаються чи то в цілості збережені, чи то до невпізнання поруйновані і твори місцевого життя, і тисячні мандруючі пам'ятки, занесені морем і суходолом, вітрами і хвилями і льодовиками, засимільовані більше або менше, так що повністю розмотати той закручений клубок в межах одного краю і народу зовсім неможливо без одночасного здійснення такої праці справді у всіх народів нашої раси і навіть інших рас, з якими історія вводить нас в стосунки. До здійснення такої велетенської праці ще дуже далеко – перед нами окреслюються її контури, хоч велика маса дослідників невтомно працює над нею; і якщо в наступному нарисі я хотів би подати читачам кілька рис з тієї нової науки, то роблю це скоріше з тим наміром, щоб звернути увагу на цей досить цікавий, а у нас до цього часу мало відомий предмет, ніж з претензією подати тут щось не тільки нове, але хоч би повністю стверджене і всюди прийняте наукою.

Не так давно в звітах історично-літературної комісії Краківської академії наук ми читали розвідку доцента Львівського університету Кравчинського, в якій той учений муж серйозно твердить, що саме поняття народної пісні, тобто колективної творчості, є абсурдним і що пісні, які сьогодні живуть в устах народу або записані з його уст, є витвором «моральних та інтелектуальних вождів народу», тобто напевно тої самої «суспільної ієрархії», якій завдячуємо в Галичині так багато різноманітних добродійств. Подібне твердження не тільки не заслуговує на заперечення, але само по собі є найкрасномовніше свідоцтво, що автор не має уяви про суть і історію поезії і що в тій матерії знаходиться в стадії того, що німці називають «*der Kohlerglaube*».

Український народ пояснює походження українських пісень міфологічно. Авторами народних пісень є морські люди, що співають їх, плаваючи по хвилях. Чумаки, що працюють при

добуванні солі, підслухують ті пісні і приносять на Україну. А народна пісня говорить:

Співаночки мої любі, де я вас подіну?

Збирав я вас в лісах, борах, по полю посію.

Легко зрозуміти, що оповідання й пісня вказують тут на одне з джерел поетичної творчості взагалі, на запас вражінь, які знаходить людина в природі (над морем, в горах, лісах і т.д.). Лише питання про виникнення народних пісень і про те, що властиво робить їх народними, залишається нерозв'язаним.

Для вияснення того питання нам передусім треба уявити собі поетичну творчість сучасних нам поетів-митців. Митець, який свідомо створює поетичний твір, перш за все вибирає предмет, найбільш відповідний його індивідуальності, вдачі і характерові його таланту, намагається вивчити, опанувати той предмет, вдуматися і вслухатися в нього і потім заповнити його рамки, так сказати, викристалізуваним змістом свого власного я. Звідси виходить, що кожен твір професійної поезії, чим він є досконалішим і глибшим, тим в більшій мірі носить риси доби і обставин, серед яких він виник, риси поглядів, спрямування, ідейності, одним словом, індивідуальності самого поета. Це найпереконливіше стверджує визнання великого німецького майстра Гете, котрий всі свої художні твори назвав (і цілком слушно) *Gelegenheitsgedichte*.

Цілком інакше стоїть справа з народними піснями. Що в них перш за все вражає нас, так це не відсутність індивідуальності. Навіть на думку нам не приходить дошукуватись автора кожної поодинокі пісні, а що стосується їхньої хронології, то тільки більші історичні періоди витискають на них свої окремі знаки, що їх і так пізніші періоди намагаються чимраз більше затирати.

Чим же це пояснити? Здається, що найпростіше і найдоречніше буде пояснення, коли звернем увагу на середовище, в якому виникає народна пісня. Народ, що створює пісні, є народом неосвіченим, він не читає газет, живе життям патріархальним або військовим. Всі члени його стоять на однаковому ступені розумового розвитку, інтереси, стремління і заняття їх є більш-менш ті самі. Народний же поет творить свою пісню з того матеріалу вражінь та ідей, яким живе ціла маса його земляків. Творячи її, він не стає і не може стати вище від інших;

із скарбів своєї індивідуальності душі він в головних контурах не може зачерпнути ані іншого змісту, ані інших форм крім тих, що становлять щоденну поживу цілої маси. Його пісня є, отже, якимось виразом думки, вражіння та стремління цілої маси, і тільки таким чином вона стає здатною до сприйняття і засвоєння її масою.

Ми розповіли вище, що народний поет творячи якусь нову пісню, користується зі змісту і з форм тих, які вже застав. Що ж то за зміст і за форма? Це питання, досконало сформульоване, приводить нас до самих початків всякої поезії, до тієї «праісторії поетичного і загалом мистецького розвитку», в якій з одного джерела випливали і первісні релігії і обряди, і пісні. Джерелом їх не є, як це донедавна охоче тверджено, багатство фантазії в первісної людини, що живе в безпосередньому зв'язку з природою: первісна людина нічого майже не творить з фантазії і не може творити, бо ця фантазія у неї надзвичайно убога через малу кількість і малу різновидність сприйнятих вражень. Джерелом первісних епічних мотивів є, скоріше, та відсутність межі між сприйняттям і дією, та надзвичайна живість і різкість проявів почуття, яка в диких людей і тепер ще б'є в очі кожному європейцю. Всякий незвичний факт, незвичне явище порушує розум до найвищого ступеня, проявляється в криках, рухаха, жестах і звертаннях, які посилюючись завдяки своїй масовості, переходили в пісню. Кожне нове повторення подібного факту або явища викликає новий вибух спільного почуття, нову імпровізацію на давній мотив і одночасно нове збагачення, розвинення її тексту, підпорядкування його до певної міри під такт спільного танцю і під акомпанемент спільних мімічних рухів.

Отже первісна поезія була, по суті, колективним вибухом почуттів, збірною імпровізацією, рівночасно співаною, танцьованою і представленою мімічно. Рештки цієї первісної поезії збереглися до цього часу ще в деяких обрядових піснях, які співаються а такт танцю, в супроводі характеристичних рухів. В цій поезії ще все перемішане: оповідання, і лірика, і драма. Її основа займає живо цілий колектив, збуджує настрій його почуттів і тому відтворює завжди всі загальні прояви «святого шалу», що був джерелом першого вибуху.

З часом, проте, почуття охолоджуються, лишається тільки інтерес із-за самого змісту, із-за самого факту, який дав привід до утворення пісні, з лірично-епічно-драматичної імпровізації робиться вона піснею, а пізніше епічною повістю, співаною або рецитованою спокійним тоном, жадібно слуханою, проте вже не збуджуючою ні вибухів гніву, ні сліз, ні шаленої радості в цілій масі.

Таких пісенних мотивів з часом у кожного народу повинно назбиратися менш або більш значний запас. Вони є пнем, з якого розвинулась не тільки дальніша народна поезія, але й поезія артистична: епопея, лірика та драма, а також міфологія. Епіка переважно іде слідами реальних фактів. Бачити в давніх епічних піснях міфи, в давніх богатирях богів, одягнених в людські постаті або персоніфіковані явища природи, як це донедавна робила ціла школа вчених етнографів (Мангардт і т.д.) – це значить йти проти течії.

Антропоморфічні міфи склалися дотепер на зразок епопеї, а не навпаки: Гомер (а скоріше ті епічні, з яких він черпав) були властивим джерелом грецької міфології.

Як спомин дитинства і молодості у кожної особи, так і первісні епічні мотиви у кожного племені залишалися в пам'яті багатьох поколінь, перетворюючись під впливом нових шляхів далі, або також під впливом запозичених звідки-небудь мотивів. Часто бувало так, що чужі мотиви перемагали свої, затирали їх характеристичні риси, залишаючи з них ледве крихти, які входили в склад нових творів, іншим разом знову чужі мотиви впливались в свої форми, і навпаки. Таким способом протягом сторіч вироблялась та скарбниця понять, уявлень і форм, в значній мірі загальна (спільна) всім народам нашої раси, в сфері якої обертається кожний народний поет, з якої найбільші поети-артисти всіх часів і народів добували метали, які, переповнені в їхніх умах, робиться шедеврами людського духу, – так назовем тут тільки всі твори грецьких трагіків, багато драм Шекспіра («Король Лір», «Макбет», «Буря» і т.д.), «Фауст» Гете, «Балладину» Словацького і т.п.

Проте того недосить, що народний поет черпає з тієї одвічної скарбниці зміст і форму своєї пісні, що складає її з готових почасти матеріалів на готовій канві. Вже складена, та пісня переходить в уста народу, який завершує в ній те, що в

артистичній поезії називається шліфуванням. В кожній околиці, відповідно до діалекту, клімату, місцевості і звичаїв нова пісня потроху змінюється: незвичні або надто індивідуальні її риси затираються, провінціалізми з однієї околиці поступаються місцем іншим; в міру кращої або гіршої пам'яті співака одні строфи випадають, прибувають інші, вирвані з якоїсь іншої пісні, ті знову підлягають повільній зміні та скороченню, і в такий спосіб пісня повільно розщеплюється на велику кількість варіантів, в яких первісний мотив з часом підлягає перетворенню, затемненню або розвиненню то в один, то в другий бік і з яких потім при відповідних обставинах можуть виробитися окремі пісні на близькі, але мало між собою схожі мотиви. Значить, маємо тут в сфері колективної творчості те саме явище, що представляє нам біологія, пояснюючи механічним способом виникнення та розвиток видів тварин і рослин. Розуміється, таке зближення є тільки аналогією і нічим більше; мотиви зміни в одному і другому разі є зовсім відмінні.

Цитується за виданням: І.Франко.

Вибрані статті про народну

Творчість. Упорядкував О.Ідей.

К., Вид-во АН УРСР, 1955.С.51 – 57.

Із статті Івана Франка «Дещо про Борислав»

Що поетична творчість нашого народу ще не вичерпалася, що він усе ще спосібний видобувати чимраз нові тони, відзиватися чимраз новими, а все хорошими, ніжними і характеристичними піснями на всякі біжучі справи, котрі глибше діткнуть його життя і показують вплив на його суспільні й економічні обставини, – цього, думаю, нема потреби доказувати, впрочім, це дуже гарно доказав Драгоманов своєю працею про «Нові українські пісні про громадське життя». Звісна річ, не всякі справи, навіть не всякі важні для народу справи відкладаються в його піснях. Щоб яке діло відкликалося в пісні народній, до цього треба: 1) щоб те діло було йому близьке, дотикало часто його життя, вражувало ненастанно його увагу: 2) щоб воно дотикало не певні вибрані одиниці, але цілу масу народу, чи то в цілім краю, чи тільки в певній місцевості, т.є. звівши це на інші слова, щоб було діло більше економічне, ніж політичне, і 3) щоб діло те

було для народу ясне і зрозуміле. Ті причини пояснюють нам, чому, наприклад, так багато пісень зложив наш народ про рекрутчину, появу, котра повторюється рік-річно і близько дотикаючи кожного осібника в народі, – а так мало пісень про війни, в котрих хоч і були українці-вояки, але котрі велися не в нашім краю, велися за діла, нашому народові чужі і незрозумілі; чому, наприклад, між народом нашим появилення майже кожного нового року картоплі (бульби) викликає нові пісні, а ні одної пісні не викликали такі появи, як заведення крайової автономії, конституції і виборів до всяких рад і сеймів; чому, наприклад, викликало обширну і гарну пісню повішення в Коломиї 1877 р. звісного розбійника Драгарюка, а не викликало її замордування московського царя.

До таких пісень, зложених свіжо, за наших днів, належать пісні про Борислав і про тамошню роботу при копальнях петролію та земного воску.

[...] Найбільша часть бориславських мужиків позбувала відтоді свої ґрунти, а бодай переважну часть своїх ґрунтів, в єврейські руки. Цей сумний факт дуже досадно висказує співанка:

Ой мовили бориславце, що будуть панами,
А вни поле попродали та й пішли з торбами.
(Затисано в Нагуєвичах від Митра Лялюка).

Далі-далі заводилися чимраз ліпші порядки при видобуванні нафти. Ями почали обгороджувати замість цямриння хворостяними «кошами», котрі, розуміється, тримали тільки доти, доки не було надто великого напору чи то з обсуваючихся стін ями, чи натискаючих з нутра землі нафтових газів, котрі удже часто валили ями, закопуючи під звалищами робітників. Скільки їх там погубило, відколи почалися роботи, – цього докладно не знаю і сумніваюся, чи це коли-небудь докладно викажеться, деякі пани з дрогобицького суду, ждо котрого належать всі слідства про такі жертви нашого «домашнього промислу», говорили мені ще перед кількома літами, що урядово сконстатованих случаїв насильної смерті робітників в ямах бориславських було певно не менше як 10 000! А скільки було не сконстатованих урядово! Я пригадую собі, коли ще я був малий, то батько, бувало, приїхавши в понеділок з торгу з Дрогобича,

розповідає: «От цього тижня знов яма привалила п'ять хлопа, цього знов десять хлопа», – і так було щотиждень. Тоді це щойно зачиналося, і всім було навдивовижу така скажена трата людського життя, тож вісті про кожне нове нещастя розходилося живо по селах, оббігали з хати до хати. То яма завалилася, то линва урвалася, то заморока задушила на смерть!.. Але з часом люди привикли, – вісті почали розходитися рідше, хоч случаї, певно, не стали рідші. Правда, з часом коші хворостяні скасовано, а заведено цямриння з різаного дерева (тертиць та ошварів, звичайно дуже тонких), позаведено млинки до чищення воздуха в ямах, позаведено замість мотузяних дротяні линви, – але зате копання пішло гет-гет' далі вглиб, стало теть-гет' небезпечніше. Що вперед яма на 12 – 15 сажнів називалась глибокою, а яма на 20 – 25 сажнів була рідкість, – тепер ями пішли на 50 – 80 – 100 сажнів і далі. Не дивно за тим, що навіть для людей так загартованих усяким лихом, як бориславські робітники, просидіти при роботі на дні такої ями 6 – 12 годин становить не лед-яку штуку; не дивно затим, коли й робітницька пісня нарікає на те бідування [...]

Або ось як проклинає дівчина бориславську роботу, котра понівечила її милого:

*Ой бодай с'ї завалила бориславська яма,
Так ми любка існувала, щом го й не пізнала! [...]*

[...] Чи ж не гірким насміхом звучать після цієї пісні надії недосвідченого добродушного бойка, що, волочучись з далеких гір на заробок до Борислава, чи, як вони кажуть, до «Буриславки», співає собі:

*Ой піду я в Буриславку грошей заробляти,
Як ся верну з Буриславки, буду газдувати.*

Оттак-то розказують в піснях самі бориславські робітники про своє життя й бідування та про те, що так бачать і чують. А ось як досадно в слідуєчій пісні зібрані «розкоші» бориславського робітницького життя, а разом та «чаша бідствій», яку мусять спорожнити пересічний робітник, вкушаючи тих розкошів:

*Ой хто хоче гроші мати, цигари курити,
Той най іде в Бориславльи млинком покрутити.
Ой хто хоче гроші мати, калачики йїсти,
Тай най іде в Бориславльи в замороку лізти!*

Еге ж, не мудра, не розкішна доля жде робітника в Бориславі! От вам оповідання про бориславську роботу того самого Митра Лялюка, молодого парубка з Нагуєвич, від котрого я позаписував оці пісні:

«Та що за робота! Робит сьї на шахти: що дванацїть годин, то сьї рахує шахта. За шахту тепер платьит на верха (т.є. при корбі) шість шусток, та й то два грейцарї касїєрного відтьигає. То я раз пішов до Бориславльї, так треба пильно грошїй! Став я, роб'ю шахту, в ночї, далї в день другу, вже ми сьї в головї крутит від тої корби, ту ледво на ногах стою, – нїи, гадаю собї, треба ще єдну! Став я знов на нїч, роб'ю ще й третю шахту. Аж ту вже над самим раном, як єм стояв при корбі, ту кручу, а ту дрїмаю, – як не гримну собов з помїстка, просто головов до ями! Абим був не паль направо, був бим шусьнув, а то ще шїстьї, щом утьїв до стовпка, та мнї другї заховали. Ну, вже не чьїс було вставати та й знов до корби! Як мнов вергли на глину, то так єм тамой зараз заснув. Та й що то, ще може була година до рана, як сьї шахта кїнчала, а може й нїи...»

Крім мужчин, робить в Бориславї чимало й жїнок та дївчат. Як їм живеться й працюється, про те докладнїше даних не маю. Тїльки ж певно що не надто добре! У мене записанї двї піснї, в котрїх згадується про дївчат в Бориславї, любок та принад бориславських робїтнїкїв. Одна з тих пісень – є переробка давнїшньої, загальновідомої піснї парубоцької:

*Коби не лїс, коби не лїс, коби не лїщина,
Не йшов би я з кїньми на нїч, коби не дївчина.*

В Бориславї цю пісню перероблено ось як:

*Коби не лїс, коби не лїс, коби не лїщина,
Не йшов би я в Бориславльї, коби не дївчина.*

А друга пісня, очевидно, зложена в Ясениці, або в Нагуєвичах (бо вичислює села в такїм порядку, в якїм стрїчається їх, йдучи з Ясениці до Борислава) звучить ось так:

*Єдно село Попелї, друге село Банї,
Третє село Бориславльї моє закоханї!*

А ось їще одна пісня, в котрїй наші сїльські дївчата жалїють за парубками, котрї пішла з села до Борислава:

*Вїдколи сї в Бориславї ями реперують,
Та вїдкогди файнї хлопцї дома не ночують.*

Оце наразі все, що я зібрав досі про Борислав. Я надіюсь, що се тільки дуже мала частина пісень, зложених нашим народом послідніми роками про Борислав, надіюсь також, що мені з часом удасться їх більше нагромадити [...].

Друкується за виданням:

Іван Фрвнко.

Вибрані статті про народну творчість.

Упорядкував О.І.Дей.

К., Вид-во АН УРСР, 1955, с.142 – 148.